

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

Збірник наукових праць: психологія

Випуск 22

Івано-Франківськ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
2018

*Друкується відповідно до рішення вченої ради
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 10 від 30.10.2018 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ 22142-12042 ПР від 23.03.2016 р.

Наукове видання «Збірник наукових праць: психологія» входить до Переліку наукових фахових видань України, затвердженого наказом МОН України від 4 квітня 2018 р.

Редакційна колегія: **Л.Д. Заграй** – доктор психол. наук, професор (*голова редакційної колегії*); **О.А. Ліщинська** – доктор психол. наук, професор; **І.М. Гоян** – доктор філос. наук, професор; **З.С. Карпенко** – доктор психол. наук, професор; **В.П. Москалець** – доктор психол. наук, професор; **Л.С. Пілецька** – доктор психол. наук, професор; **Л.М. Міщиха** – доктор психол. наук, професор; **Г.М. Михайлишин** – доктор філос. наук, професор; **І.Д. Пасічник** – доктор психол. наук, професор; **М.В. Савчин** – доктор психол. наук, професор; **Н.В. Чепелева** – доктор психол. наук, професор, чл.-кор. АПН України; **Vassiliki Deliyanni-Kouimtzi** – Professor of the School of Psychology Aristotle University of Thessaloniki (AUTH); **Loreta Gustainienė** – PhD in social sciences (psychology), Associate professor in Psychology, Faculty of Social Sciences, Theoretical Psychology Department, Vytautas Magnus University (VMU); **Auksė Endriulaitienė** – PhD in Social Sciences (Psychology), Professor, Faculty of Social Sciences, Theoretical Psychology Department, Vytautas Magnus University (VMU); **О.М. Чуйко** – канд. психол. наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Збірник наукових праць : психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. Вип. 22. 139 с.

ББК 88

Адреса редакційної колегії:
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Тел.+38(0342)59 61 49
E-mail: ksp@pu.if.ua, <http://journals.pu.if.ua/index.php/psp>

Усі друковані статті пройшли процедури рецензування,
експертного та конкурсного відбору

© Державний вищий навчальний заклад «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018
© Кафедра соціальної психології та психології розвитку
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Литвин-Кіндратюк Світлана

Предмет соціальної психології мистецтва у вимірах історіоризації..... 7

Заграй Лариса

Гендерна ідентичність жінки в Україні як результат інтерпретації культурних текстів (англ. мовою)..... 15

Федоришин Галина

Гендерні стереотипи як чинник домашнього насильства (англ. мовою).. 26

Чуйко Оксана

Соціально-психологічні чинники гендерної нерівності в процесі кар'єрного розвитку сучасних жінок (англ. мовою)..... 33

Вітюк Надія, Вітюк Святослав

Особливості ставлення студентської молоді до тютюнопаління..... 40

Завацький Вадим

Соціально-психологічні складові антиципації особистості та прогнозування її поведінки..... 49

Куравська Надія

Гендерні стереотипи як джерело гендерної дискримінації та сексизму.. 55

Скиданович Віталія

Психологічна структура волонтерської діяльності студентів..... 62

Шевченко Вікторія, Байєр Оксана

Конструювання картини світу особистості за умов інформаційного суспільства..... 69

Щотка Оксана

Якісний підхід в «gender studies»: психологічна підготовка дослідника..... 75

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Белей Михайло

Задача як інструмент реалізації виховних функцій в умовах дитячих оздоровчих закладів..... 83

Климишин Ольга

Психолого-педагогічна практика реалізації християнсько-орієнтованого підходу до розвитку духовності особистості дорослого..... 90

ПСИХОЛОГІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Борисюк Алла

Роль навчально-виробничої практики у професійному становленні студентів соціономічних професій..... 99

Гринчук Олександра

Психологічна готовність майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності: основні критерії та показники..... 106

Дубчак Галина

Аналіз особистісних ресурсів професійної стресостійкості фахівців соціономічних професій..... 115

КЛІНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Козутяк Надія

Проблеми міждисциплінарних досліджень у епідеміології аутизму..... 123

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Лукеча Ірина.

Історичний нарис досліджень проблематики особистісної свободи у психологічній науці: гуманістична парадигма..... 129

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 138

CONTENTS

SOCIAL PSYCHOLOGY

Lytvyn-Kindratiuk Svitlana

The subject of social psychology of art in degrees of historization..... 7

Zahrai Larysa

Gender identity of women in Ukraine as a result of cultural texts interpretation..... 15

Fedoryshyn Halyna

Gender stereotypes as a driver of domestic violence..... 26

Chuyko Oksana

Social and psychological causes of gender inequality in present-day female career development..... 33

Vitiuk Nadiia, Vitiuk Sviatoslav

Young students' attitudes toward tobacco smoking..... 40

Zavatskyi Vadym

Socio-psychological components of the personality anticipation and prediction of her behaviour..... 49

Kuravska Nadiia

Gender stereotypes as a source of gender discrimination and sexism..... 55

Skydanovych Vitaliia

Psychological structure of volunteer activity of students..... 62

Shevchenko Viktoriia, Baier Oksana

Construction of the picture of the world of personality within the information society conditions..... 69

Shchotka Oksana

Qualitative approach in gender studies: problems of training a researcher.... 75

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Belei Mykhailo

Challenge as educational function implementation tool in the context of recreational institutions for children..... 83

Klymyshyn Olga

Psychological and pedagogical realization of the christian-oriented approach to the development of the spirituality of adult personality..... 90

PSYCHOLOGY OF PROFESSIONAL ACTIVITY

Borysiuk Alla

The role of educational and professional practice in professional formation of social professions' students..... 99

Hrynychuk Oleksandra

Psychological readiness of future officers-psychologist to professional activity: main criteria and indicators..... 106

Dubchak Galyna

Analysis of individual resources of professional stress resistance of specialists of socionomic professions..... 115

CLINICAL PSYCHOLOGY

Kogutiak Nadiia

Problems of multidisciplinary research in epidemiology of autism..... 123

PERSONALISTIC PSYCHOLOGY

Lukecha Iryna

Historical analysis of study of the problem of personal freedom in psychological science: humanistic paradigm..... 129

INFORMATION ABOUT AUTHORS..... 138

ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ МИСТЕЦТВА У ВИМІРАХ ІСТОРІОРИЗАЦІЇ

В статті розглянуто проблеми трансформації предмету психології мистецтва у контексті прaxeологічного повороту в психологічній теорії та арт-терапії. Обстоюється доцільність розширення предметного поля цієї міждисциплінарної області на межі соціальної психології, психології мистецтва та історичної психології. Розкрито провідне значення соціокультурної парадигми та системного підходу в аналізі структур художньої комунікації. Показано, що історіоризація соціальної психології мистецтва збагачує її методичний арсенал засобами діахронного аналізу форм світу мистецтва, психолого-історичної реконструкції особливостей розвитку мистецько-естетичної поведінки особистості в контексті способів естетизації повсякденності.

Ключові слова: соціальна психологія мистецтва, історіоризація, історична психологія, естетизація повсякденності, арт-терапевтична практика.

In this article were studied problems of transformations of art psychology subject, social psychology of art and art therapy, in the context of praxeological turn in psychological theory and art-therapy. We stand on the positions of expediency of expanding the subject field of this interdisciplinary region on the border of social psychology, art psychology and historical psychology. Shown the main meaning of the socio-cultural paradigm and systematic approach in the analysis of the structures of artistic communication. It is shown that historization of social psychology of art enriches it's methods arsenal with the use of a diachronic approach the development of artistic and aesthetic personal behavior in the context of the ways of aesthetization of everyday life.

Keywords: social psychology of art, historiography, historical psychology, aesthetics of everyday life, art-therapeutic practice.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації, інтенсифікації соціальних процесів ускладнюється характер соціалізації та примножуються її виміри. Видозміни естетичної лінії соціалізації виявляються у варіативності мистецько-естетичного розвитку особистості, який поєднує індивідуалізацію, творчу самореалізацію з типізацією її мистецького сприймання. З-поміж суперечностей розвитку культурно-естетичної культури та компетентності сучасної особистості особливо вирізняються ті, які породжуються макросоціальними контекстами культурного розмаїття, міжкультурних діалогів та стрімкої урбанізації. Вони є джерелом нових теоретико-методологічних та практичних синтезів для соціальної психології мистецтва, які сприяють розширенню предметного поля цієї субгалузі. На думку французького філософа Ж. Рансьєра мистецтво в сенсі організації життя є не лише сферою творчої самореалізації, а й політикою, одним із соціальних порядків, певним «режимом» існування людини в соціумі [12]. Звідси впливають його естетичні та соціально-психологічні функції, зокрема тісний зв'язок із соціально-психологічною реальністю в її традиційній та новочасній динаміці.

На початку минулого століття труднощі та деформації естетичного розвитку особистості привернули увагу вчених до проблем психології мистецтва,

зокрема модерного. В теорії та практиці цієї академічної галузі зформувалися три потужні потоки осмислення естетичного та мистецького розвитку особистості. Перший виник на межі з психологією творчості. Він пов'язаний з пошуком культурно-історичних та психологічних закономірностей самореалізації мистця, а також аматора, в просторі видів та жанрів мистецтва.

Другий струмись пошуку став продовженням студій в галузі експериментальної естетики, які поєдналися з проблематикою психології особистості та соціальної психології. Відомо, що у другій половині XIX століття один з піонерів експериментальних студій психічних процесів Г. Фехнер вказав на значущість вивчення сприймання прекрасного [22]. Науку, якій належить стати вінцем психологічних вчень, він назвав експериментальною естетикою. Стрижнем сучасної емпіричної естетики виступає психологія мистецтва, в межах якої аналіз естетичного сприймання доповнився розумінням творів мистецтва особистістю (прикладна психологія за Т. Ліппсом) [22] чи публікою.

Некласична позиція психології мистецтва дозволила перейти до вивчення двох блоків проблем: по-перше, розвитку особистості, зокрема творця; по-друге, художньої перцепції та інтерпретації, зокрема в ігровій формі. У розвідках цього спрямування відобразилися, з одного боку, примхливість поєднання видів та жанрів у творчості митців, неповторність їхнього художнього бачення на тлі виникнення нових стилів (приміром дадаїзм, експресіонізм, імпресіонізм, кубізм, сюрреалізм та багато інших). З другого боку, були започатковані спеціальні студії мистецького досвіду, смаків та переживань різних аудиторій глядачів чи слухачів [14]. У фокус уваги дослідників потрапляють психологічні особливості опосередкованої мистецької взаємодії, приміром кіноглядача зі світом прекрасного (ера кіно). Тим самим перші два напрями, в яких психологія та мистецтво вступали у плідний міждисциплінарний діалог, спрямовують на аналіз дефіцитів й неповноти естетичного та мистецького розвитку особистості в добу модерну та пошук стратегій більш повної реалізації його ресурсів у процесі соціалізації.

Натомість осмислення впливу мистецтва на особистість крізь призму її внутрішньої картини хвороби продовж XX століття утворює окреме потужне річище [3]. Ці шукання стали основою численних розвідок та практичних здобутків на межі психології, мистецтва та медицини. Біля витоків виникнення арт-терапії як плідного напрямку надання психотерапевтичної та психокорекційної допомоги засобами мистецтва стояли З. Фрейд та К. Юнг [21; 22]. Тривалий час ідеї психоаналізу та аналітичної психології залишалися головними орієнтирами розвитку теорії та практики арт-терапії, проте згодом були доповнені іншими підходами (когнітивно-поведінковий, тілесно-орієнтований тощо). Якщо психологія мистецтва артикулювала труднощі естетичного розвитку та художньої самореалізації особистості доби модерну на тлі масовості мистецтва, то арт-терапія торувала шляхи зміцнення її психічного здоров'я засобами збагачення мистецько-естетичного світу людини.

На тлі безсумнівних успіхів арт-терапії стало зрозуміло, що цей підвид надання психологічної допомоги прихильний до доволі плюралістичного кор-

пусу теорій особистості та концепцій її генези, в яких недостатньо враховуються закономірності мистецько-естетичного розвитку особистості в світі, що стрімко змінюється. З огляду на багатовекторність спрямування завдань теорії психології мистецтва та арт-терапевтичної практики виникає необхідність уточнити предметне поле психології мистецтва з тим, щоб на перетині синхронних та діахронних студій естетичного розвитку особистості знайти фокус їхнього синтезу. Інакше кажучи, розширення предметного поля психології мистецтва відбувається завдяки утворення нової субгалузії, проблематика якої диктує перехід від розгляду синхронної взаємодії особистості зі світом мистецтва до аналізу діахронного розгортання цих процесів у вимірах соціально-історичної психології мистецтва.

Мета зазначеної статті полягає в аналізі проблем соціальної психології мистецтва в історичному вимірі та визначення історичних ракурсів її предмету з врахуванням логіки становлення предмету психології мистецтва загалом.

Завдання статті полягають у наступному:

1. Визначити предметне поле психології мистецтва та соціальної психології мистецтва у вимірах синхронного аналізу розвитку особистості та складових мистецької комунікації.

2. Окреслити предметне поле історичної психології мистецтва в історичній діахронії перетворень регулярних практик повсякденності.

Огляд існуючих напрацювань. Яскравим прикладом історіоризації предмету психології мистецтва стала рання праця Л. Виготського «Психологія мистецтва» [4]. Відомо, що вона передувала створенню вченим культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій. Проте вже в ній з неklasичних позицій здійснюється пошук цілісної клітинки генези особистості в мистецтві, якою визначається переживання. В динаміці переживань особистості відкривається на перший погляд незбагненна логіка внутрішньої форми художнього твору, яка сягає своїх вершин у стані катарсису. Поряд з цим, у численних працях соціологів та соціальних психологів початку ХХ століття простежується лінія аналізу мистецьких форм розвитку цивілізації, ментальності, поведінки, які узагальнюються на рівні типів культур (П. Сорокін, О. Шпенглер) [15; 18].

Погляд на структуру світу мистецтва сформувався значною мірою завдяки фундаментальному аналізу соціальної динаміки культури, зокрема мистецьких форм, який здійснив П. Сорокін у праці «Соціальна та культурна динаміка» [15]. Вслід за ним А. Моль апелює до новочасного культурно-мистецького середовища, в якому віднині переважають засоби масової комунікації [8]. Французький вчений говорить про фактори формальної та неформальної структуризації культурно-мистецького середовища на основі інституцій (арт-галереї, видавництва, творчі центри, школи тощо). Одна з основних ідей його книги «Соціодинаміка культури» – це положення про динаміку циклів у культурі. Утвердження системного та інформаційного підходів в аналізі мистецької комунікації в розмаїтті каналів впливу стало важливим кроком у розвитку психології мистецтва [8].

Опираючись на ресурси теорії комунікації в соціальній психології виокремлюється міждисциплінарна область – соціальна психологія мистецтва, пред-

метом якої виступають різноманітні форми та рівні мистецької взаємодії та комунікації. Вивчення психології сприймання й розуміння творів мистецтва є її важливим напрямом. У вітчизняній психолого-педагогічній науці значний внесок в розробку проблем психології мистецького, зокрема художнього сприймання, належить О. Рудницькій та її школі [13]. З-поміж зарубіжних досліджень слід згадати фундаментальну працю Б. Функа, яка присвячена психології сприймання творів образотворчого мистецтва [19], методологічні та психолого-історичні шування В. Семенова та М. Хренова [14; 17]. Данський психолог Б. Функ окреслює основні підходи до проблеми сприймання та розуміння творів мистецтва – психофізичний, когнітивний, психоаналітичний, феноменологічний, екзистенційний [19]. Про екзистенційний вимір розвивальної гри у вимірах художньо-естетичної діяльності, літературної творчості говорить також В. Москалець [9].

На жаль, привабливі ідеї соціальної психології мистецтва, знахідки на теренах рецептивної, структурної чи символічної естетики знайшли послідовників швидше поміж мистецтвознавців, музикознавців, літературознавців, а ніж соціальних психологів.

Виклад результатів дослідження. Подивування складністю та багаторівневістю новочасної мистецької комунікації нині змінюється розумінням розмаїття естетичних картин світу, їхньою історичною варіативністю. Стає зрозумілим, що парадигмальні повороти в естетиці та психології не лише зумовлюють категоріальні перебудови у корпусі понять (приміром, несподіваний відступ категорії «прекрасне» на користь категорії «потворне»), а торкаються більш глибоких механізмів мистецького процесу [11; 16]. На нашу думку, вони свідчать про зміни способів соціального конструювання світу мистецтва в єдності його естетичних та соціальних функцій. Новочасні мистецькі практики кореспондують з регулярними формами поведінки в епоху суспільства ризику, відтак слугують запобіганню їхнього викривлення та сприяють гармонізації розвитку особистості. Для прикладу згадаємо перформативний поворот у багатьох видах мистецтва (приміром танцювальному), який сприяє популярності арт-терапевтичних практик [1; 3].

На нашу думку, теорія та практика арт-терапевтичної допомоги складається з теоретико-методологічного та методичного блоків, які, з огляду на певну розрізненість, утворюють такий собі дріб. Сума концепцій та методичних арсеналів арт-терапії у чисельнику завдячує існуванню «затіненого» теоретико-методологічного знаменника, який потребує спеціального розгляду в термінах соціальної психології та історії.

Згаданий знаменник представлений цілою низкою відгалужень, співмножників психології мистецтва, її субгалузей. Охарактеризуємо зазначені співмножники детальніше. Очевидно, що всі вони належать до області культурної та історичної психології. В їхніх межах мистецько-естетична реальність розглядається у різних площинах, а саме: емпіричної естетики, психології мистецтва, соціальної психології мистецтва, історичної психології мистецтва. Емпірична естетика вивчає мистецько-естетичну реальність як естетичний феномен, насамперед, з використанням кількісних методів. Тоді як психологія мистецтва,

вивчає закономірності та механізми естетичного розвитку особистості та її естетичного досвіду переживання, сприймання, розуміння творів мистецтва у його зв'язку з духовним розвитком.

Предметом соціальної психології мистецтва виступає вивчення синхронно функціонуючої системи художньої комунікації у певний спосіб структурованому мистецько-художньому середовищі. Предмет історичної психології мистецтва окреслюється у межах соціокультурного виміру історичного процесу. Йдеться про психологічне вивчення історично зумовлених змін регулярних естетичних практик особистості й спільнот, їхньої ментальності у певний спосіб естетизованому довіклі. Відтак, опираючись на теоретичні моделі цих областей психології мистецтва, схеми та стратегії арт-терапевтичної допомоги дослідник може врахувати особливості історичного розвитку особистості та мистецької комунікації, з огляду на вид та жанр мистецтва на тлі історичної ментальності та рівня й характеру естетизації повсякденності.

Розкриємо зміст соціально-психологічного співмножника означеної формули. У соціально-психологічних студіях з проблем психології мистецтва виднокрай рецептивної естетики розширюється завдяки зверненню до методології соціального ситуаціонізму та соціального конструкціонізму. Теоретичні моделі комунікативного спрямування поєднують особистість творця та творчо налаштованого реципієнта каналами комунікації, які мають свою особливість та специфіку в межах кожного виду мистецтва в одну систему [8; 14]. Мистецтво трактується при цьому як своєрідний засіб комунікації, як певна символічна система спілкування у зв'язку з іншими символічними системами культури.

Шукання на теренах соціальної психології мистецтва спрямовані на аналіз психічного, як регулятора соціальної взаємодії в системі культурно-мистецького середовища, відтак передбачають уточнення корпусу основних понять. Подальша деталізація предмету цієї субгалузі здійснюється у двох основних напрямках: детального аналізу понять «культурно-мистецьке середовище» та визначенні його структури; вивченні основних рівнів соціальної взаємодії в системі культурно-мистецького середовища. Узагальнений погляд на «світ мистецтва» запропонував автор інституційної теорії Г. Дікі. В книзі «Коло мистецтва» вчений описує його як сукупність п'яти основних принципів, або складових:

1) художник – це індивід, котрий свідомо бере участь у створенні мистецького твору; 2) мистецький твір – це артефакт, який створений для того, щоб бути представленим публіці зі світу мистецтва; 3) публіка – це група індивідів, до певної міри готових зрозуміти представлений їм об'єкт; 4) світ мистецтва – це спільність всіх систем світу мистецтва; 5) система світу мистецтва – це межі представлення художником мистецького твору зі світу мистецтва [20, с. 229].

З погляду комунікативного підходу мистецько-естетичне довікля варто структурувати за видами мистецтва. Вслід за Ю. Борєвим до них віднесемо такі: телебачення, музика, література, кіномистецтво, архітектура, скульптура, живопис, дизайн, декоративно-ужиткове мистецтво, театр, хореографія, естрадно-циркове мистецтво. Проаналізуємо дані дослідження ставлення учнів до різних видів мистецтва, яке було проведеного нами спільно з Г. Білавич у 1998 році.

Опитування 177 учнів загальноосвітніх шкіл м. Івано-Франківська та області (з них 82 хлопці та 95 дівчат) показало помірну позитивну кореляцію ($R=0,57$, при $p=0,001$) між оцінками дівчат та хлопців [7, с. 49–50]. На перші місця хлопці поставили телебачення, музику, кіно й літературу, натомість дівчата віддали перевагу музиці, літературі, телебаченню й дизайну. Види мистецтва, котрі мають видовищний характер і дозволяють учневі бути учасником святкових дійств, карнавалів, перформансів, а також споглядати концерти та театральні вистави у складі публіки отримали нижчі оцінки.

Поряд з соціально-психологічним підходом в аналізі мистецько-естетичної поведінки особистості актуальним видається діахронний аналіз мистецько-естетичної комунікації в контексті історичних змін повсякденності, оскільки інтерес до телебачення та кіномистецтва виник відносно недавно (від німого кіно до звукового, від чорно-білого до кольорового, від малоформатного до широкоформатного тощо), натомість любов до театру сягає глибини віків і пов'язана з народними обрядодійствами.

Вагомою у цьому контексті видається роль генетичної психології та психології мистецтва як посередниці «між соціальною психологією та історією» [17, с. 191]. У книзі «Соціальна психологія мистецтва: перехідна епоха» М. Хренов говорить про перехідні процеси в історії як привабливий об'єкт соціальної психології [17, с. 28]. Фокусом наукового пошуку на цьому терені є аналіз перетворень регулярних соціальних практик, які забезпечують достатній рівень та певний спосіб естетизації повсякденності.

Психолого-історичний підхід дозволяє виявити соціально-психологічний первень теорій перформансу. Останні наразі апелюють до пошуків на теренах культурної антропології та намагаються повернути мистецтву його «втіленість» в реальній ігровій стихії свята та обряду (В. Тернер, Р. Шехнер) [23]. Поза діахронним, психолого-історичним аналізом закономірностей трансформацій ритуалу в житті сучасної людини, ігровий характер перформансу не розкриває своєї сутності й залишається незрозумілим. Тому сучасні прийоми естетизації тілесності (приміром, захоплення татуванням) в часом далеких від категорії прекрасного проявах видаються дослідникам швидше примхами мистецького розвитку, епатажем, і ніяк не виявом труднощів естетичного розвитку в умовах техногенної цивілізації та урбанізованого довкілля.

Зрештою, фахівці в галузі естетики західно-європейського мистецтва розрізняють низку її різновидів з власною понятійною базою та предметом дослідження (В. Петров-Стромський; В. Татаркевич) [11; 16]. В межах цих естетичних систем видозмінюється не лише корпус основних естетичних категорій (приміром за лінією прекрасне – потворне), а й саме трактування естетичного розвитку особистості, погляди на характер естетичної активності (від наслідування досконалості природи до її перевершення суб'єктом творчості), особливості сприймання та розуміння мистецтва (фольклорного, модерного, постмодерного тощо).

Дослідження особливостей сприймання інструментальної музики підлітками, яке було проведене І. Найдиш в 2008 році показало, що учні надають перевагу сучасній музиці (78%). Про свій інтерес до класичної та народної

музики зі 100 учасників опитування повідомили відповідно лише 12% та 10%. Проте за результатами прослуховування музичних творів була з'ясована інша картина, а саме: під впливом прослуховування творів класичної та народної музики у 53% учнів покращилося самопочуття, зросла активність й піднявся настрій (у 43% та 33% відповідно навпаки). Натомість під час прослуховування творів рок-музики лише у 26% учнів покращилося самопочуття й зросла активність, а у 67% учнів ці показники погіршилися [10].

Зміни мистецьких уподобань як дорослих, так і дітей нині відбуваються у контексті впливу різних культур та їхнього розмаїття. У зв'язку з цим згадаємо про популярний у всьому світі вид японського кіномистецтва – аніме, який представлений переважно серіалами, що екранізують японські комікси (мангу). Жанр мальованого фільму для дорослих, юнаків та підлітків має яскраве етнокультурне обличчя та власну мову. З огляду на індигенність цього феномену у курсовій роботі М. Козань, яка була виконана під нашим керівництвом, застосовувався контент-аналіз, було здійснено наступні порівняння: по-перше, тематики анімаційних текстів 2005 та 2014 років; по-друге, змісту статей у низці тематичних журналів («Аніме» та «Шпиль»). Одиницями аналізу обрано назву твору, імена героїв, опис зовнішності, опис поведінки. Результати студій показали, що аніме-фільми розраховані на різну за віком аудиторію (жанри кодомо, сейнен, дзьосей тощо). Популярність стилів аніме за останнє десятиліття зростає, змінюється їх стилістика (від романтики й містики до драми й пригод тощо). Психологічним механізмом впливу аніме-текстів на особистість слід вважати багаторівневість системи символічно-графічної мови, якій властива етнокультурна домінанта.

Реалізація принципу історизму в на теренах соціальної психології мистецтва дозволяє розрізняти конструювання естетичного розвитку особистості в межах різних естетичних систем, зокрема застосовуючи метод психолого-історичної реконструкції. Розгляд мистецької комунікації як мистецької практики (танцювальної, музичної) дозволяє простежити соціально-психологічні закономірності їхніх трансформацій вкупі зі змінами ритмів повсякденних практик різних епох (приміром музики дзвонів) [1; 6; 7].

Праксеологічний підхід до історичного розвитку світу мистецтва та його діячів дозволяє з'ясувати не лише естетичні, а й соціально-психологічні функції мистецьких практик. Вони у різних поєднаннях, з огляду на видове та жанрове розмаїття, слугують збереженню життєздатності й життєстійкості особистості, забезпеченню її благополуччя та профілактики труднощів соціального існування в контексті повсякденності тої чи іншої історичної епохи.

Висновки. Глокальність контексту існування сучасної особистості потребує більш повного осмислення мистецько-естетичної реальності у соціально-психологічному вимірі. Йдеться не лише про вивчення закономірностей естетичного розвитку особистості, психологічних механізмів творчості митця та сприймання творів мистецтва, а й про психолого-історичні віхи естетизації повсякденності життя сучасної людини. Розробка спільних стратегій на терені академічного вивчення мистецько-естетичного розвитку особистості та надання їй психологічної допомоги мистецько-естетичними засобами передбачає роз-

робку спільної методологічної платформи, перш за все в плані уточнення предметного поля наукового пошуку.

Спрямування вістря соціально-психологічного аналізу на розгляд мистецько-естетичних зв'язків, які конструюються в тій чи іншій ситуації художньої комунікації в залежності від виду та жанру мистецтва, мистецького середовища територіальної спільноти (міста та села) дозволить значно розширити зазначений контекст пошуку на теренах соціальної психології мистецтва, а саме: в синхронії надати йому комплексного соціально-психологічного вектору, в діяхронії – психолого-історичного.

1. Айламазян А. М. Танцевальные практики: семиотика, психология, культура / под. ред. А. М. Айламазян. Москва : Смысл, 2012. 287 с
2. Бенеш Г. Психологія dtv-Atlas; Довідник / пер. з нім. ; наук. ред. В. О. Васютинський. Київ : Знання-Прес, 2007. 510 с.
3. Вознесенська О. Мова Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті. Київ : Шкільний Світ, 2007. 120 с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства / под ред. М. Г. Ярошевского. Москва : Педагогика, 1987. 344 с.
5. Литвин-Киндратюк С. Д. Эстетика повседневности в измерениях исторической психологии искусства. *Историческая психология: истоки и современное состояние* : монографія / автор. кол. ; под. ред. Н. И. Ковалю, В. И. Подшивалкиной, О. В. Яремчук. Одесса : Одесск. нац. ун-т, 2012. С. 331–349.
6. Литвин-Киндратюк С.Д. Історичні перетворення ритуальної поведінки та музично-акустичне довкілля: трансдисциплінарний ритмоаналіз. *Психологія особистості*. 2017. № 1. С. 44–51.
7. Литвин-Киндратюк С. Д., Білавич Г. С. Формування художньо-естетичної культури школярів засобами народознавства. Івано-Франківськ : Плай, 1998. 120 с.
8. Моль А. Социодинамика культуры / вступ. стаття, ред. и прим. Б. Бирюкова, Р. Х. Харипова, С. Н. Плотникова ; [пер. с франц]. Москва : Прогресс, 1973. 405 с.
9. Москалец В. П. Розвиток особистості учня методом художньо-естетичної екзистенційної гри. *Психолого-педагогічні та методичні проблеми розвивального навчання* / за ред. Б. Скоморовського. Івано-Франківськ, 1998. С. 16–27.
10. Найдис І. В. Психологічні особливості сприймання інструментальної музики в підлітковому віці : дипломна робота на здоб. освіт.-кваліф. рівня «Спеціаліст» за спец. «Психологія» / Наукова бібліотека Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 83 с.
11. Петров-Стромский В. Ф. Три эстетики европейского искусства. *Вопросы философии*. 2000. № 10. С. 155–170.
12. Рансьер Ж. Эстетическое бессознательное / сост., пер. с франц. и послесл. В. Е. Лапицкого. Санкт-Петербург ; Москва : Machina, 2004. 128 с.
13. Рудницька О. П. Вплив музичного сприйняття на розвиток професійно-значущих якостей майбутнього вчителя. *Педагогіка і психологія*. Київ, 1994. № 4. С. 98–106.
14. Семенов В. Е. Социальная психология искусства. Ленинград : ЛГУ, 1988. 169 с.
15. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / пер. с англ., вст. стаття и комментарии В. В. Сапова. Москва : Астрель, 2006. 1176 с.
16. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичне переживання. Київ : Юніверс, 2001. 368 с.
17. Хренов Н. А. Социальная психология искусства: переходная зона : монография. Москва : Альфа-М, 2005. 624 с.

-
18. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / пер. с нем., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна. Москва : Мысль, 1993. Т. 1: Гештальт и действительность 663 с.
 19. Funk B. S. The Psychology of Art Appreciation Copenhagen : Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen. 1997. V. XII. 321 p.
 20. Lord C. Indexicality, not circulatory: Dickie's new definition of art. *J. of aesthetics a art criticism*. Philadelphia, 1987. Vol. 45. № 3. P. 229–232.
 21. Malchiodi C. A., Mc Niff S. Expressive Therapies. Guilford Press, 2006. 320 p.
 22. Malchiodi C. A. Handbook of Art-Therapy / ed. by Cathy A. Malchiodi. Guilford Press, 2011. 496 p.
 23. Schechner R. Performance Studies: An Introduction / ed. Sara Bradu. London ; New York : Rutledge, 2013. 377 p.

УДК 316.6: 316.616801.73
doi: 10.15330/psp.22.15–26

Larysa Zahrai

GENDER IDENTITY OF WOMEN IN UKRAINE AS A RESULT OF CULTURAL TEXTS INTERPRETATION

У статті аналізується проблема конструювання гендерних моделей ідентичності української жінки у соціокультурному контексті. Розглядається гендер як соціокультурний конструкт, що створюється завдяки соціокультурному досвіду, культурним текстам в яких створюються гендерні моделі, які легітимізуються інституціями соціалізації і визначають формування гендерної ідентичності в певній культурі. Гендерна ідентичність розглядається як усвідомлення аспекту «Я» пов'язаного з культурним визначення мужності і жіночності. Розкривається роль культури як тексту у формуванні соціокультурного досвіду людини, створенні нових гендерних смислів, концептів. Пізнаючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт. Висвітлюються різні тексти культури, які поділяються на символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні), аналіз яких дозволяє визначити концепти гендерної культури українців, які визначають конструювання моделей гендерної ідентичності жінок. Проаналізовано ключові концепти гендерних відносин, гендерної ідентичності жінки в Україні через призму різноманітних суспільств, що жили на її території у різні періоди часу на основі аналізу наукових публікацій, статей з даної проблематики.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, культурний текст, інтерпретація, концепт гендерної культури, гендерна модель, соціокультурний конструкт.

The paper focuses on the problem of constructing gender models of a Ukrainian woman's identity in a social-cultural context. Gender identity is analyzed as a comprehension of the individual «Self», connected with cultural determination of masculinity and femininity. The role of culture is being disclosed as a text within formation of social-cultural experience of a person, creation of new gender senses, concepts. Comprehending cultural texts, a personality develops as a discursive subject. The paper gives coverage to different cultural texts, the analysis of which let us identify concepts of Ukrainians' gender culture, which determine construction of models of women's gender identity. Crucial concepts of gender relations, gender identity of a woman in Ukraine are analyzed in the light of different communities which inhabited its territory over various periods of time on the basis of academic studies, papers devoted to the current problem.

Keywords: gender, gender identity, cultural texts, interpretation, concepts of Ukrainians' gender culture, gender models, social-cultural construct.

Introduction. In each culture and society there are texts, narratives owing to which gender is created and recreated. In other words a gender model of a certain culture or society is constructed and reconstructed. Each society is characterized by its own cultural specificity, which is formed and legitimized by institutions of socialization and which determines social statuses of genders, differences in education level; engagement into out-of-home activity and qualification level, participation of each gender in management etc. These institutions legitimize cultural schemes formalized in texts, narratives and encourage us to use certain norms of gender behavior, dictate their ideas, according to which the process of gender socialization occurs. Thus, there is a question which gender models are formalized in cultural texts in Ukraine.

Gender is interpreted as a social construction, which, on the one hand, is created due to social and cultural experience, social labor division, institutions of socialization, and on the other hand is a result of reflection, interpretation, internationalization, internalization, which ensures the process of transformation from external into internal [9]. Gender is represented in the interpersonal cooperation, due to which we create and recreate the ideas of male and female in a given culture. Such approach to gender comprehension lets us understand its social and cultural nature and provides possibilities to interpret gender identity as a social-cultural construct.

Gender identity is an aspect of person's self-consciousness, type of social identity, the essence of which represents that aspect of the individual «Self» that is connected with cultural determination of masculinity and femininity. In this sense, to the foreground come social-cultural parameters of «male» and «female» categories, according to which people identify themselves with a certain gender group. Therefore, gender identity is an individual perception of characteristics connected with cultural definitions of masculinity and femininity [4, p. 110]. Taking into consideration this definition we realize that gender identity is based on gender constructs, formed in a certain culture.

From the point of view of social constructivism to analyze any kind of reality one should find out ways of its construction within a certain culture, society, community. A. Shuts states that reality is a structural world of inter-subjective meanings, which have the form of typified ideas as to the objects and events of this world. Such typifications form schemes to comprehend the reality [22]. In other words, social reality is a reality of meanings, which are translated by culture and interpreted by people in an everyday life. Only a small part of our visions about the world is a result of individual's personal experience. Almost everything what we believe to be ours is a result of other people's experience interpretations which are passed directly or by means of cultural texts. Thus, from people to people, from generation to generation takes place a process of handing over and creation of experience, which is accumulated, formalized in cultural texts and gains a status of social-cultural. Individual's personal experience is not just private experience, but an inter-subjective world of culture.

Culture plays a leading role in assimilation and creation of personal experience, being a concentrated, organized background of the humanity, basics for compre-

hension, conceptualization of environment. Accumulation, organization and normalization of senses, which are directed by culture, make an important condition for development of a personality and culture as well [21, p. 51]. Social-cultural texts, which contain main senses, patterns and models, set those interpretational schemes, which contribute to their normalization, organization of personal experience. That is to say, social-cultural factors help people to find ways for self-conception, comprehension of others and reality in general.

Culture is defined as a complex of specific and more or less normalized ways and forms of social integration, regulations of behavior, comprehension, communication, estimation and symbolic designation of environment, inherent to any stable society, what is a reason for self-identification of society and personality [21, p. 51]. A person receives a ready standardized scheme of cultural pattern, which is rendered by teachers, authoritative people as doubtless situation-action rules suitable for events, which appear in a social world. Due to such cultural schemes, a person is incorporated into social reality, adapts to it [22].

In our research on the basis of post-structuralism and post-modernism ideas we interpret culture as a text, which has been created by people over a certain period of time within a certain context, filled with senses, concepts that play a role of a comprehension scheme and perception of reality.

Correspondingly, culture is a textual space, where senses, concepts, basic narratives are continuously circulating and formed on the ground of other texts, perhaps even other cultures, subcultures, what ensures its development.

Any text is a texture of numerous cultural codes which are implemented by authors, however not always consciously. A cultural code is a code of human knowledge, social ideas, thoughts etc. Being made of a set of equal codes, text, in its turn, is interlaced into an infinite nature of culture; it is memory, which «remembers» not only past and present, but also culture of future. Perceiving cultural texts personality is being developed as a discursive subject, which is a base for acquiring social-cultural experience by means of comprehension, interpretation and internationalization of main cultural texts [1]. Individual interprets cultural texts, which include main cultural senses, norms, values, and gets themselves through the form of culture, owing to which a new image of culture as a peculiar text is being formed up [19]. Interpreting cultural texts, a person denotes it, giving it new meaning, which promotes creation of new senses. Thus, an individual not only absorbs social-cultural experience, but constructs it, filling it with new senses. That is why carrying out the analysis of cultural texts it is possible to trace the ways of formation of meanings, concepts and models. In other words, having determined cultural codes, one can understand the ways of reality construction, in particular gender models in Ukrainian culture.

Cultural texts are divided into symbolic, which include symbolic essence of gender culture (myths, tales, fiction, music, fine arts), metaphorical, which contribute to creation of new senses, theoretical (conceptual), which comprise main concepts of culture – gender regulations, requirements, rules (gender ideology, various theories, which disclose nature and determination of male/female etc.). Therefore, it is possible to outline main functions of gender cultural texts: 1) translative, which provides

transfer of cultural values, regulations, senses, interpretational schemes, concepts, models etc.; 2) regulative, which assists in self-representation, activity, estimations, interpretation of members of cultural community; 3) cognitive, due to which people acquire some knowledge, traditions, ideas etc.; 4) affective, which ensures adoption of cultural experience at the emotional level owing to excitement, which accompanies the process of cooperation with cultural texts; 5) educating that helps to enrich the range of discourses [21, p. 55]. Texts, standardized in gender culture, (symbolic, metaphorical and theoretical) represent social-cultural experience, which has been created over a certain historical period. Thus, to understand how gender discourse in Ukraine has been constructed, it is necessary to analyze main cultural codes, concepts, which already are in cultural texts. For data collection we applied a method of theoretical analysis of academic papers, articles devoted to the questions of models of constructing gender identity of a woman in Ukraine.

As social and cultural research show [16] a woman is interpreted as a performer of two social roles. Firstly, she is a mother – woman-guardian, who embodies an image of a nation; secondly she is an adornment that adorns a man, helps and supports him especially in complicated situations and women's work is conceived as tending and entertaining. Obviously, such conceptualizations are stereotyped, however, to a great extent, they determine formation of a woman's gender identity, which, on the one hand, simplify the process of gender identification of a woman, and, on the other hand, prevent her absolute self-actualization, limit her opportunities for self-realization.

The aim is to analyze crucial concepts of gender relations, gender identity of a woman in Ukraine in the light of different communities which inhabited its territory over various periods of time on the basis of academic studies, papers devoted to the questions of models of constructing gender identity of a woman in Ukraine.

Let us consider on the basis of the analysis of cultural texts throughout significant historical periods how concepts of gender culture, which laid the foundation for models of reconstruction of a female gender identity in Ukraine, have been created.

In myths, fairy tales, ritual practices there are gender ideologemes, which direct formation of gender consciousness, represent its main symbolic essence. That is why let's review fundamental gender ideologemes, which were founded in pagan traditions, where there was not any central organization or a single leader. God and Goddess (Priest and Priestess) were interpreted as two equal incarnations of one and the same divine quality. The Slavs offered worship not only to gods, but also to goddesses. The example of such worship is introduction into the state pantheon the patroness of fertility Mokosha, worship to the goddess of marriage – Lada and her daughter Lela, who was the goddess of spring renewal of nature, Dana (Divoniia, Divanna, Diva) – a goddess of water; ever-young and beautiful Diva and at the same time wife of Fire (Svitla, Svitovyda), who gave birth to Love, Earth [11].

Pagan interpretations laid in the foundation of mythological images of northern warrior maidens, Valkyries, Old Slavic strongwomen-warriors, amazons of the ancient Scythia etc., who became the characters of numerous Scandinavian, Russian and Ukrainian fairy tales. Main heroines from tales Maria Morivna, Sineglazka, Tsar-

divytsia are women-«warriors» [9]. Apart from their beauty they all are extremely physically strong, what in other tales is considered to be an absolutely masculine attribute. In these texts a mature woman «shares» a sphere of social activity beyond the house with a man.

A young woman's actions are not limited by the family. A world in its traditional sense is her home, which she fits out and governs. If in the so-called «patriarchal» fairy tales one can clearly follow up condemnation of women's dominance, then in the tales about women-warriors a head of the family is a positive heroine. Therefore, we may observe a kind of deviation from a patriarchal scheme of role division in the family, where a woman goes to war, while a man remains to keep a family hearth. Figuratively, such model of gender identity can be called matriarchal, which offers an ideal of female courage, independence and active position in all spheres of social life. (As various archeological studies show, on the territory of Ukraine there were tribes of women-amazons/warriors [7]. It goes without saying, that such cultural patterns left their imprint on the Slavic nations' experience, in particular Ukrainians and contributed to formation of a «woman-warrior» model.

As the recent historical research testifies, cultural patterns of the Ukrainians were laid before Christ, at the times of the Trypillian culture. Archeological evidence of that epoch attests a peculiar significance of feminine in the Trypillian culture, what is shown by clay female figures, different in thickness, sometimes with signs of pregnancy and even with clear signs of hair-do (they are peculiar of other antique cultures as well). They were put in special places – holy shrines, what allows us to speak of importance of female beginning in the Trypillian culture. The Trypillians worship nature, earth, which symbolized mother, Woman-Guardian [11]. The Trypillian culture played an important role in formation symbolic cultural texts. One may mark this period as a beginning of construction of a woman-guardian model, which has passed through the ages to our days. The cult of Rodova matir (mother of generation) – the image of the cleverest woman who headed the generation, and the cult of Rozhanytsia (birthing mother) – a fertility goddess had been preserved in the Kyivska Rus till introduction of Christianity. The scientists state [2] that the Trypillian women, who headed their people, had great impact on the mentality of modern Ukrainians. That is why the Ukrainians are characterized by female traits: closeness to nature, war,-heartedness, brotherhood, priority of moral appraisal over the legal ones, amenity of temper, peaceable disposition, patience, religious commitment. Typical of the Ukrainians is a phrase «Nenka (Mother)-Ukraine», and Fatherland is always associated with mother and female beginning.

In times of the Kyivska Rus (from the late 9th century to the middle of the 13th century) a significant place in cultural texts belongs to a woman, in the cultural texts of those times an image of princess Olha was formed (who became history as a ruler of a great country) on the one hand, as a perfect wife, who carried out her duty to her deceased husband and who was described as a clever and sly woman on the other hand. Attitude towards women in the Kyivska Rus was a bit more progressive than in Europe. Quite well-known are historical facts, concerning the education level of daughters of Yaroslav the Wise (Mudryi) and Halych princes, who astonished by

their intellect, various talents, and became wives of the European kings [18]. After her husband's death Anna Yaroslavivna became the queen of France. She fluently spoke Greek, swiftly mastered French, knew Latin – the official language of those times, which was used in written and spoken forms all educated society in Western Europe. The fact that Anna had an exclusive right to sign state documents testified of her growing authority and influence. Her distinct and intelligible letters are written near the «crosses» of illiterate royal official, court nobility and the king himself – Henry I. Such privilege of Anna was a unique phenomenon for the French Royal House in the 11th century [18].

Quite notable for the Kyivska Rus epoch was a person of princess Yevpraksiia-Zoia (daughter of Mstyslav Volodymyrovych and granddaughter of prince Monomakh). In 1112 she married the Byzantine Emperor Ioan Kospel and after coronation she took the name Zoia. Being in her youth she was interested in medicine, and living in Greece she deepened her knowledge and became the author of the first scientific tract «Alimma» (ointments), which is still being preserved in Medici library in Florence. In the book «Slovo o polku Ihorevi» (The Tale of Ihor's Campaign), which is an old East Slavic masterpiece, a prominent place is given to the description of prince Ihor's wife's extreme self-commitment, compassion and concernment in her husband's affairs. It speaks for the status of a woman in those old days being a friend, guardian of a family hearth [20]. Legal and moral regulations of marriage which existed in the Kyivska Rus were fixed in «Pravda» (Truth) by Yaroslav Mudryi (the Wise), what in fact or at least partial can explain an independent status of a woman in the Kyivska Rus [18].

Cultural models of a woman's identity in the Kyivska Rus were further promoted in Cossack's cultural texts. Ideologemes of female freedom were laid during the Cossack times (15th–18th centuries). Some researchers [24; 12] highlighted the existence of the most honored cult of women – Holy Mother within the system of moral values. Crucial archetypes of ethnic mentality and national consciousness, for instance, are «House-Field-Temple-Mother» [15], where one of the major, as philosopher and cultural scholar S. Krymskyi believes, is an archetype of the mother-earth as a symbol of national wealth and national unity on the own ethnical basis. The scholar connects this archetype with an image of Holy Mother, who became an incarnation of Protection, a recognized guardian of Ukrainian Cossacks. Namely idealization of a female beginning, which in Sich was embodied in the image of Holy Mother, can to some extent explain emergence and establishment among Cossacks those traditions which preserved women from disrespectful attitude. «In Zaporizhzhia, as remarked a renowned historian and researcher of the Cossacks' period D. Yavornytskyi, one could be punished not only for adultery, but also for offending woman, when a Cossack «abases a woman not for decency» as such misbehavior «disgraces the whole Zaporizhzhian Host» [24]. Due to such circumstances one can explain numerous occurrences of respect attitude both to the ideal Mother-Ukraine, Mother-Sich and a certain woman – a mother, girl or wife in the Cossacks' songs of different periods. In the Cossacks' folklore a woman dominates over a Cossack-man, while in religion the cult of Holy Mother was praised even more than the cult of Christ Lord-Man [14, p. 46].

This factor could not but leave an imprint on mutual relations between a male-Cossack and female in the then society. During the Cossack times a noble-woman had wide freedom for self-actualization, almost equal rights with a man and played quite an active role in that society.

Thus, in the Romantic epoch a Ukrainian woman on a par with a man participated in all social and political processes, though she was disposed of voting rights [23]. During the Cossack times a Ukrainian woman was considered to be a guardian of a family hearth, and was an honorable person. Even taking an insight into the semantic sense of the Ukrainian notion «druzhyna» (wife), we may assure that a woman was treated as a «druh» (friend). In comparison with attitude towards a woman, her status and rights in many other societies, we can surely state that Ukrainian women obtained privileged position.

There is evidence that it was up to a girl to propose to Cossack and not the contrary. Future Cossack-wife proposing to her fiancé highlighted his strong points (she had a right to judge/evaluate her future husband). In the same way a Cossack-wife took the initiative in divorce, and it was not an individual case. Quite interesting is that at the Cossack times a girl could even save a guy from a death penalty, if she publicly agreed to marry him. Another interesting fact, which testifies a predominant position of a Cossack-wife, was that a foster boy had to take a girl's last name in case of marrying her. Thus, Cossack Andrii Bezridnyi [12], great grandfather of the renowned T. H. Shevchenko, taking his wife's last name Shvets, became Shevchenko. Even modification of a surname in such cases testified a so-called subordinate position of a man.

If we take a look at intersex relations of our ancestors, it is notable that a woman in a family sometimes was more influential, powerful and practical in the family. Though, it is believed that in a family a man is highly authoritative. As distinct from women of other nationalities Ukrainian women actively participated in civil and educational activity and during war times took responsibility and became a head of the family.

Independence of Ukrainian women was highlighted by the fact that they owned their own seals, and in the absence of a husband, a hetman's wife had a right to conduct civil and political activity, sign documents, taking in their tender hands full authority. In historical archives there are a lot of documents, in fact signed by the first and third wives of Bohdan Khmelnytskyi, Hanna Zolotarenko and Hanna Somkivna. The former as well as the latter successfully ruled the country during Cossacks' military campaigns. Women-leaders were at the same times diplomats: at a decent level they received ambassadors and maintained relations with influential dames from other countries [14].

Much historical evidence testifies that at a time of war some Cossack-wives directly participated in fights. It is necessary to recollect famous Paliika (wife of Semen Pali), who, in the absence of her husband, not only successfully ruled the Right-Bank Ukraine, but repeatedly conducted military campaigns against Moskovia and allied Poles [14].

A heroic deed of Orysia Zavistna is vividly described in the historical narration by «Obloha Bushi» by M. Starytskyi. This brave woman sacrificed her life to defend

her native land and blew herself up together with hundreds of enemies, setting fire to a powder cellar.

And such occasions are not rare – in the Cossacks' epoch there were a lot of warlike women. Volyn princess Sophiia Ruzhynska in 1609 personally led her troop consisting of 6000 soldiers and cavalry, with flags and music captured princes Koretsky's castle in Cheremoshnia. «Like a Goddess-Holy Mother she protected her family with deadly force». A representative of such persistent type of a Cossack-woman was Kateryna, last wife of Bohdan Khmelnytskyi. There is historical evidence which testifies that Cossacks' wives took part in rebellion troops during Khmelnychchyna. Thus, in 1584 noble Ostapkova with her daughter Sophia organized an armed assault on noble Stryzhevskyi's house in Didkivtsi village in Zhytomyr region and caused great damages. Colonel Ivan Dosh's sister directly participated as a horse-soldier in military actions against the Polish-noble troops in Volyn in 1649 [14; 23].

In general Cossack-women were literate and promoted education, became patrons, donating material values for the sake of literacy of the Ukrainian people. In particular and to the full extent Ukrainian women's activity was realized in a clergy sphere of the society. Women were the bearers of Ukrainian culture and spiritual values, guardians of the national customs and habits, national mentality.

A new turn in constructing gender ideologemes was the Soviet period (1917–1991), marked by a totalitarian regime, cult of power, violence. The Bolsheviks offered a project of «a new woman-builder» of socialism, who had equal rights and opportunities with proletarian-men, conducted active labor and civil activity, could sacrifice her own interests for «general social sake» [5; 10].

The period of constructing the identity of a freedom-loving woman-guardian, warrior, who is ready to defend her land and family, also marked its place in the history. In Soviet Ukraine the image of the Ukrainian woman willing to protect her national identity and authentic character was harshly oppressed. For the last decades we have got to know the names of women of the Ukrainian War of Independence period. A picture of intelligibility, literacy and military virtue are women-ensigns among Sichovi Striltsi troops– Sophiia Halechko and Olena Stepaniv, who were renowned as the most educated women of that time (the former was a master of philosophy, the latter was a historian) [3, p. 266].

The example of invincibility, courage and devotedness to her commitment is Olha Basarab – a civil and political activist, founder of the 1st women's chota in the Legion of Ukrainian Sich Riflemen in Lviv. In 1918–1923 O. Basarab worked as an accountant in the Ukrainian embassy in Vienna and at the same time was a Ukrainian spy. To get military strategic and political information she visited Denmark, Norway, Germany and other countries. She also conducted charitable and public awareness activity in the Committee for wounded and captives in Vienna and in the Committee for civil citizens, owing to which she was awarded by the international organization Red Cross. She was a member of the Ukrainian military organization, communicator of colonel Yevhen Konovalets [3].

Activity of Ukrainian women of that time progressively influenced further development of political and social-cultural sphere of the Ukrainian society as a

whole became a significant step in determining a social status of women under the modified social-economic conditions both in Nadniprianska Ukraine and Western Ukraine. And the most important thing was that a woman became an active subject of civil development, one of the main driving forces of national revival of Ukraine.

The Soviet system modeled and promulgated another image of a woman, an image of a «new woman», which combined new ideas as to identity of a woman, beauty of her inner and outer worlds. New ideological orientations were aimed at forming an image of a «Working woman», «Country woman», «Soviet woman». Tireless worker, sportswoman, activist, good housekeeper, faithful wife and careful mother it is not even a full list of traits, which had to characterize an ideal woman in the Soviet ideology [3].

Identity of the then woman had to combine traditional and revolutionary standards: a woman was to be hardworking and ascetic, being at the same time loving, faithful mother and wife, who preserved a family hearth. Quite a contradictory image – on the one hand of a mother, housewife, on the other hand – of a leading worker, physically strong woman, devoted to her work.

In the context of the Soviet society a Ukrainian woman received a new gender dimension, which has been characterizing her as a powerful stereotype for a long period of time. Definition of a «woman» disappears as a social sex. And this was an equal share of social democracy in the Soviet society. There appeared a «worker», who must participate in a family formation process and give birth to children. Though, a woman did not have a right just to run the house. Therefore, beyond family relationship a Ukrainian woman lost her traditional gender dimension. Hard labor of women in metal industry, construction sphere as well as participation in the war gave her masculine characteristics, which even nowadays accompany her in an everyday life and draw an image of a victim, who will overcome, endure, survive everything and support a man, infantilized by the Soviet system.

At the same time, access to all kinds of labor and officially declared civil equality had nothing to do with politics. Women could aspire to the party membership but not for running leading posts. They occupied «ceremonial» leading posts: headed councils, trade unions, komsomol organizations etc. Namely soviet party nomenclature was vividly distinguished by patriarchal character. Women, who held leading party offices, displayed the image of an «iron lady», deprived of sexuality, attractiveness, femininity [5, p. 45–51].

In Soviet Ukraine models of gender identity of the Soviet period did not gain popularity and importance. Under the conditions of the undeveloped social sphere, double bargain of labor – at home and at work – added negative features to the model and did not arouse special enthusiasm as an example for imitation in everyday life. Beautiful, cared-for, perfect and inexhaustible woman as an opposition to the «aunt from a line» could become an attractive image and dream for many women. The researcher Oksana Kis singles out models of constructing gender identity of a modern woman – Guardian, Barbie and business woman. The first one is connected with a Ukrainian national-liberation idea, the second one – with western standards of consumption and design of «a western lifestyle». In fact, in public discourse women are attributed the roles, connected with motherhood, beauty and a firm foundation [13].

«Woman-Guardian» is a rooted gender type traditional for Ukrainians, which embraces the myth about a special eternal-rightful Ukrainian Woman. As an integral image Woman-Guardian established not so long ago in the late 1980s. And though it is an eclectic combination of heterogeneous as to the essence and origin of elements (from fragments of pagan beliefs and matriarchal myth, typical folklore motives and features of individual literary characters and up to the Christian cult of Mary), society conceives it as an authentic canon of traditional-national femininity. The key representatives of this image are Holy Mother, Committed Christian and Sacrificial Patriot. It is also significant that Woman-Guardian has profound matriarchal implications, i.e. propose to women to show their dominance, determination and competence within her own sphere. Another image of Barbie was created by market ideology and culture of mass consumption [8; 13]. Devotion to nation and devotion to esthetic and erotic satisfaction of a man these are the roles in accordance with each model. Their common ground in particular selfless service, without freedom of individual choice is the main factor within a feministic theory.

A role of a mother, reliable partner becomes more and more actual in the course of the national struggle. Some tendencies towards attracting women to protest activity, including a military one, must be reasonably studied on the example of women's participation in the Euromaidan (2013–2014) and the war, which is taking place in the East of Ukraine. According to the official statistics 14 000 women got involved into the hostilities in the East of Ukraine [16]. An image of a military woman is quite popular among modern youth. Many girls enter military educational institutions. However, in Ukrainian media more often we may come across the stories of «heroes», including the lists of their names and achievements, and quite rarely we see the lists of «heroines». To study how women are represented at the war, the non-government youth organization «Woman» conducted a qualitative content-analysis of 33 media [16]. Women in the ATO bear a positive image in the media. Journalists try to balance between the masculine and feminine characteristics of women-combatants, representing women from the ATO as a harmonious union of tenderness, beauty, courage and power. Women are described as «tender», «combative», «beautiful», «brave», «rescuers» and «guardians».

One can observe glorification and romanticization of a woman's image in the ATO: participation of a woman in the antiterrorist operation is a heroic deed, irrespective of her position. We may come across the elements of depicting a woman at the front as an assisting, supporting function for combatants. Along with that there are images of women, who are just as good in their fighting skills and achievements as men are. In both cases, presence of women in the ATO has a positive function of support and mobilization. It is significant to state the absence of extremely negative images of women in media: there are no accusations of flippant attitude, masculinity, non-execution of traditionally women's functions, almost absent examples of victimization of women in the ATO.

Less popular in a cultural discourse (commercials, literature, movies) is an image of a business woman, despite a great amount of women taking part in running business structures, as well as women-politicians.

Conclusions. Therefore, during various historical periods, cultural epochs were formed key ideologemes, concepts of gender culture, which predetermined formation of female gender identity in Ukraine. Through the ages, the models of gender have been created in the Ukrainian culture, which have been formalized in cultural texts and function at the mental level and determined formation of female identity, laying foundation for gender equity and equal opportunities both for men and women. Another significant task is analysis of such texts, concepts and determining of their role in formation gender identity of a woman, aiming at harmonization of her background knowledge and development of ability to effective self-actualization and self-establishment. In the most critical periods of the Ukrainian cultural development women always played an essential role and that is why nowadays we require an active position of a woman in social and political life of the country. And we must understand this.

1. Bart R. Izbrannyye rabote. Semiotika. *Poetika* / per. s fr.; sost., obsch. red. i vstup st. G. K. Kosikova. Moskva : Progress, 1989. 616 s.
2. Burdo N. B., Videsko M. Yu. Trypilska kultura. Spogade pro zoloty vik. Kharkiv : Folio, 2007. 415 p.
3. Bohachevska-Khomiak M. Bilym po bilomu. Zhinky v hromadskom zhytti Ukrainy 1884–1939. 1995. S. 266.
4. Bolshoi tolkovyi sotsiologicheskii slovar / pod red. Devida Dzheri, Dzhulii Dzheri. Per. s angl. V 2 t. M., 1999.
5. Borodina A., Borodin D. Baba ili tovarishch? Ideal novoi sovetskoi zhenshchiny v 20-h – 30-h hodakh. *Zhenskie i gendernyye issledovaniia v Tverskom gosudarstvennom universitete*. Tver, 2000. S. 45–51.
6. Boplan G. L. de. Opys Ukrainy. URL: <http://izbornyk.org.ua/boplan/opys.htm#divch>.
7. Denysiuk I. Amazonky na Polissi. Luts'k : Nadstyyria, 1993. 28 s.
8. Gzhybek A., Yarmanova H. Zhinky v dobu zmin, 1989–2009: Polscha, Cheska respublika, Slovachchyna, Skhidna Nimechchyna i Ukraina, Kyiv, 2012. S. 108–115.
9. Zahrai L. D. Molodizhna subkultura: hendernyi dosvid : monohrafiia. Ivano-Frankivsk : Nova zoria, 2012. 376 s.
10. Zemziulina N. Sotsializatsiia zhinok v Radianskii Ukraini 20-h–30-h 20 st. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gich/2009_3/GCN4p324-329.pdf.
11. Ivanchenko M. N. Dyvosvit pradaivnykh slovian. Kyiv : Rad. pysmennyk, 1991. 397 s.
12. Isaievych Ya. Istoriia ukrainskoi kultury. Kyiv : Naukova dumka, 2001. 848 s. URL: <http://izbornyk.org.ua/istkult2/ikult2.htm>.
13. Kis O. Modeli konstruiuvannia hendernoi identychnosti zhinky v suchasni Ukraini. *Nezha-lezhnyi kulturolohichni chasopys*. 2003. № 27. S. 37–58.
14. Kryvoshyi O. P. Zhinka v istorii zaporizkoho kozatstva. *Zhinky Ukrainy : suchasnyi status I perspektyvy* : Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia : Tezy dopovidei. Kyiv, 1995.
15. Krymskyi S. Fenomen ukrainskoho baroko. *Istoriia Ukrainskoi kultury* : u 5 t. Iss. 3 : Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII–XVIII st. / ed. board.: Smolii V. (head), Popovych M. Krymskyi S. Kyiv : Nauk. dumka, 2003. Part. 1, § 1.4. S. 67–92.
16. Martseniuk T. Obraz zhinky v suchasni kulturi: yak poboroty stereotypy. URL: <http://po-vaha.org.ua/obraz-zhinky-u-suchasni-kulturi-yak-poboroty-stereotypy>.
17. Nevydymyi batalion : uchast zhinok u viiskovykh diakh v ATO (sotsiologichne doslidzhennia) / za zah. red. Tamary Martseniuk. Kyiv : FOP Klymenko, 2016. 80 s.
18. Pushkarova L. Zhenshchiny v drevnei Rusi. Moskva : Mysl, 1989. 286 s.

19. Rozin V. M. Lichnost kak uchreditel i menedzher «siebia» i subiekt kultury. *Chelovek kak subiekt kultury*. Moskva : Nauka, 2002. S. 42–112.
20. Slovo o polku Ihorevim, Ihoria syna Sviatoslavlia, vnuka Olhova. URL: <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm>.
21. Sotsialno-psykholohichni chynnyky rozuminnia ta interpretatsii osobystoho dosvidu : monohrafia / za red. N. V. Chiepelievvoi. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2008. 247 s.
22. Shiucz A., Lukman T. Struktury zhyttiesvitu. Kyiv : Tsentru duhovnoi kultury, 2004. 560 s.
23. Ukrainky v Istorii / za red. V. Borysenko ; peredm. I. Dzyubi. Kyiv : Lybid, 2004. 328 s. Slaboshpitskyi M. Ukrainka Safo. *Z golosu nashoi Klio*. Kyiv, 2000. S. 181–183.
24. Yavornytskyi D. Istoriia zaporizkykh kozakiv URL: <http://exlibris.org.ua/cossacks/r109.html>.

УДК 305: 316.614.5

doi: 10.15330/psp.22.26–32

Halyna Fedoryshyn

GENDER STEREOTYPES AS A DRIVER OF DOMESTIC VIOLENCE

Суспільство нав'язує чоловікам та жінкам різні ролі, що стереотипно приписуються йому/їй соціумом і передаються від покоління до покоління. Деструктивний вплив гендерних стереотипів можна спостерігати у сім'ї у різних проявах насильства стосовно чоловіків чи жінок. Дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників дають підстави стверджувати, що в основі гендерного насильства у сім'ї лежать патріархальні уявлення і переконання про функціонально-рольову структуру сім'ї. Однак не всі чоловіки з такими установками вчиняють насильство. У статті здійснено аналіз сутності феномену «гендерні стереотипи», його складових та різновидів, виявлено особливості впливу гендерних стереотипів у поєднанні з іншими чинниками (економічними, психофізіологічними, психологічними) на прояви насильства у сім'ї щодо чоловіків і жінок, окреслено напрями подолання гендерних стереотипів.

Ключові слова: стереотипи, гендерні стереотипи, насильство, гендерна рівність, гендерна дискримінація, патріархальні уявлення і переконання.

Society pressures men and women into playing certain roles, prescribed by the community and passed down from generation to generation. Destructive impact of gender stereotypes can be observed at the family level in various forms of violence against men or women. Studies of domestic and foreign researchers give grounds for arguing that it is patriarchal attitudes and beliefs concerning the functional and role structure of the family that account for gender-based violence in the family. However, not all men with such attitudes commit violence. This paper analyses the nature of gender stereotypes, their components and varieties. We explore particular impact of gender stereotypes together with other factors (economic, psychophysiological and psychological) on acts of domestic violence against men and women and suggest ways to challenge gender stereotypes.

Keywords: stereotypes, gender stereotypes, violence, gender equality, gender discrimination, patriarchal attitudes and beliefs.

Topic Outline. Gender stereotypes as a set of conventional generally accepted rules and attitudes in respect to male and female status, codes of conduct, motives behind their actions and need patterns are the most persistent social stereotypes. They consolidate prevailing gender differences and relations [1].

Gender stereotypes usually have a destructive function and encourage various acts of domestic violence. It is women who most often fall victims to spousal abuse [2]. According to L. Heise, M. Ellsberg, M. Gottemoeller, the proportion of female victims of domestic violence ranges throughout the world from 10 to 50% [3, p. 16]. This is especially true of traditions in rural regions. For example, if a husband believes that his wife does not cope with her role as a housewife, calls into question his rights or challenges the established limits, treats him disrespectfully, he has every right to resort to violence and punish her.

We should note that it was due to international influence that our government turned attention to gender inequality in the country in the early twenty-first century. It was after the UN Millennium Summit in September 2000 that Ukraine proclaimed promotion of gender equality as a priority of the national policy and adopted a number of legal acts aimed at ensuring gender equality. As a result, several legal acts were adopted, such as Decree of the President of Ukraine *On Improving Social Status of Women in Ukraine* dated April 25, 2001 [4], *Prevention of Family Violence Act* dated November 15, 2001 [5], Law of Ukraine *On Ratification of the Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* dated June 5, 2003 [6], Decree of the President of Ukraine *On Improving the Work of Central and Local Executive Bodies on Ensuring the Equal Rights and Opportunities for Women and Men* dated July 26, 2005 [7], Law of Ukraine *On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men* dated September 8, 2005 [8]. On September 10, 2009, the Ministry of Education and Science of Ukraine issued the Order *On Integrating Principles of Gender Equality in Education* [9] and on November 21, 2012, the Cabinet of Ministers of Ukraine issued the Order *On Approval of the Concept of the State Program for Equal Rights and Opportunities for Women and Men till 2016* [10]. For violation of laws ensuring the equal rights and opportunities for women and men, citizens and public officials are liable civilly, administratively and criminally. Thus, gender policy as a system of purposeful interrelated actions addressing gender-sensitive issues and promoting gender equality has been developing in Ukraine since 2000. However, constitutional guarantee of equal rights and opportunities for women and men does not eliminate the necessity for the reform in the field of gender-sensitive issues. It is also necessary to put in a great deal of effort to challenge gender stereotypes in the public perception. Freedom from violence is one of the fundamental human rights.

Domestic violence is legal and philosophical, as well as sociocultural and psychological issue. However, in terms of theory and methodology, the issue of gender stereotypes' impact on acts of domestic violence has not been finally resolved. Therefore, **the paper aims** to explore the nature of gender stereotypes and their influence on acts of domestic violence against men and women.

Data. Deep-rooted gender stereotypes are usually adopted in childhood: in the family, in kindergartens and schools. Later they shift to adult life, person's own family. So, ABC books (for example, Soviet ones, where mom was washing a window frame and dad was working) put forward certain ideas about gender roles. First of all, the idea that window washing is not work but so-called leisure activity; that

household chores are assigned to women and dad does more serious work. Later, we see that in school manual training is divided into servicing work for women and so-called technical work for men, that even teachers attribute certain roles and expectations to children, suggesting what is more important for boys (that is, mostly sciences and IT) and for girls, what subjects they should choose for further education. Gender stereotypes are promoted by mass media, for example, talk shows «Bachelor», «From tomboy to young lady», «Weighted and happy», «4 weddings» convey certain common messages concerning the way a true woman and a real man are perceived or should look.

Gender stereotypes are complex in their structure and combine at least four components: standard ideas about somatic, psychic, behavioral properties characteristic of men and women (men are dominant, independent, aggressive, self-confident, inclined to logical reasoning, able to control their feelings, while women are passive, subordinate, emotional, caring and tender); typical gender activities (women are traditionally considered to be good at operating, servicing activities, while men are believed to be good at tool-making, creative, leadership careers); gender-related careers and social roles (the main male roles are in professional spheres, whereas the purpose of women is homemaking); as well as evaluation of appearance [11]. Thus, gender stereotypes reflect our understanding of male and female traditional gender roles, common ideas about male and female behaviour; what is considered to be feminine and what is masculine; what women and men can and cannot do; which careers are for men and for women.

Gender stereotypes come out in the course of linguistic communication and depend largely on mentality, occupation, social role. Special differentiated activity of ancient man and woman also played its role, when men as hunters had to keep silent, think logically and have a sense of direction, while women as housewives and child carers were much more talkative [12]. Hence, the specific perception in communication, when men mostly use their left brain which is more analytical, verbal and orderly, while women are both left-brained and right-brained, that is more visual and intuitive.

Practice shows that the vast majority of women follow cooperation style in communication, while men adopt competition style, therefore, they use their specific means of communication – women usually follow sequencing order of speech, whereas men tend to assert themselves and dominate. The major difference, however, is in their attitudes to feedback – evidence suggests that women see feedback as sign of mutual understanding rather than respond to the message as such, while men perceive it as information which can run counter to their conception and thus can be challenged or even sometimes proved false. Apparently, these differences can be observed in family communication and in their destructive forms such as verbal aggression and violence.

J. Williams and D. Best have made a significant contribution to recent efforts to explore peculiarities of gender stereotypes. They have conducted thorough research aimed at identifying social and cultural specificity of gender stereotypes. The researchers argue that gender stereotypes arise on the basis of gender roles. Deep-rooted stereotypes are seen as rules by women and men and are patterns for gender-

role socialization. There is a pancultural tendency to teach and study gender-based behaviors, although there are some differences in what exactly they are taught, depending on the culture [13, p. 39]. Based on J. Williams and D. Best's research, D. Matsumoto [14] has carried out a detailed study of gender roles typical of men and women and finds that they are different in all cultures.

Modern-day researcher T. V. Bendas argues that gender stereotypes are changing today. For example, the stereotype of femininity, which developed in the 19th century, but remains popular until today (especially with men), is that a woman should be tender, beautiful, soft, gentle and, at the same time, passive, dependent. But women themselves believe that they need to be smart, energetic, entrepreneurial, that is, display male qualities. The stereotype of masculinity has also changed – traditionally it included physical strength, suppression of tenderness, functional attitude to women and, at the same time, unreserved expression of anger and passion. The present-day profile is different: intelligence is valued over strength; it is acceptable to show tenderness and suppress «rough» feelings, although less-educated people adhere to a more traditional stereotype of masculinity [15, p. 204]. That is, the author relates the degree of stereotype manifestation with the intelligence level of an individual and prevailing set of their cultural values. The author's statement draws upon the substantiated idea of close relationship between imagination and intelligence, and it is imagination that is the key to the development of the individual's intellectual realm. A lower level of education of an individual is believed to lead to a more profound influence of stereotypes on their behavior, since the person cannot imagine any other behavior pattern.

Gender stereotypes can be constructive or destructive [16]. In Ukrainian society, most gender stereotypes are destructive. For example, public opinion has it that a woman can be happy only when she has children and can take care of them. Most people think that a woman cannot be successful in management, business and politics. Consequently, women usually have lower social status, occupy less responsible positions and earn less money. They also enjoy less personal liberty. So, here, we can observe gender discrimination against women. Gender stereotypes also contribute to discrimination against men by preventing them from becoming real partners in the family and promoting their violence. Therefore, gender stereotypes prevent both women and men from fulfilling their rich human potential, limit human rights and result in gender discrimination, that is, violate human rights according to gender identity.

Based on the analysis of research literature, we single out two main types of gender attitudes and stereotypes – patriarchal and feminist – affecting public opinion and social morality. Patriarchal attitudes are characterized by: 1) opinion that there must be a strict division of male and female roles in social interactions and family relations; 2) attitude according to which the man has a leading, active role in the family and society, and the woman is subordinate, passive; 3) belief that values of women and men are different – family and love are female priority values, while business, work, self-realization outside the family are male values; 4) preference to family relationships, where the husband is the head of the family, the breadwinner;

5) considering the main female role in the society to be the role of mother; 6) condemnation of female behavior, dominated by commitment to self-realization outside the family, career, professional achievement; 7) ideas that the patriarchal model of society is natural due to gender biological differences; 8) condemnation of equal rights of women and men.

According to D. Zimmerman, M. Claes, I. Kon, V. Kagan, M. Paludi, K. West, D. Myers and other representatives of social and cultural approach, patriarchal standards of morality, cultural practices, opinions, attitudes and estimates dealing with family relations, as well as dominating role of men in social interactions, are the main reasons that provoke violence both in intergender relations in general and in the family in particular. These views were also reflected in the UN Strategies for Combating Domestic Violence, stating that the origins of violence are located in the social structure and the complex set of values, traditions, habits and beliefs which relate to gender inequality. In this way, the causes of violence are transferred to the social and cultural level, the sphere of contradictory public opinion on the issues of husband-wife relations and views on their roles in the family.

For example, men who commit and (or) encourage violence in intergender relations were revealed to have traditional gender role attitudes. However, not all men with such attitudes commit violence in intergender relations [17, p. 170]. What this means is that masculine gender role attitudes lead to violence offenses only in combination with some other risk factors. Ukrainian researchers in the field of violence believe that violence in intergender relations is associated with patriarchal cultural standards [3; 18]. Competition for family leadership, tyrannous instincts, family budget planning, household chores sharing, single person decisions on significant issues (such as childbearing), as well as craving for independence, claiming the right to personal life, different views on morals in regard to sexual relations, disagreement concerning marital infidelity contribute to conflicts and domestic violence [18].

Overall, domestic violence is fairly widespread around the globe and in all walks of life. Offenders may belong to any social class and can be found among people with different levels of education and amenity. Victims of domestic violence may be representatives of any or all age, national, social and economic, education, professional, religious and other groups. However, their common trait is that they fall victims to their nearest and dearest [19].

In Ukraine, most gender stereotypes need to be challenged since they are mostly discriminatory, destructive and hinder harmonious family relations.

Gender equality theory provides for equal opportunities for men and women to fulfill their potential in various gender roles, not only those given by nature. Introduction of gender education is a significant step for the government on the path of mutual understanding with the society on gender issues. However, implementing such education activities at school only, without resorting to family, would mean prolonging the process of challenging gender stereotypes for decades. In our opinion, to gradually change gender stereotypes and effectively implement gender policy it is necessary, among other things, to provide all officials with relevant training on

gender equality issues, introduce responsible parenting schools in every city, develop a chain of gender education centers. Moreover, the media should give coverage to advantages of gender-sensitive community and inform the population about positive experience of other countries in this field. The media are often referred to as the fourth branch of government alongside with the legislative, executive and judiciary branches, due to the fact that it is the media that have access to information and serve as information primary source and extender. The media impose certain rules of interpreting social relations, thus, playing a very important role in shaping gender stereotypes and gender standards and promoting gender culture in society. However, we should reiterate the reasonability of gradual changes of social stereotypes, with obligatory consideration of national mentality.

Conclusion Summarizing, we want to note that, firstly, domestic violence occurs in both its cruelest instances (murder, rape, hooliganism), and in less pronounced forms which do not result in criminal penalty or any other social sanctions (disregard, isolation, humiliation, rejection). A number of factors contribute to domestic violence, with gender stereotypes playing a significant role.

Secondly, for full development and personal fulfillment one needs to get rid of limitations imposing traditional stereotyped mentality on male and female behavior. After all, gender stereotypes tend to change over time. Nowadays, women can balance employment outside home and household chores, as well as family roles, while men are allowed to show tenderness, exercise care, especially towards children. Freedom from gender stereotypes contributes to people's mental and physical health, enables them to live a full life, fulfill their potential in different gender roles, not only those given by nature.

Thirdly, stereotypes are rather difficult to challenge. It takes time, as well as deliberate actions on the part of communal majority, public associations, movements and government support. In the absence of any of these factors, it is almost impossible to bring about any changes in any stereotype.

Fourthly, since gender-typical attitudes, which dominate the modern Ukrainian community, are oriented toward the traditional patriarchal distribution of gender roles, the primary goal of feminist movement in Ukraine is to change woman's role of the victim, to establish her equal rights with her husband, to help her develop skills of independent life choices and combat violence.

1. Roienko V. O. Usvidomlennia sotsialnykh stereotypiv yak umova harmoniinoho rozvytku osobystosti [Usvidomlennia sotsialnykh stereotypiv yak umova harmoniinoho rozvytku osobystosti]. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». Philosophy. Psychology. Pedagogics*. 2012. № 1. P. 56–59.
2. Hovorun T. V., Kikinezhdi O. M. *Henderna psykholohiia*. Kyiv : Akademiia, 2004. 304 s.
3. Bova A. A. Model faktoriv, shcho obumovliuiut nasylstvo v simi. *Ukrainian Community*. 2005. № 1 (6). S. 15–25.
4. On Improving Social Status of Women in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated April 25, 2001. № 283. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=283%2F2001> (accessed on 06.12.2017).
5. Prevention of Family Violence Act: Law of Ukraine dated November 15, 2001. № 2789. URL:

- <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14> (accessed on 06.12.2017).
6. On Ratification of the Optional Protocol to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women: Law of Ukraine dated Thursday, June 05, 2003. № 946. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=946-15> (accessed on 06.12.2017).
 7. On Improving the Work of Central and Local Executive Bodies on Ensuring the Equal Rights and Opportunities for Women and Men : Decree of the President of Ukraine dated July 26, 2005. № 1135/2005. URL: <http://www.uazakon.com/document/fpart42/idx42174.htm> (accessed on 06.12.2017).
 8. On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men: Law of Ukraine dated September 8, 2005. № 2866. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15> (accessed on 06.12.2017).
 9. On Integrating Principles of Gender Equality in Education: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated September 10, 2009. № 839. URL: <http://osvita.ua/legislation/other/4849> (accessed on 06.12.2017).
 10. On Approval of the Concept of the State Program for Equal Rights and Opportunities for Women and Men till 2016 Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 21, 2012. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1002-2012-%D1%80> (accessed on 06.12.2017).
 11. Williams J., Best D. Measuring Sex Stereotypes. A Multinational Study. Newbury Park : Sage Publications, 1990.
 12. Matsumoto D. Culture and Psychology. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/08.php (accessed on 16.09.2006).
 13. Burn Sh. Gender Psychology. URL: <http://www.bookap.info/popular/burn/gl39.shtm> (accessed on 17.01.07).
 14. Tkalych M. H. Henderna psykholohiia. Kyiv : Akademiia, 2011. 248 s.
 15. Stavyska L. Mova i stat /HYPERLINK/. Updated on 04.12.2017. URL: http://krytyka.kiev.ua/articles/s9_6_2003.html (accessed on 06.12.2017).
 16. Vilkova O. Yu. Konstruktyvni ta destruktyvni vyiavy hendernyh stereotypiv. *Ukrainian Community*. 2004. №. 3 (5). S. 28–33.
 17. Sharpe D., Taylor J. K. An Examination of Variables From a Social-Developmental Model to Explain Physical and Psychological Dating Violence. *Canadian Journal of Behavioural Science*. 1999. Vol. 31. № 3. S. 165–175.
 18. Kryminolohiia: Zahalna ta Osoblyva chastyny: Textbook / ed. by V. V. Holina. Kharkiv : Pravo, 2009. 288 s.
 19. Fedoryshyn G. Gender stereotypes and their impact on acts of domestic violence. *Gender Studies : Learning, Research, and Practice*. Proceedings of the 2nd International Conference «Gender Studies : Learning, Research, and Practice» and Workshop for Young Reserchers «Gender Studies : Education, Gender Equality, Democracy, and Peace» (April 16–20, 2018) / Ed. O. V. Avramenko, T. V. Lisova. Kropyvnytskyi : KOD Publishing House, 2018. P. 41–43.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CAUSES OF GENDER INEQUALITY IN PRESENT-DAY FEMALE CAREER DEVELOPMENT

У статті автором актуалізується питання гендерної рівності як необхідної умови досягнення жінками кар'єри. Проблеми гендерної рівності розглядаються крізь призму вияву гендерної нерівності та її впливу на можливості кар'єрного розвитку жінками. Проаналізовано основні показники гендерної нерівності у сфері зайнятості: гендерна сегрегація праці; ефект «скляної стелі»; нерівність в оплаті праці; подвійна зайнятість жінок (сім'я та робота); гендерні стереотипи; гендерні домагання та насильство. Запропоновано основні шляхи подолання гендерної нерівності у сфері зайнятості: правове та гендерне просвітництво, подолання гендерних стереотипів, розвиток професійних компетентностей особистості, реалізація політики гендерної рівності в усіх сферах діяльності.

Ключові слова: гендерна нерівність, гендерна сегрегація, гендерні стереотипи, гендерні домагання та насильство, кар'єрний розвиток.

The article actualize the issue of gender equality as a precondition for successful female career pursuit. We study issues of gender equality in the light of gender inequality manifestation and its influence on female career opportunities. We have analyzed primary indicators of gender inequality with regard to employment, such as gender segregation, glass ceiling effect, gap in wages, dual employment of women (family and work), gender stereotypes, gender-based harassment and violence. We suggest primary ways to reduce gender inequality with regard to employment, such as legal and gender-sensitive education, challenging gender stereotypes, developing personal expertise, implementing gender equality policy into various sectors.

Keywords: gender inequality, gender segregation, gender stereotypes, gender-based harassment and violence.

While nowadays women tend to receive further or higher education, join the labor market and pursue a career, findings of social research conducted in Ukraine, Europe and throughout the world reveal gender inequality in regard to employment. Gender gap shows unequal achievements of men and women in the labor market, as well as limited access of women to rights and assets worldwide. Not a single country in the world has managed to bridge the gender gap.

Some researchers point out that gender inequality in the labor market, Ukrainian labor market in particular, was not caused by pure economic reasons, but rather social or social and psychological factors, based on gender stereotypes with regard to male and female career opportunities and expertise, as well as their standards of behaviour, motives and values. Gender inequality has negative effect on professional fulfillment and slows economic growth of both a person and the state as a whole.

Gender inequality manifestations may effect both men and women. However, researchers typically point out violations of professional self-fulfillment opportunities and gender-based discrimination at the workplace particularly in relation to women. Therefore, attention should be paid to indicators of gender inequality in career pursuit and their impact on female career development [7].

Issues of gender inequality at the workplace have been widely addressed by Ukrainian and foreign sociologists, economists, psychologists. For example, issues of

gender inequality in the Ukrainian labour market have been explored by V. Vasiuta, K. Voznyi, N. Herasymenko, T. Martseniuk, O. Shestakovskiy and other researchers. A number of papers are concerned with the gender aspect of career pursuit (I. Dembytska, L.M. Karamushka, M. O. Miroshnychenko, L. E. Orban-Lembryk, V. M. Safonova, H. V. Turetska, Ya.I. Shkurko, L. Pochubet and V. Chyker). The issues of gender-based discrimination, harassment and violence, gender stereotypes, in particular in the labor market, have been addressed by T. Hovorun, O. Kikinedzhi, T. Martsyniuk, I. Malkina-Pykh, M. Tkalych, D. Greenberg, F. Hutagalung, H. Samuels.

O. Bodnarenko, O. Derkach, A., A. Husieva, L. Karamushka, V. Kazmirenko, V. Pochubet, V. Chyker, Tkach and other researchers have made significant contributions to recent efforts to explore psychological aspects of career pursuit. L. Karamushka, T. Zaichykova, V. Ivkin, O. Kredentser, O. Miroshnychenko, O. Fil have addressed the issue of gender-sensitive aspects of career development.

Although the issue of gender inequality has been receiving much attention from present-day researchers, the necessity to study the influence of indicators of gender inequality on female career development opportunities is becoming relative.

The aim of this paper is to analyze primary social and psychological causes of gender inequality at the workplace and their impact on present-day female career development.

According to EIGE, in 2015, Gender Equality Index for Europe is 52.9. According to World Economic Forum, in 2015, Ukraine ranked the 67th among 142 countries, deteriorating its 2014 rate by 11 points from ranking the 56th [7].

Key indicators of gender equality are financial independence and career prospects, education, health level, as well as political rights and opportunities. These findings prove topicality of the study of gender inequality manifestation with regard to employment, as well as finding ways to reduce it [7].

In most cases, when it comes to gender inequality, attention is drawn to gender segregation in employment. Gender segregation refers to distribution of men and women in certain occupational structures or sectors [2; 4; 5].

For example, the following fields of activity are considered female-dominated: education, medicine, human resource management, art, entertainment, mass media, service industry (beauty shops, fitness centers), elderly care and child care, diverse fields of trade, agriculture. The following fields of activity have been labeled as male: law enforcement agencies, IT technologies, crisis management, raw materials extraction, manufacturing, construction, repair work [1; 2; 13].

The same trend is observed when men and women choose their major in college.

Glass ceiling effect is a manifestation of gender segregation. It manifests itself in a set of rules and practices which set up barriers for promoting women to top management [2; 5].

In Ukraine, top manager and senior executive positions in various sectors are occupied by men mostly. Even if working in female-dominated sectors, men often hold senior positions.

According to the expert and analytical center for the International HR Portal HeadHunter Ukraine, men apply for leadership positions more often than women.

Most women are in charge of businesses in such spheres as fitness and beauty, art and media, science and education, tourism, commerce, and marketing. But even in these areas, women represent less than half of all managers. The smallest percentage of women work in such economy segments as raw materials extraction, crisis management, IT technologies, manufacturing, real estate and construction. Most male-dominated are managerial positions in raw materials extraction, manufacturing, construction, crisis management and IT technologies. In these areas, men make a successful career much more often than women [3].

We have analyzed possible barriers to female promotion in management [9]:

- Prevailing gender stereotypes which result in gender-based discrimination, as well as wrongheaded view of female professional competence, etc.;
- gender roles attitudes. It is common in the society that employees of the organization usually have certain expectations about the behaviour of female managers;
- double standards as to men and women exercising their managerial skills. Autocratic leadership style is considered effective for men in management, while for women it is unacceptable (“backbiter»);
- women in management usually have to work more and harder to prove their expertise;
- workers do not always accept a female manager as a source of responsibility and power, they are not ready to work under direction of a woman (men in particular);
- gender pay gap.

In this day and age women rarely get lower wages just because of their gender identity.

Gender inequality is manifested not only in levels and spheres of male and female employment, but also in wages, employment opportunities, and unemployment.

Rate of remuneration for men and women is affected by a number of indirect factors, associated with gender stereotypes, gender roles attitudes at the workplace, sectors of employment and full-time work opportunities. Major such factors include [1]:

- person’s educational background and acquired skills (people without secondary or tertiary education find it hard to get a permanent job with a good salary);
- experience and occupational attainment;
- fields of activity. Female employment appears to be concentrated in highly qualified jobs that require brain work and creative operation, but yield lower salaries as they are mostly in the public sector. Men are mostly either employed in blue-collar jobs or hold managerial positions at different levels (often senior), or in the field of cutting-edge technology or other areas with high standard of wages;
- promotion opportunities (it is a well-known fact that wages are higher in managerial positions. Moreover, men are known to dominate in top management);
- female «double workload» (in a family) when a woman spends efforts and time not only for her career, but also for child-rearing and household, which may be a limiting factor for her career development;

- gender stereotypes and biases related to female career opportunities and career paths;
- full-time or part-time work opportunities;
- conventional approaches to performance assessment geared towards demands of jobs dominated by men;
- field of activity and general business conditions of the company;
- working conditions (harmful conditions are not recommended for women).

We find that for highly paid jobs, gender pay gap is bigger than for low-paid.

It is worth noting that the issue of gender pay gap in our society, although not of a pronounced nature, can indirectly manifest itself through a number of factors.

The data show that male and female educational background influences their employment. The research reveals that the highest level of employment is among people with higher educational attainments. This connection is more straightforward among women. Men tend to show fast employment growth if they have senior secondary education, while women achieve a higher level of employment if they attain higher education. It is worth noting that persons with higher educational attainments show the minimum gender gap in terms of employment [1].

European researchers point out that educational background affects job search opportunities [12]. Among other things, they find that gender aspect is important when men and women look for a job to correspond to their educational background and skills [11].

The problem people with senior secondary and higher education encounter is that the labor market in Ukraine is characterized by a conflict between skill level and job or branch requirements. That is, a population group with higher education work in the profession they have not trained in or their level of education goes beyond job requirements. In other words, employees do not use their professional capacity to the full. This applies to both men and women [1; 11].

Low-qualified women find it extremely difficult to get access to well-paid jobs. The data show that women are generally more inclined to engage in unstable jobs than men, regardless of their educational background [8].

Analyzing conditions of individual career development, it is also worth mentioning general cultural traditions that dominate our society. Thus, a present-day woman, pursuing her career, must be competent, flexible and competitive on a par with men. At the same time, the image of a woman as a family hearth keeper, mother, who rears the future generation, is preserved. We can say that present-day women tend to be multitasking: they are busy building a successful career, doing household chores, providing childcare and maintaining relations with their partner [6].

Household chores done by women are viewed as unpaid work, «double workload». Therefore, special attention should be paid to sharing household chores, childcare and opportunities for women to pursue their career.

In our society, it is still believed that the spouse with higher income (i.e. breadwinner of the family, and this is most often the husband) does little or no household chores, and the one whose financial contribution to the family budget is much smaller, does daily chores to make up for it. Thus, household chores are done as if in

exchange for financial support, and the intra-family burden sharing is perceived as fair and rather reasonable [1].

Childbearing can affect full-time work opportunities, career progression, hiring, especially for managerial positions. According to EIGE, female employment has a strong connection to childcare. In most EU member states, increasing number of children reduces female employment.

On top of that, when hiring staff, some employers consider marital and parental status of women, thus, possibility of sick and maternity leaves in the future. These are factors determining undesirable company employee.

In general, a long career break for women to have children and take care of them in the early years of life not only results in reduction of actual earnings, but also has long-term negative consequences for career progression, leading to limited expertise, obsolete knowledge and skills in our present-day dynamic world of work, thus limiting the prospects for further professional fulfillment.

In an effort to be a good mother and wife, a woman can spend less time pursuing her career. This may cause an inner conflict between career goals, aspirations and family obligations. However, if a woman can balance maternity leave and employment, then the childcare period gives her a chance to try a new business, new career opportunities, thus contributing to professional self-fulfillment.

Therefore, it is absolutely necessary to create favorable environment for women to be able to balance their career and family commitments. We mean both considering this issue when developing company's organizational culture and ability to come to an arrangement with the partner, family burden sharing.

Gender-based harassment and violence are symptoms of gender inequality.

Gender-based harassment is viewed as a bias towards men and women due to their gender identity. This concept is wider than sexual harassment and is much more common in the sphere of employment.

Belief that it is women who should brew coffee at the workplace, as well as do the washing-up after refreshment breaks illustrates gender-based harassment of women in workplace relations. A male employee is placed in charge of an important project only because senior executives think that it is man's job to take up big challenges and women cannot cope with them. Gender-based harassment is part and parcel of gender-based violence.

Gender-based violence or violence against women (according to EIGE) is understood as a violation of human rights and a form of discrimination against women and means all acts of gender-based violence. It results in, or is likely to result in, physical, sexual, psychological or economic harm or suffering.

Sexual harassment at the workplace is more common than sexual abuse. Sexual harassment refers to acts of a sexual nature, either verbal (threats, intimidation, insults, offensive comments) or physical (touching, patting, etc.), that humiliate or offend people having working, official or financial relationship with the offender. It should be noted that sexual harassment can occur not only in vertical professional relationship (between supervisor and subordinate), but also in horizontal (between employees at the same level of career ladder), sometimes between the employee and the client [10].

With regard to employment, gender-based violence is used as leverage over employee's decision-making, their career development, employment opportunities, remuneration rate and economic security in general.

Gender-based harassment and violence should be treated seriously not only because the victims suffer, but they also contribute to unfavorable social and psychological climate among personnel, which has negative effect on the productivity.

Gender-based harassment and violence can be disguised and people do not always recognize that they have fallen victim to gender-based discrimination. Low awareness of gender equality, reliance on gender stereotypes shape an attitude to manifestations of gender-based persecution as to a common phenomenon without suspecting any violation of personal dignity based on their gender identity.

We have already mentioned that gender stereotypes provide a basis for gender inequality, gender-based discrimination, harassment and violence.

The following are the most commonly encountered stereotypes that effect attitudes about gender roles in the society and career:

the main purpose of women is childbearing and parenting, as well as homemaking, therefore, women should confine their self-fulfillment to these spheres;

woman's successful career is not her own achievement, but influence of some kinship, financial means, her husband's position, etc.;

women are better at special activities, and thus should work in certain economy sectors (gender segregation in employment);

women are more emotional, less competent than men, therefore, they cannot always tackle job tasks well;

the main purpose of men is to defend his household, family, homeland, as well as breadwinning, career and power structures, therefore, it is men who should pursue career and work in governmental agencies.

Gender stereotypes can have different manifestations. As you can see, they form a biased attitude towards women and their professional competencies, thus creating challenging environment for female career development, urging women to make greater efforts to prove their professional knowledge, skills and expertise.

As you can see, gender segregation, unequal opportunities for integration into managerial roles, gender pay gap, double employment of women, gender-based harassment and violence, gender stereotypes serve as social phenomena which account for gender inequality and set up external barriers to female career development.

At the same time, these phenomena are often interiorized to become internal factors for women, thus, causing stress, imbalance between professional and household roles, diffidence, generating low level of motivation to succeed, raising doubts about possible career development and imposing restrictions in various fields of self-fulfillment.

We have outlined primary ways to reduce gender inequality with regard to employment, namely:

- challenging gender stereotypes (public awareness campaign aimed at identifying and studying gender stereotypes of a certain community; analyzing one's own gender stereotypes, examining their sources, etc.);

- developing wider concepts and beliefs with regard to gender-sensitive issues in the workplace;
- understanding signs and limits of gender-based harassment and violence, their prevention and avoidance;
- developing effective coping strategies for pressure;
- balancing work, family and private life by women;
- developing psychological characteristics and personality features essential for one's occupation, which can contribute to professional development of a person, acknowledgment of their expertise irrespective of gender identity;
- developing harmonious personality (personal growth trainings), self-education and lifelong learning;
- practical trainings for successful career, coaching;
- public legal education (awareness of laws on gender-sensitive issues in the labor market);
- implementing and abiding by gender equality policies in various sectors, fostering organizational culture based on gender equality.

Based on the analysis of literature on gender-related issues, we have arrived at the following **conclusions**. Gender segregation, glass ceiling effect, gap in wages, dual employment of women (family and work), gender stereotypes, gender-based harassment and violence are indicative of gender inequality at the workplace. These indicators are viewed as social and psychological factors limiting female career development. We suggest primary ways to reduce gender inequality with regard to employment, such as legal and gender-sensitive education, challenging gender stereotypes, developing personal expertise, implementing gender equality policy into various sectors.

Future research could study public opinion on gender inequality manifestation, gender-based discrimination, harassment and violence in Ukrainian organizations, as well as determine the drivers for present-day female career progression.

1. Analitychne doslidzhennia uchasti zhinok u skladi robochoi syly Ukrainy. Zvit. / E. M. Libanova ta in. Kyiv, 2012, 212 s. URL: http://www.idss.org.ua/monografii/2013_ua_womens%20participation.pdf.
2. Vorona M. V. Henderna skladova rynku pratsi: sehrehatsiinyi aspekt. *Rynok pratsi ta zaynyatist naseleennia*. 2012, №1 S. 12–15.
3. Henderna nerivnist: zhinky ridko staiut TOP-menedzheramy. URL: <http://socportal.info/2015/05/15/genderna.html>.
4. Martseniuk T. Henderna sehrehatsiia rynku pratsi: yaki roboty shukaiut zhinky ta choloviky (na prykladi bazy reziume ta vakansii na hh.ua. Zhurnal sotsialnoi krytyky «Spilne». 2013. № 6. S. 89–95.
5. Slovnyk hendernykh terminiv / uklad. Z. V. Shevchenko. URL: <http://a-z-gender.net/ua>.
6. Betz N. E. Women's career development / In Denmark F., Paludi Michele A. (Ed.). *Psychology of Women: Handbook of Issues and Theories*. Westport, Conn. : Praeger, 2008. P. 717–753.
7. Gender Equality Index. URL: <http://eige.europa.eu/gender-equality-index>.
8. Gender, skills and precarious work in the EU : Research note. URL: <http://eige.europa.eu/news-and-events/news/women-low-skills-have-fewer-opportunities-eu-labour-market>.

9. Hoyt Crystal L., Simon S. Social Psychological Approaches to Women and Leadership Theory. *Jepson School of Leadership Studies articles, book chapters and other publications*. 2017. P. 248. URL: <http://scholarship.richmond.edu/jepson-faculty-publications/248>.
10. Hutagalung F. Sexual Harassment: A Predictor to Job Satisfaction and Work Stress among Women Employees. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2012. Vol. 65. P. 723–730.
11. Kaminskienė L. Jurgilė V.. Women Overeducation: Falling into Opportunity Trap. 2018. URL: <http://gestproject.eu/wp-content/uploads/2017/04/Final-GeStProceedingsKyiv2018.pdf>.
12. Lamanauskas V., Augienė D. University student career understanding, work value, competence and study influence on professional career evaluation. *Education, policy, management and quality*. 2015. № 7 (1). P. 8–26.
13. Work in the EU: women and men at opposite ends. 2017. URL: <https://eige.europa.eu/rdc/eige-publications/work-eu-women-and-men-opposite-ends>.

УДК 316.64: 316.35

doi: 10.15330/psp.22.40–48

Надія Вітюк, Святослав Вітюк

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ТЮТЮНОПАЛІННЯ

У статті репрезентовано результати проведеного авторами емпіричного дослідження проблеми ставлення студентської молоді до тютюнопаління. Обґрунтовано теоретико-методологічну основу дослідження, проаналізовано рівень поширення тютюнопаління в студентському середовищі та окремі аспекти ставлення молоді до паління і курців, визначено соціально-психологічні чинники тютюнопаління. За результатами проведеного дослідження визначено основні напрями корекційно-профілактичної роботи щодо запобігання розвитку у молоді схильності до тютюнопаління та формування ціннісного ставлення до здоров'я й здорового способу життя.

Ключові слова: ставлення, ставлення до тютюнопаління, залежність від нікотину, ціннісне ставлення до здоров'я, здоровий спосіб життя.

The article presents the results of an empirical study on the problem of the young students' attitudes toward tobacco smoking. The theoretical and methodological basis of the research has been substantiated, the level of tobacco use among students and some aspects of young people's attitudes towards smoking and smokers have been analyzed, and the social and psychological factors of tobacco smoking have been determined. According to the results of the study, the main directions of corrective and preventive work have been identified in order to prevent the development of the tobacco use among young people and to promote a good attitude to health and healthy lifestyles.

Keywords: attitude, attitude toward tobacco smoking, nicotine dependence, good attitude to health, healthy lifestyle.

Актуальність дослідження. Поширення в молодіжному середовищі звички тютюнопаління є досить серйозною соціальною та психологічною проблемою. Попри те, що нині багатьма офіційними і неофіційними каналами трансляції масової інформації систематично поширюються повідомлення про шкідливий вплив нікотину, все ж таки багато молодих людей скептично ставляться до таких месиджів і починають палити ще з підліткового або юнацького віку.

Керівництво нашої країни протягом останніх 15 років проводить активну політику боротьби з тютюнопалінням. Зокрема, вітчизняним законодавством було прийнято низку антитютюнових законів, згідно з якими заборонено транслювати рекламу сигарет у ЗМІ, палити в громадських приміщеннях, продавати тютюнові вироби особам, які не досягли 18 років, а також у приміщеннях і на території закладів освіти та охорони здоров'я. Різноманітні профілактичні заходи щодо запобігання поширенню серед дітей і молоді схильності до вживання алкоголю, наркотичних засобів та тютюнопаління активно проводяться в навчальних закладах. Здебільшого й батьки намагаються здійснювати виховний вплив, спрямований проти раннього початку паління їхніми дітьми. Однак, як показує практика, усі ці заходи не завжди є ефективними. Тютюнова індустрія активно використовує маркетингові інструменти для залучення дітей до куріння: замовляє приховану рекламу тютюнопаління в художніх та документальних фільмах, яскраво оформлює вітрини кіосків і магазинів із тютюновими виробами, додає солодкі смакові добавки та ароматизатори до цигарок, щоб зробити їх привабливішими й приємнішими на смак. Крім того, впродовж кількох останніх років серед молоді набувають популярності куріння кальяну та електронних сигарет. Зазначені дії збільшують соціальну прийнятність паління, маскуючи його смертельну шкоду для потенційних і активних курців.

Психологічні аспекти тютюнопаління висвітлено у роботах, які присвячені вивченню мотивації паління (В. Битенський, Л. Шпилея, Г. Старшенбаум та ін.), особливостей міжособистісної взаємодії осіб з різним статусом тютюнопаління (Дж. Брук, Дж. Кахан, В. Крамченкова, К. Фоменко та ін.), психологічних механізмів формування тютюнозалежності (Н. Арінчина, В. Дунай, Р. Уест, В. Сидоренко, Р. Теперик та ін.), особистісних характеристик курців і некурців (В. Позняков, В. Хромова, Дж. Хагес, Дж. Пенні, Дж. Робінсон та ін.), напрямів та психологічних умов профілактики поширення тютюнопаління серед дітей та молоді (А. Александров, М. Котова, Л. Маценко, І. Риткіс, Р. Сопівник та ін.), специфіки психотерапії залежності від нікотину (Б. Бутома, О. Єрічев, О. Коцюбинський, І. Риткіс, Н. Лаззаріні, Ф. Пістеллі, С. Сенченко, С. Сорока, О. Софронов та ін.).

Дослідники традиційно характеризують тютюнопаління в кількох аспектах: як шкідливу звичку, поведінковий акт, форму стереотипної і залежної поведінки тощо. Водночас вчені наголошують на відсутності особистісно-орієнтованого підходу у психологічному дослідженні проблеми тютюнопаління, на необхідності аналізу паління як специфічної людської діяльності, пов'язаної зі смислами, цінностями і поведінкою індивіда [3; 5].

Загалом, рішення про те, палити чи не палити, є особистим вибором кожної людини, що визначається насамперед її ставленням до тютюнопаління. Ставлення зумовлює характер оцінок того чи іншого об'єкта, ступінь зацікавлення ним, потреби в ньому, а також відповідної поведінкової активності. Відтак психологічний аналіз особливостей ставлення студентської молоді до паління, як однієї з особистісних детермінант формування психологічної залежності або незалежності людини від нікотину, є актуальним завданням сього-

дення. Вивчення структури і соціально-психологічних чинників ставлення до тютюнопаління дозволить оптимізувати процес вироблення в дитячому та юнацькому віці позитивної установки щодо здорового способу життя загалом та розвитку стійкості щодо початку паління зокрема.

Метою нашого дослідження є психологічний аналіз характеру ставлень студентської молоді до тютюнопаління, а також визначення соціально-психологічних чинників виникнення схильності до відповідної звички та поведінки, що з нею пов'язана.

Виклад основних положень. Значний внесок у дослідження проблеми ставлення особистості було зроблено такими корифеями у галузі психології, як В. Вундт, О. Лазурський, М. Басов, В. Мясіщев, С. Рубінштейн, О. Алфьоров, О. Ковальов та ін. В якості теоретико-методологічної основи психологічного дослідження ставлення молоді до тютюнопаління нами використовується концепція В. Мясіщева, згідно якої особистість розглядається як система ставлень. Психологічні ставлення людини вчений трактував як цілісну систему індивідуальних, усвідомлених, вибіркового зв'язків особистості з різними сторонами дійсності, які ґрунтуються на досвіді, виявляються в діях, реакціях і переживаннях [4]. Ставлення виникає там, де є суб'єкт та об'єкт таких зв'язків, воно є однією з форм відображення людиною дійсності, інтегральною «позицією», «рушійною силою особистості», потенціалом її психічної реакції у зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактами дійсності [4].

В. Мясіщев стверджував, що психологічний аналіз ставлень передбачає їх розгляд у пізнавальному, емоційному та вольовому аспектах, а також у взаємозв'язку із потребами та діяльністю індивіда [4]. На основі цього підходу ми виокремлюємо когнітивний, емоційний, мотиваційний та поведінково-вольовий компоненти ставлення до тютюнопаління.

Когнітивний аспект такого ставлення включає знання людини про складники сигарет, усвідомлення наслідків впливу паління на людський організм, розуміння ризику виникнення залежності від нікотину тощо. Емоційна сторона ставлення до тютюнопаління відтворює весь спектр позитивних і негативних оцінок, реакцій, почуттів, які виникають внаслідок зіткнення індивіда з різноманітними ситуаціями, пов'язаними з курінням. Мотиваційний компонент ставлення ми розглядаємо як систему стимулів до дій стосовно тютюнопаління, які пов'язані із задоволенням певних людських потреб; ця складова ставлення відображає особливості мотивації індивіда щодо куріння або відмови від нього. Поведінково-вольовий компонент залежить від рівня вияву інших трьох компонентів і виявляє готовність індивіда до здійснення конкретної діяльності стосовно тютюнопаління: здатність виявляти стійкість до початку паління або ж навпаки – опір чинникам, які перешкоджають палінню у випадку позитивного ставлення до нього, виробляти й дотримуватися певної стратегії поведінки в життєвих ситуаціях у зв'язку з тютюнопалінням (власним або інших людей). Зазначені компоненти ставлення можуть як узгоджуватися поміж собою, так і суперечити один одному.

Емпіричне дослідження ставлення студентської молоді до тютюнопаління проводилося нами протягом 2017–2018 рр. Вибірка включала 71 студента з різних вищих навчальних закладів м. Івано-Франківська, в тому числі 31 представника чоловічої статі і 40 – жіночої. Збір даних відбувався методом письмового опитування. Нами була розроблена анкета, яка включала питання як відкритого, так і закритого типів, які були згруповані відповідно до розроблених нами змістових критеріїв. Зокрема, вивчалися показники рівня схильності студентської молоді до тютюнопаління, характер та структура ставлення реципієнтів до паління і до тих осіб, які палять, соціально-психологічні чинники паління. Результати анкетування підлягали кількісному та якісному аналізу. Деякі дані, отримані нами, піддавалися порівнянню за статусом тютюнопаління та за критерієм статі респондентів.

На підставі аналізу отриманих нами даних щодо рівня поширення тютюнопаління в студентському середовищі було з'ясовано, що 33,8% опитаних юнаків і дівчат палять регулярно або час від часу. Ще 15,5% респондентів відповіли, що постійно не палять, але пробували палити хоча б кілька разів у своєму житті. Не палять зараз 38% опитаних, але вони не зазначили, що ніколи не пробували палити, отже, ймовірно, палили раніше. Тільки 12,7% студентів вказали у відповідях до анкети, що ніколи не пробували курити цигарки.

Вивчення частоти паління респондентів-курців показує, що 20,8% з них викурюють одну–дві цигарки на тиждень, 41,7% студентів із цієї категорії опитаних зізналися, що викурюють одну-дві цигарки щодня, 22,5% курців палять від двох до п'яти сигарет щодня, а 15% таких респондентів є ще більш затятими курцями, які викурюють в середньому десять цигарок щодня. Таким чином, ми з'ясували, що принаймні кожен третій з опитаних нами студентів є активним курцем, причому 37,5% студентів-курців можна характеризувати як залежних від нікотину.

Порівняльний аналіз одержаних показників за критерієм статі показав, що з-поміж опитаних нами студентів регулярно палять 42% юнаків і 27,5% дівчат. Із загальної вибірки 17,5% дівчат і тільки 3,2% юнаків не курили жодного разу. З цього напрашується висновок, що майже усі хлопці-студенти і 82,5% дівчат, що взяли участь у дослідженні, палили принаймні один-два рази у своєму житті. Отримані нами результати дослідження підтверджують дані інших науковців про збільшення числа дівчат та жінок, що палять, як одну з сучасних тенденцій тютюнозалежності [1; 3].

Розгляд показників емоційного аспекту ставлення молоді до тютюнопаління показав переважання негативних і нейтральних оцінок респондентами цієї звички. Було виявлено, що 50,7% студентів ставляться до паління негативно, 43,7% – нейтрально і лише 5,6% – позитивно. Такі дані дозволили нам припустити, що навіть ті юнаки й дівчата, які палять зараз або палили раніше, ставляться до паління негативно або нейтрально.

Більш детальне вивчення результатів анкетування дійсно показало, що навіть з-поміж опитаних нами курців позитивно ставляться до паління тільки 16,7%. Більшість курців, а саме 70,8%, ставляться до паління нейтрально, а

негативно – 12,5%. Більш послідовні позиції у ставленні до тютюнопаління ми помітили у студентів, які не палять: 70,2% з них до куріння ставляться негативно. Нейтральне ставлення щодо паління було зафіксовано у 29,8% респондентів із цієї групи.

Як бачимо, значна частина опитаних нами студентів (як від загальної кількості опитаних, так і з умовної групи курців) ставиться до тютюнопаління нейтрально. Очевидно, виявляючи нейтралітет, індивід і не схвалює паління, але й не виступає проти нього. Така позиція є свідченням байдужості або ж несформованості чіткої власної думки стосовно проблеми тютюнопаління. Згодом нейтральне ставлення молоді щодо паління може перейти як у позитивне, так і в негативне.

Результати анкетування також продемонстрували, що кожен восьмий з тих, хто палить, негативно ставиться до цього процесу. Це дозволяє зробити висновок про наявність протиріч між емоційним та поведінково-вольовим компонентами ставлення до тютюнопаління, що є ознакою актуального або потенційного внутрішньоособистісного конфлікту цих курців.

Важливим аспектом ставлення індивіда до тютюнопаління є вияв його ставлення до людей, які палять. Суб'єктивне ставлення однієї людини до іншої якісно визначає специфіку сприймання, оцінювання й розуміння людьми один одного, їх поведінкові реакції, особливості міжособистісної взаємодії. Дані проведеного нами опитування показали, що до людей, які палять, студенти загалом ставляться здебільшого нейтрально: про це вказали у своїх анкетах 70,4% респондентів. На їхню думку, куріння є справою самої людини, і якщо вона робить такий вибір, то й сама несе відповідальність за нього. Негативно до тих, хто палить, ставляться 26,8% опитаних студентів, а позитивно – тільки 2,8% респондентів.

Однак ставлення до гіпотетичної ситуації паління і до курців у багатьох молодих людей істотно змінюється, якщо ця ситуація набуває особистої значущості. Приміром, ми з'ясували, що до людей, які палять у їх присутності, нейтрально ставляться уже тільки 40,9% наших респондентів, негативно – 56,3% (як бачимо, удвічі більше), а позитивно – так само 2,8% опитаних. Причому якщо з числа студентів-курців нейтрально ставляться до паління у їх присутності 79,2% респондентів, то з-поміж тих, які не палять самі, до паління у своїй присутності ставляться нейтрально тільки 21,3%. Негативно щодо паління у своїй присутності ставляться 78,7% тих юнаків і дівчат, які не палять, а також навіть 12,5% студентів, які палять зараз або палили в минулому. Ми ще зауважили, що якщо нейтральне ставлення стосовно курців мають 61,7% респондентів-некурців, то до осіб, які палять у їхній присутності, індивідуальне ставлення мають уже втричі менше студентів-некурців – тільки 21,3%. Як бачимо, рівень толерантності студентів, які не палять, відносно тих осіб, які палять, в ситуації, коли некурці вимушено стають пасивними курцями, суттєво зменшується.

Результати проведеного опитування також показали, що студентська молодь загалом усвідомлює негативні наслідки тютюнопаління для здоров'я людини, про що зазначили у своїх відповідях 97,9% учасників дослідження. За-

хворювання дихальної та серцево-судинної систем, зниження імунітету, статеві дисфункції, втрата ваги, дратівливість, погіршення стану шкіри та зубів – на ці та інші проблеми у функціонування людського організму, пов'язані з тютюнопалінням, вказали опитані нами студенти. При цьому 90,1% від загальної кількості респондентів розуміють, що тютюнопаління шкодить як курцеві, так і його оточенню, 8,5% вказали, що воно шкодить тільки курцеві, а 1,4% опитаних вважають, що куріння шкодить тільки оточенню.

Порівняння даних анкетування за статусом тютюнопаління респондентів показало, що більш об'єктивно негативні наслідки паління для людського організму оцінюють ті студенти, які самі не палять. Зокрема, 16,7% курців вважає, що нікотин шкодить тільки їм – тоді як шкоду внаслідок паління виключно для самого курця визнають тільки 4,3% некурців. Про те, що паління шкодить і активним і пасивним курцям, стверджують 93,6% противників тютюнопаління і 83,3% опитаних із числа курців. Однак, при тім, що практично усі наші респонденти знають про шкідливість паління, все ж таки значна частина з них продовжує палити.

Дослідження мотиваційного аспекту тютюнопаління дозволило встановити, що 62,5% респондентів зі статусом курця палять для того, аби розслабитися, заспокоїтися в стані стресу. Така поведінка тютюнопаління пов'язана з необхідністю психологічного захисту особистості в ситуаціях емоційної напруги, дискомфорту. 45,8% опитаних нами студентів-курців стверджують, що палять за звичкою. Це свідчить про те, що тютюнопаління стало для них способом стереотипної поведінки, її здійснення доводиться до автоматизму і за певних умов стає потребою для цих юнаків і дівчат. 20,8% студентів з категорії курців палять, щоб отримати задоволення, що знову ж таки вказує на певний рівень формування в них залежності від паління. 12,5% курців палять тому, що палять усі їхні друзі, а вони прагнуть скласти їм компанію. З-поміж одиничних відповідей респондентів (показники до 10%) вказані такі причини, як наслідування батьків, необхідність скоротати вільний час, збіг обставин тощо. Жоден із курців не пояснив власне паління прагненням здаватися дорослим і незалежним або ж необхідністю уникати насмішок з боку однолітків. Це є свідченням того, що у студентському віці, на відміну від підліткового і раннього юнацького, вже немає потреби самостверджуватися в середовищі ровесників через тютюнопаління. При тім, що майже половина студентів-курців пояснюють паління звичкою, тільки 4,2% цих респондентів визнають свою залежність від паління.

Детальніший аналіз і порівняння отриманих даних за критерієм статі стосовно основних причин тютюнопаління в цілому показує відсутність відмінностей у відповідній мотивації юнаків і дівчат. Їх провідні потреби в палінні приблизно співпадають: заспокоїтися, розслабитися, скласти компанію друзям тощо. Однак юнаки значно частіше пояснюють прихильність до тютюнопаління звичкою (76,9% юнаків і 18,2% дівчат, що палять).

Отже, мотиваційний компонент ставлення до тютюнопаління студентів-курців визначається насамперед їхнім прагненням задовольнити актуальні потреби в позитивних емоціях та в розрядці негативних емоцій, а також потребою

у приєднанні до товариства інших людей. За умови задоволення цих потреб тютюнопаління виступає специфічним видом активності. Молодь, що палить, здійснює усвідомлений вибір ризику для власного здоров'я як засіб для міжособистісного контакту, афіліації, боротьби зі стресом, розслаблення, психічного захисту.

Досліджуючи соціально-психологічні чинники паління, ми вирішили проаналізувати також вплив сім'ї на цей процес. Сім'я є одним із найбільш важливих інститутів соціалізації особистості, де відбувається становлення світогляду, соціальних норм, а отже – й джерелом формування певного ставлення до тютюнопаління. На запитання анкети «Чи курять члени вашої сім'ї?» ми отримали від усіх наших респондентів 43,7% позитивних відповідей і 56,3% негативних. Було встановлено, що курцями є члени сім'ї у 50% опитаних нами студентів-курців і дещо менше, а саме 40,4%, – у тих, що не палять. При цьому тільки 8,4% респондентів-курців визнали, що провідною причиною їх тютюнопаління є наслідування батьків. Разом з тим ставлення батьків щодо цієї шкідливої звички своїх дорослих дітей все ж таки має значення для останніх. Адже в результаті анкетування ми дізналися, що 33,3% студентів, які палять, приховують цей факт від своїх батьків.

Виходячи з отриманих даних, приходимо до висновку, що в юнацькому віці вплив сім'ї на прийняття рішення щодо паління чи не паління цигарок є вагомим, але не визначальним. Більше значення стосовно залучення молоді до паління має наслідування ровесників. У студентських компаніях багато молодих людей (як юнаків, так і дівчат) з'являються з цигаркою, а інші члени групи, включаючись у спілкування з курцями, наслідують їх. Поступово вони й самі залучаються до тютюнопаління. Систематичність паління, знаходження особистого сенсу в цьому процесі, можливість задоволення актуальних потреб призводять до закріплення паління цигарок у стереотипну поведінку й залежність індивіда від нікотину.

В анкеті ми також запитали студентів про те, наскільки складно, на їхню думку, утримуватися від тютюнопаління підліткам та юнакам, які не палять. «Дуже складно, тому що це потребує великих вольових зусиль», – відповіли тільки 2,8% респондентів; «складно, але можна утриматися», – дали відповідь 28,2% учасників дослідження; про те, що у цьому немає нічого складного, зазначили 69% опитаних. Паління цигарок, на думку студентів, можна замінити заняттями спортом, хобі, вживанням солодощів та інших смаколиків, а також палінням електронних сигарет або кальяну. Як бачимо, студенти не завжди розуміють, що куріння кальяну, як і вейпу, є не менш небезпечним, ніж паління звичайних цигарок, адже речовини, які в них застосовуються, містять нікотин та викликають залежність від паління.

На запитання про чинники, які вплинули б на прийняття рішення студентами-курцями про відмову від паління, найчастіше ми отримували наступні відповіді (подаємо їх в порядку зменшення частоти їх згадування): цікава література з даної проблеми; таке саме рішення друзів; пізнавальні передачі по телебаченню і радіо; особистий приклад батьків і друзів; смерть когось із близь-

ких від раку чи інших захворювань, спричинених палінням, тощо. 12,5% опитаних студентів-курців зауважили, що в них нема потреби в тому, аби облишити паління. Стільки ж студентів не визначилися з тим, які чинники могли б мати на них серйозний вплив у прийнятті такого рішення. Як бачимо, студенти, які палять, характеризуються невисоким рівнем готовності до відмови від паління. Жоден із курців не вказав на такі чинники припинення ними паління, як переконання з боку батьків чи інших членів родини, а також педагогів.

Висновки. Аналізуючи отримані результати дослідження, ми прийшли до висновку, що опитані нами студенти різних вишів м. Івано-Франківська мають здебільшого негативне або нейтральне ставлення до тютюнопаління. Активними курцями наразі є третя частина з-поміж наших респондентів, однак ще половина опитаних мають досвід тютюнопаління в минулому. Гіпотетично, юнаки і дівчата досить толерантно ставляться до людей, які палять. Однак особиста включеність студентів у ситуацію паління іншими людьми та необхідність вимушено бути пасивними курцями часто викликає у них зміну ставлення щодо курців на більш негативне, особливо у тих осіб, які самі не палять.

Сучасна студентська молодь палить, здебільшого керуючись потребами в зниженні емоційної напруги, отриманні задоволення від процесу паління та приєднанні до інших людей. Зіставлення результатів дослідження за критерієм статі показало, що курцями в даний час є практично кожен другий з опитаних нами юнаків і кожна третя з опитаних нами дівчат-студенток. Мотиви тютюнопаління юнаків і дівчат практично співпадають, окрім того, що респонденти-юнаки в чотири рази частіше пояснюють своє паління звичкою.

Тютюнопаління наділяється студентами-курцями особливим сенсом, виконуючи у їхньому житті функції контакту, афіліації, релаксу і психічного захисту. Значний вплив на схильність молоді до паління, як і на відмову від нього, мають такі соціально-психологічні чинники, як особливості міжособистісної взаємодії з ровесниками, оцінка рівня складності життєвих ситуацій, здатність індивіда протистояти стресовим чинникам і розв'язувати проблеми; менше значення в цьому контексті має вплив сім'ї та педагогічного колективу навчального закладу.

Студенти чітко усвідомлюють негативні наслідки тютюнопаління для людського організму. Більшість із них зауважує, що утримуватися від паління є не надто складно, хоч і потребує певних вольових зусиль; однак значна частина юнаків і дівчат продовжує палити й надалі. Зазначене є свідченням того, що у свідомості молодого покоління здоровий спосіб життя і відповідальне ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших людей не є пріоритетним. Навпаки, у багатьох студентів, які палять, формується специфічна поведінка, що вже зараз або потенційно може характеризуватися як залежна від нікотину. Відсутність чітко виражених ознак особистісних змін та психічних порушень при такому різновиді залежності збільшують соціальну прийнятність паління в студентському середовищі.

Нами були виявлені протиріччя між різними компонентами ставлення студентів до тютюнопаління, що зумовлює нестійкість і невизначеність їх по-

зицій щодо цієї звички. Такі суперечності можуть призвести до виникнення внутрішньоособистісного конфлікту, наслідком якого стане формування більш чіткого ставлення до тютюнопаління і відповідна поведінка індивіда. Вирішенням конфлікту може стати або прийняття рішення про відмову від паління, або ж, навпаки, зміна ставлення до паління на більш приязне і закріплення звички тютюнопаління.

Загалом, така ситуація актуалізує проблему розвитку у дітей, підлітків та студентської молоді відповідального ставлення до свого здоров'я. Вважаємо, що це є можливим через формування у них ставлення до здоров'я як термінальної цінності особистості і здорового способу життя як інструментальної цінності. Враховуючи результати проведеного нами емпіричного дослідження, профілактично-розвивальну роботу щодо запобігання розвитку у молоді схильності до тютюнопаління варто спрямовувати на навчання дітей та юнацтва конструктивним технікам раціоналізації негативних емоцій, розвиток комунікативних здібностей, вироблення культури міжособистісної взаємодії та структуривання часу без тютюнопаління. Звісно, ці напрями психологічної роботи слід реалізовувати паралельно з інформуванням дітей і молоді про шкідливість впливу нікотину на фізичне й психічне здоров'я людини.

Перспективи наступних розвідок у даному напрямку вбачаємо у розробці програми превентивної діяльності щодо поширення схильності до тютюнопаління серед студентів вишу, у якій буде враховано результати проведеного нами емпіричного дослідження.

1. Андрух Г. П., Добростомат У. Н. Психотерапия зависимости от никотина. *Медицинская психология*. 2011. Т. 6. № 4. С. 80.
2. Добрянська О. В. Світові тенденції поширеності тютюнопаління підлітків. *Гігієна населених місць*. 2013. № 62. С. 274–281.
3. Котова М. Б. Психологические условия обеспечения эффективности профилактики курения у подростков : автореф. дис. ... канд. психолог. наук. Москва, 2008. URL: <http://nauka-pedagogika.com/psihologiya-19-00-13/dissertaciya-psihologicheskie-usloviya-obespecheniya-effektivnosti-profilaktiki-kureniya-u-podrostkov>.
4. Мясичев В. Н. Психология отношений / под ред. А. А. Бодалева. Москва : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. 356 с.
5. Теперик Р. Ф. Психологические механизмы функционирования и трансформации курения : автореф. дис. ... канд. психолог. наук. Москва, 1997. 23 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ЇЇ ПОВЕДІНКИ

В статті розкрито соціально-психологічні складові життєвої антиципації особистості та особливості прогнозування її поведінки. Показано, що антиципація має загальне значення для регуляції будь-яких різновидів людської активності та має цілий ряд закономірностей, інваріантних відносно конкретного змісту активності особистості, її копінг-поведінки. До важливих особистісних ресурсів автор відносить: адекватну «Я-концепцію», позитивну самооцінку, низький рівень нейротизму, високу нервово-психічну стійкість, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатійний потенціал, афіліативну тенденцію та ін. Саме завдяки власному інтелекту, когнітивним здібностям виробляється здатність поєднати свої прогностичні та поведінкові стратегії заради успішної життєдіяльності.

Ключові слова: особистість, антиципація, поведінка, копінг-поведінка, прогнозування поведінки.

The article reveals the socio-psychological components of the life expectancy of the individual and the features of predicting her behaviour. It is shown that anticipation is of general importance for the regulation of any kind of human activity and a number of patterns that are invariant with respect to the specific content of personality activity, its coping behaviour. It has been established that, when included in a specific type of human activity, anticipation, along with general psychological regularities, also acquires many specific features. Moreover, because of the diversity and significant dissimilarity of individual types of human activity, the specific gravity of these specific regularities in the functioning of anticipation can be so diverse that they are singled out as a subject for special research, in particular in the direction of special psychological theories of anticipation (communicative, business and etc). It was found out that the main resource of the person's life anticipation and coping behaviour is the ability to predict events, the ability to reflect their emotional states, the ability to take initiative, quickly respond to the problems that arise. These qualities allow you to regulate behaviour and attitude to life problems, effectively overcome difficulties or reduce their significance. It is thanks to their own intelligence, cognitive abilities, that they develop the ability to combine their prognostic and behavioural strategies for the sake of successful life activity.

Keywords: personality, anticipation, behaviour, coping behaviour, behaviour prediction.

Постановка проблеми. Знання психіки, природи психічних явищ та їхніх закономірностей має винятково важливе значення в житті та діяльності людини для керування психічним розвитком і діяльністю особистості, зокрема для прогнозування її поведінки, здатності до антиципації. Кожний психічний акт, кожний вчинок є результатом дії об'єктивного опосередкованого суб'єктивним, індивідуальністю людини. Відповідність суспільно регламентованої поведінки і діяльності внутрішній структурі особистості, її інтересам, ціннісним орієнтаціям, особливостям темпераменту досягається в ході соціальної адаптації. Поведінкові можливості людини базуються на поведінкових установках та очікуваннях. К. Левін [3; 10], дослідження якого ґрунтувалися на розумінні поведінки як функції особистості й ситуації, на підставі аналізу індивідуальних особливостей стратегій адаптації до зміни ситуації,

визнав важливість соціального контексту як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки. Існує ряд даних, який прямо показує вплив різного емоційного стану на прогнозування поведінки в імовірнісних ситуаціях, зниження емоційного напруження часто призводить до стратегії імовірнісної байдужості, а його підвищення – до домінування стратегії максимізації [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначає І. Батраченко, перша тенденція розвитку поняття антиципації полягає в розширенні його обсягу і змісту. Так, у руслі психології свідомості до поняття антиципації включали тільки усвідомлювані її форми. Пізніше почали розглядати і неусвідомлювані форми передбачення. Довгий час когнітивні аспекти антиципації (що вивчалися в рамках психології свідомості, Вюрцбургської школи мислення, когнітивної психології) та її регулятивні ефекти (частково антициповані реакції в необіхевіоризми, умовні рефлексії і т. п.) розглядалися окремо, поза її єдністю і зв'язком одне з одним. По суті, лише в роботах Б. Ломова та Є. Суркова антиципація почала вперше розглядатися як єдине когнітивно-регулятивне утворення. Далі, якщо антиципація спочатку розглядалася тільки в проявах мислення і уяви, то пізніше вона була включена до контексту інших психічних процесів (сприйняття, сенсомоторні реакції). Інша тенденція полягає в переході від розгляду антиципації як явища, вивчення якого є потрібним для розв'язання окремих питань, до уявлення про антиципацію як універсальний компонент будь-якої активності, вивчення якого необхідне для розв'язання проблем загальнопсихологічного порядку. Тому антиципація у своїх різноманітних формах має універсальне значення для будь-яких різновидів людської діяльності. Оскільки антиципація має загальне значення для регуляції будь-яких різновидів людської активності, то вона повинна мати, зокрема, і цілий ряд закономірностей, інваріантних відносно конкретного змісту активності суб'єкта. Але, з іншого боку, включаючися в конкретний різновид людської активності, антиципація, поряд з загальнопсихологічними закономірностями, набуває і багато специфічних особливостей. Причому через надзвичайне розмаїття, і суттєві несхожості й окремих видів людської активності, питома вага цих специфічних закономірностей у функціонуванні антиципації може бути настільки великою, що є підстави виділяти їх як предмет спеціального дослідження. Тому можна припустити, що подальший розвиток досліджень проблеми антиципації буде йти, з одного боку, в напрямі формування загальнопсихологічної теорії антиципації, а з іншого – в напрямі спеціально-психологічних теорій антиципації (комунікативної, педагогічної, ділової тощо) [1]. Безпосереднє значення до теми нашого дослідження має одне з останніх досліджень прогностичної компетентності у зв'язку з особистісними властивостями, виконане Н. Ничипоренко. У ньому доводиться, що взаємозв'язки прогностичної компетентності з властивостями особистості, що забезпечують успішність адаптації (врівноваженість, товариськість) є прямими, а з властивостями особистості, що зумовлюють нестабільність психічної сфери (невротичність, депресивність, реактивна агресивність, емоційна лабільність) – зворотними. З чого випливає, що прогностична неком-

петентність вказує на можливі порушення в системі психічної адаптації особистості [6].

Мета статті – розкрити соціально-психологічні складові антиципації особистості та прогнозування її поведінки.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Теорія опанування особистістю складними життєвими ситуаціями (копінгу) виникла в психології у другій половині ХХ століття. Термін був запроваджений американським психологом А. Маслоу. Під копінгом розуміють когнітивні та поведінкові спроби впоратися зі специфічними зовнішніми або внутрішніми вимогами, що постійно змінюються, та оцінюються як напруження або перевищують можливості людини впоратися з ними [4; 11].

Копінг-поведінка – форма поведінки, що визначає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. Ця поведінка, спрямована на пристосування до обставин і передбачає наявність сформованого уміння використовувати певні засоби для подолання негативного емоційного стану. При виборі активних дій підвищується ймовірність усунення дії стресорів на особистість. Особливості цього уміння пов'язані з Я-концепцією, локусом контролю, емпатією, умовами середовища. За визначенням А. Маслоу, копінг-поведінка протиставляється експресивній поведінці. Виділяються наступні способи опанувальної поведінки: рішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникання [4; 11].

Поведінка, що допомагає боротьбі зі стресом реалізується за допомогою застосування різних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості і середовища. Одним з найважливіших ресурсів середовища є соціальна підтримка. До особистісних ресурсів відносяться адекватна Я-концепція, позитивна самооцінка, низький рівень нейротизму, висока нервово-психічна стійкість, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатичний потенціал, афіліативна тенденція й інші психологічні конструкти. А. Орехов, вивчаючи поведінку людей у складних життєвих ситуаціях, умовно ділить їх на дві категорії: особи, які мобілізуються й які демобілізуються. Ті, які мобілізуються починають діяти у важких життєвих ситуаціях істотно більш енергійно, ініціативно, активно. Ті, які демобілізуються, навпаки, зменшують активність, їхня діяльність сповільнюється, а іноді навіть стопориться. На думку Д. Амірхана, вибір індивідумом протягом всього життя певних стратегій подолання є досить стабільною характеристикою і мало залежить від типу стресора. Ці стратегії він позначив як базисні стратегії поведінки людини й об'єднав їх в три групи: рішення проблеми (адаптивна); пошук соціальної підтримки (адаптивна); ухиляння від проблеми (неадаптивна).

Інтелектуальний спосіб подолання проблемної ситуації полягає в міркуванні. Людина синтезує інформацію про подію, аналізує подію і проблему з різних сторін і намагається знайти нові підходи до проблеми. Він має у своєму розпорядженні події в строгому порядку і розмірковує, що ще можна зробити, що можна відставити убік та що важливо саме тепер.

Емоційний спосіб подолання проблемної ситуації полягає у прояві емоційних почуттів, наприклад, у плачі або сміхові, а також в оповіданні про пе-

режиті почуття іншими людьми. Людина демонструє свої почуття і розповідає про них, він також може використовувати й інші невербальні засоби, такі як малювання, музику або танець.

Соціально спрямований тип подолання проблемної ситуації, коли людина шукає підтримки у певної групи людей, або шляхом простого участі в ній, або шляхом виконання будь-якої ролі. Він може стати організатором чого-небудь. Соціально спрямований тип приймає підтримку і сам надає підтримку іншим людям.

Творчо спрямований тип подолання проблемної ситуації – людина використовує свою уяву для того, щоб уникнути спогадів про те, що трапилося, або знайти вихід з проблеми. Він намагається частіше думати про позитивні речі, інтерпретувати свої сни, довіряти інтуїції і уявляти картини, що підтримують його в подоланні проблеми.

Духовно спрямований тип подолання проблемної ситуації визначається у тому випадку, коли люди духовно спрямованого типу знаходять сенс життя, наприклад, у релігії, соціальній відповідальності, системі цінностей чи ідеології.

Фізіологічно спрямований тип подолання проблемної ситуації визначається у тому випадку, коли людина даного типу діє фізично, намагається розслабитися, багато їсть і спить. Для таких людей також дуже важливо перебування або рух на свіжому повітрі.

Індивідуально-типологічні особливості, що впливають на вибір стратегій поведінки, являють собою одну зі складових копінг-ресурсів, розробка й систематизація яких представлена в дослідженнях Д. Амірхана, Р. Лазаруса та С. Фолкмана [2; 9]. Копінг-ресурси, відповідно до визначення цих авторів, розділяються на особистісні й середовищні. При цьому особистісні містять у собі як фізичні (здоров'я, витривалість і т. д.), так і психологічні (переконання, мораль, самооцінка, особистісний контроль, сприйняття соціальної підтримки, локус-контроль, емпатія, афіліція і т. ін.) складові. В свою чергу середовищні ресурси представлені соціальними (індивідуальна соціальна мережа, що соціально підтримують системи та ін.) і матеріальними (гроші, устаткування й т. д.) параметрами.

Сучасні дослідження В. Моросанової [5] спрямовані на вивчення індивідуального стилю саморегуляції мимовільної активності людини. Феномен стилю саморегуляції проявляється в тому, яким чином людина планує та програмує досягнення життєвих цілей, враховує значущі зовнішні та внутрішні умови, оцінює результати та коригує власну активність для досягнення суб'єктивно прийнятних результатів. До регуляторів поведінки відносяться регуляторно-особистісні якості особистості, а саме, надійність, гнучкість, самостійність та ін.

Залежно від обраної точки відліку, автори по-різному визначають мету вивчення поведінки. Це і аналіз проблем адаптації індивіда в навколишньому соціумі, і проблеми духовного самовизначення, що дозволяє зробити вибір з урахуванням особистісного потенціалу. На думку провідного фахівця в області вивчення способів опанування Р. Лазаруса, незважаючи на значну індивідуаль-

ну різноманітність поведінки в стресі, існує два глобальні типи стиля реагування [2; 9].

Проблемно-орієнтований стиль поведінки, спрямований на раціональний аналіз проблеми, пов'язаний із створенням і виконанням плану вирішення важкої ситуації. Він виявляється в таких формах поведінки, як самостійний аналіз того що трапилося, звернення по допомогу до інших, пошук додаткової інформації.

Суб'єктно-орієнтований стиль поведінки є наслідком емоційного реагування на ситуацію, що не супроводжується конкретними діями, і виявляється у вигляді прагнення не думати про проблему взагалі, немає спроб залучення інших у свої переживання, виникає бажання забути уві сні, розчинити свої знегоди в алкоголі або компенсувати негативні емоції їжею. Ці форми поведінки характеризуються наївною, інфантильною оцінкою.

У сучасних психологічних дослідженнях поняття подолання або копінг (coping behaviour) охоплює широкий спектр активності людини, починаючи від неусвідомлених психологічних захистів і завершуючи цілеспрямованими способами подолання проблемних ситуацій. Аналізуючи різні способи вирішення проблем, психологи і психотерапевти використовують різні поняття «захист», «подолання», стан напруги та редукцію стресу. Відомо, що ранні дослідження копіngu здійснювалися в межах вивчення захисних механізмів. Дотепер в літературі з копіngu та психологічного захисту деякі дослідники продовжують використовувати термін «копінг» у значенні психологічних захистів.

Т. Яценко [7; 8] вважає, що предметне буття людини іманентно властиве свідомості. Інваріантні форми поведінки людини зумовлюються певною схильністю до типової активності на основі диспозицій, установок та тенденцій. Нею були сформовані засади психодинамічної теорії, що базується на припущенні про наявність внутрішньої активності психічного. Т. Яценко чітко вказує на те, що глибинно-психологічне пізнання змінює не реальність, а їхню значущість для особистості через розширення знань про свій внутрішній світ, про інфантильний характер детермінант особистісних проблем.

У працях Т. Яценко «психологічний захист» розуміється як «фільтр» свідомості. У такому разі «витіснення» зі сфери свідомого у сферу несвідомого дає змогу заповнити «порожнечі», які виникли між сенсами, що суперечать уявленню особистості про себе. Зміст феномену психологічного захисту полягає в тому, що він є захистом особистості від усвідомлення неприємних висновків, тобто неприємні висновки витісняють у підсвідоме [7; 8].

Особистісні та соціальні копінг-ресурси стали предметом дослідження багатьох провідних психологів. Так, S. Folkman підрозділяє їх на особистісні (ресурси когнітивної сфери; Я-концепцію; інтернальний локус контролю; афіліацію; ціннісну мотиваційну структуру особистості та ін.), і середовищні копінг-ресурси, представлені системою соціальної підтримки (оточення, в якому живе людина) і соціально підтримуючим процесом (уміння знаходити, приймати і надавати соціальну підтримку). А. Hammer і M. Zeinder під копінг-ресурсами розуміють сфери або характеристики, властивості людини, які допомагають

впоратися з важкою ситуацією. До них відносять сфери пізнання і уявлень, почуттів, стосунків з людьми, духовності і фізичного буття [12].

Зауважимо, що у психології копінг-поведінки все більшої значущості набуває проблема вивчення ресурсів, які дозволяють особистості цілеспрямовано опановувати, діяти, випереджати (прогнозувати) життєві ситуації, події та результати власних вчинків. У вивченні копінг-поведінки (опанувальної поведінки) пріоритет у дослідженні ресурсів належить зарубіжним авторам. Автор теорії збереження ресурсів S. Hobfoll стверджував, що люди постійно намагаються зберегти, захистити та поповнити копінг-ресурси. В моделі ресурсів R. Wong особливе значення надається проактивним процесам подолання стресів, коли людина не тільки постійно розвиває власні ресурси та розумно уникає ризиків, але й прогнозує власну діяльність, тим самим знижуючи ймовірність стресу.

Висновки. Визначено соціально-психологічні складові життєвої антиципації особистості та особливості прогнозування її поведінки. Показано, що антиципація має загальне значення для регуляції будь-яких різновидів людської активності та має цілий ряд закономірностей, інваріантних відносно конкретного змісту активності особистості, її копінг-поведінки. Встановлено, що включаючись в конкретний різновид людської активності, антиципація, поряд із загальнопсихологічними закономірностями, набуває і багато специфічних особливостей. При цьому, через надзвичайне розмаїття і суттєві несхожості окремих видів людської активності, питома вага цих специфічних закономірностей у функціонуванні антиципації може бути настільки великою, що їх виділяють як предмет спеціального дослідження, зокрема в напрямі спеціально-психологічних теорій антиципації (комунікативної, ділової тощо). З'ясовано, що головним ресурсом життєвої антиципації особистості та її копінг-поведінки, є здатність прогнозувати події, здатність до рефлексії своїх емоційних станів, вміння брати ініціативу, швидко реагувати на проблеми, що виникають. Ці якості дозволяють регулювати поведінку та ставлення до проблем у житті, ефективно долати труднощі чи знижувати їхню значущість. Саме завдяки власному інтелекту, когнітивним здібностям виробляється здатність поєднати свої прогностичні та поведінкові стратегії заради успішної життєдіяльності.

1. Батраченко І. Г. Основні тенденції еволюції поняття «антиципація» у психології. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2009. № 9/1. Вип. 15. С. 31–37.
2. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. *Эмоциональный стресс – физиологические и психологические реакции*. Ленинград : ЛГУ, 1970. С. 178–209.
3. Левин К. Конструктивное представление ситуации. *Психология социальных ситуаций*. Санкт-Петербург, 2001. С. 36.
4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 430 с.
5. Моросанова В. И., Коноз Е. М. Стилевая саморегуляция поведения человека. *Вопросы психологии*. 2000. № 2. С. 118–127.

6. Ничипоренко Н. П., Менделевич В. Д. Феномен антиципационных способностей как предмет психологического исследования. *Психологический журнал*. 2006. Т. 27. № 5. С. 50–59.
7. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник. Київ : Либідь, 1996. 264 с.
8. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції : Активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
9. Lazarus R. S., Folkman S. Stress appraisal and coping. New York : Springer, 1984. P. 22–46.
10. Lewin K. Analysis of the concepts whole, differentiation and unity. *University of Iowa studies in child welfare*. 1941. Vol. 18. P. 226–261.
11. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York, 1954. 206 p.
12. Zeidner M., Hammer A. Life events and coping resources as predictors of stress symptom in adolescents. *Pers. Individ. Diff.* 1990. V. 11. № 7. P. 693–703.

УДК 159.922.1

doi: 10.15330/psp.22.55–62

Надія Куравська

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА СЕКСИЗМУ

Стаття присвячена проблемі взаємозв'язку гендерних стереотипів і гендерної дискримінації. Розкривається зміст понять «гендерна дискримінація» та «сексизм», висвітлюються прояви дискримінуючих гендерних стереотипів в українській усній народній творчості. Робляться висновки про те, що гендерні стереотипи відображають становище домінування чоловіків та становище залежності жінок і що деякі українські прислів'я та приказки заохочують гендерне насильство.

Ключові слова: дискримінація, гендерна дискримінація, сексизм, гендерні стереотипи, гендерне домінування, гендерне насильство.

The article deals with the problem of the interconnection of gender stereotypes and gender discrimination. The content of the concepts of «gender discrimination» and «sexism» is determined, and the manifestations of discriminating gender stereotypes in Ukrainian oral folk art are discovered. The author draws conclusions that gender stereotypes represent position of prevailing of men and position of dependence of women; and that some Ukrainian proverbs and saying encourage gender violence.

Keywords: discrimination, gender discrimination, sexism, gender stereotypes, gender prevailing, gender violence.

Постановка проблеми. З прадавніх часів в українській культурі, на відміну від інших культур, утверджувалось особливе шанобливе ставлення до жінки як до берегині роду. Її оспівували в піснях, звеличували у віршах, закріплюючи тим самим на поведінковому рівні установки пошани, а подекуди й поклоніння, щодо жінки-матері. Пізніше ідеологія Радянського Союзу приклала чималих зусиль, щоб знищити цей образ. Знеособлюючи людей, насаджуючи ідею рівності та тотально контролюючи всіх, ця ідеологія здійснила у масовій свідомості штучну підміну духовних цінностей та орієнтирів на ідею «комуністичного раю». Жінки і чоловіки в той час, за винятком правлячої верхівки, дійс-

но були рівними, однак це була рівність в зuboжінні, а не в можливостях для особистісного розвитку та самореалізації. В сучасному світі ідея рівності, актуалізована здебільшого завдяки феміністичному руху, продовжує привертати увагу громадськості. Україна, як і більшість інших країн цивілізованого світу, підхоплює та розвиває цю ідею. І хоч у нас на законодавчому рівні закріплена норма рівності всіх громадян, доволі часто у ЗМІ звучать теми про дискримінацію. Для більшості українців категорії «дискримінація» та «сексизм» є новими і, частіше за все незрозумілими. Попри те, що у нашому суспільстві існують і сімейне насилля, і обмеження можливостей працевлаштування для жінок, не кажучи вже про їх кар'єрне зростання, і асиметрія в оплаті праці тощо, для людей не пов'язаних з наукою, це все просто «випадки з життя», які поки що не усвідомлюються ними як прояви гендерної дискримінації. Очевидно, саме тому в наших судах розглядається мізерна кількість так званих «гендерно чутливих справ», українки просто не знають, що їхні права порушуються за гендерною ознакою, а тому й не звертаються до суду. Разом із цим, є ще дві обставини, які пояснюють таку ситуацію: по-перше, це укорінена на масовому рівні традиція не виносити свої «приватні проблеми» за межі сім'ї; по-друге, це загальна зневіра у справедливість правосуддя та упереджене ставлення до судової гілки влади загалом. Таким чином стереотипізоване мислення стає суттєвою перешкодою на шляху вирішення будь-яких, в тому числі гендерних проблем.

Метою статті є аналіз категорій «гендерна дискримінація», «сексизм» та їх взаємозв'язок з гендерними стереотипами.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній науці гендерній проблематиці присвячені праці таких вчених, як В. Агєєва, В. Близнюк, В. Гайдєнко, Т. Говорун, І. Головашєнко, П. Горностай, Л. Заграй, О. Кікінежді, О. Кісь, В. Кравець, Н. Лавринєнко, М. Маєрчик, Л. Малєс, Т. Мєльник, В. Москаленко, С. Оксамитна, О. Плахотнік, Ю. Саєнко, М. Скорик, М. Ткалич, О. Фоменко, О. Чуйко, Г. Ярманова та ін.

Виклад основних положєнь. Поняття «дискримінація» найчастіше вживається в юриспрудєнції і в широкому розумінні слова означає порушення (чи ущемлення) рівності прав і рівності можливостей людей за будь-якою ознакою, яке не має розумного обґрунтування [1, с. 13].

Первинно дискримінація розумілась виключно як нерівність прав (наприклад, актуальною для минулого була нерівність прав щодо освіти, виборчого права і т. д.). Згодом це поняття розширилось і стало включати в себе ще й нерівність можливостей так, маючи рівні права на працю, чоловіки і жінки навіть в сучасному світі мають різні можливості в працевлаштуванні та кар'єрному зростанні. Разом з цим, не кожна дискримінація, як виявляється, забороняється законом. Сьогодні говорять про позитивну, чи так звану, виправдану дискримінацію. Словник гендерних термінів пояснює, що вона означає надання переваг при працевлаштуванні, просуванні по службі, отриманні освіти, а також при висуванні до виборних органів влади представникам груп, що традиційно дискримінуються за ознакою статі, раси, національності. Позитивна дискримінація виступає як засіб ліквідації негативної дискримінації [2]. Так,

наприклад, якщо вагітну жінку не беруть на фізично важку роботу, то за своєю суттю це дискримінація, але вона має розумне обґрунтування, тому є позитивною. Щоправда, чітких критеріїв «розумності» немає, тому лише суб'єкти юридичної діяльності (зокрема, судової діяльності) уповноважені, даючи правову оцінку тій чи іншій ситуації, визначати, яке ущемлення прав чи можливостей людей має розумне обґрунтування, а яке позбавлене його.

Як зазначає З. П. Равлінко, вперше термін «дискримінація» згадано в 1640–1650 рр. у міжнародному праві, а особливого поширення він набув після Першої світової війни в основному у мирних міжнародних договорах і договорах про захист національних меншин. У системі захисту прав людини ООН його стали активно застосовувати після проголошення Загальної декларації прав людини 1948 р. [3, с. 15].

Метою дискримінації завжди є бажання статусно домінуючого кола людей (чи людини) підкорити собі інших, нижчих за статусом і становищем людей, обмежити їх доступ до ресурсів та встановити контроль над ними.

Розрізняють багато видів дискримінації, які залежать від категорії ознак нерівності. Так, за ознакою статі виділяють статеву дискримінацію, за ознакою раси – расову, релігії – релігійну. Також можна говорити про політичну, економічну, правову та інші види дискримінацій. Загалом перелік ознак, за якими можлива дискримінація, наведено у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), яка її забороняє. У статті 14 Конвенції йдеться про такі ознаки, як раса, стать, мова, релігія, колір шкіри, політичні та інші переконання, національне чи соціальне походження, приналежність до національних меншин, майновий стан, народження та «інші ознаки» [4]. І лише в 1999 р. Європейський Суд з прав людини вперше визнав, що існує і дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації [1, с. 10]. З цього часу почали говорити і про гендерну дискримінацію.

До сьогодні жоден психологічний словник чи енциклопедія не містить у собі поняття «гендерна дискримінація». Говорять швидше про гендерну нерівність або про дискримінацію за ознакою статі. Останнє прописується у статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок» наступним чином: «це дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків» [5].

У словнику гендерних термінів гендерна нерівність визначається як характеристика соціального устрою, згідно з якою різні соціальні групи (у даному випадку – чоловіки і жінки) володіють стійкими відмінностями і впливають з них нерівними можливостями в суспільстві [2]. Існуюча уже навіть не століттями, а тисячоліттями дихотомія «чоловіче – жіноче» породила безліч гендерних стереотипів, які й сьогодні виконують роль стійких регуляторів соціальної поведінки людей. Найбільш вкоріненими з них є ті, які приписують жінкам, на відміну від чоловіків, пасивно-репродуктивне начало, що фатально закріпило за жінкою підлегле становище, згідно з яким вона має бути покірною

і залежною. Так утвердилась гендерна нерівність. І хоч ще в дослідженнях минулого століття (70-ті рр. XX ст. – Елеонор Маккобі, Керол Джаклін, а пізніше – Джанет Хайд) доведена безпідставність численних гендерних відмінностей та їхнього біологічного підґрунтя, гендерні стереотипи проявляють свою резистентність.

Українська юристка Олена Чорна називає такі найбільш поширені випадки дискримінації жінок у нашій державі: заборона доступу жінок до 458 професій, ненадання необхідної допомоги жінкам – потерпілим від домашнього насильства, менша оплата праці жінок у порівнянні з чоловіками на тих самих посадах, принизливі та образливі висловлювання щодо жінок від офіційних представників держави, публічних осіб, представників ЗМІ, всеохоплюючий сексизм у рекламі, ставлення до жінки як до об'єкта, покладання турботи про дітей та домашньої роботи переважно на жінок, закріплення дискримінаційних стереотипів щодо жінок у дитячих та підліткових освітніх програмах, «скляна стеля» (незначна репрезентація жінок на керівних посадах та у владі), відсутність будь-якої відповідальності клієнтів у секс-індустрії, замалі покарання або звільнення від відповідальності при зґвалтуванні [6]. Важливо зазначити, що до перелічених вище випадків можна сміливо додавати й такі, як сексуальні домагання на робочому місці, принизливі та образливі висловлювання щодо жінок від керівників-чоловіків чи навіть колег чоловічої статі, торгівля людьми і т. д.

Паралельно з проблемою дискримінації жінок існує ще одна проблема (як дзеркальне відображення першої) – дискримінація чоловіків. Сьогодні все частіше говорять про такі її прояви, як менша тривалість життя чоловіків, що зумовлено традиційним чоловічим вихованням, яке не передбачає розвитку в них таких якостей, як виживаність, стриманість, обережність; як «позбавлення радощів батьківства при розлученні», оскільки дітей частіше за все залишають з мамою; як «неможливість працевлаштування чоловіків у традиційно жіночих сферах трудової діяльності», тобто у сферах обслуговування та освіти тощо. Все це виглядає як відчайдушні спроби чоловічої частини людства виправдати або зберегти свою домінантність у відповідь на постійно зростаючий рух жінок за рівноправ'я. Безумовно, проблема дискримінації чоловіків існує, але вона не є такою масштабною, як дискримінація жінок. Це швидше поодинокі випадки, які зустрічаються на мікрорівні (здебільшого в деяких сім'ях), а загалом об'єктами дискримінації частіше стають жінки. І це не дивно, адже наше патріархальне суспільство автоматично визначає чоловіків як носіїв влади, а дискримінувати можна лише тих, хто позбавлений таких важелів впливу.

Із 60-их років XX ст. конструкт «дискримінація за ознакою статі» доповнився новою формою вияву – сексизмом. Цей термін, який з'явився внаслідок аналізу представницями американського жіночого руху тих гендерних стереотипів та упереджень, які стосувалися соціальних проявів жінок, сьогодні тлумачиться як ідеологія і практика дискримінації людей за ознакою статі, заснована на установках або переконаннях, відповідно до яких жінкам (або чоловікам) помилково приписують певні риси або заперечують їх наявність [7, с. 193].

Аналіз проявів сексизму у рекламі та в мові переконливо доводить, що об'єктом дискримінації тут також виступають жінки.

Як зазначає М. М. Скорик, витоки сексизму криються в абсолютизації і біологізації статевих відмінностей, багато з яких насправді є похідними від конкретних соціальних умов і культурних норм, а деякі взагалі є уявленими та ілюзорними.

Науковці однакові у висновку про зв'язок гендерної дискримінації і сексизму із гендерними стереотипами. Останні визначаються як зумовлені культурою спрощені, стійкі, емоційно забарвлені образи поведінки, риси характеру чоловіків і жінок [7, с. 161]. Будь-які стереотипи, включаючи й гендерні, мають неоднозначний вплив на масову та індивідуальну свідомість: з одного боку, вони закріплюють історично-культурний досвід багатьох поколінь, полегшуючи при цьому процеси світосприйняття, оцінки й аналізу соціальної дійсності, а з іншого – спрощують її, а подекуди й викривлюють. Володіючи резистентністю і ригідністю, гендерні стереотипи демонструють численні упередження як щодо чоловіків, так і щодо жінок. Засвоюючись ще змалечку (за допомогою засобів усної народної творчості, цілеспрямованого навчання і виховання у дитсадку та школі, здебільшого стихійного засвоєння батьківських ставово-рольових моделей поведінки і т. д.), вони на підсвідомому рівні виправдовують, «узаконюють» дискримінацію. На підтвердження цього висновку наведемо кілька прикладів гендерних стереотипів, закріплених в українських народних приказках та прислів'ях [8]. Так, стереотипи маскуліності-фемінності, які включають в себе нормативні уявлення про соматичні, психічні, поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок [7, с. 161], представлені у таких приказках і прислів'ях: «Чоловік як ворона, а все жінці оборона», «Лакома вівця до солі, коза до волі, а дівчина до любові», «У дівчини стільки ласки, як на тихім ставку ряски», «Жінки довге волосся мають, а розум короткий», «Через дурний розумочок дівка втратила віночок», «Ніхто не знає: тільки баба та вся громада, тільки сич та сова та людей півсела», «Дві баби – торг, а три ярмарок», «Чоловік – усьому голова», «Чоловік – як ведмідь із хащі: чим могутніший, тим кращий», «Горобець – молодець, а ластівка краща» і т. д. Ці та інші прислів'я схожого змісту підтверджують відомі стереотипи про те, що за чоловіками закріплюються риси впевненості, активності, сили, а за жінками – емоційності, комунікабельності, залежності, нижчого (порівняно із чоловіками) рівня розумового розвитку тощо. Можна також помітити, що маскулінні риси містять здебільшого позитивну оцінку, тоді як фемінні – негативну. Наприклад, «Аби дубки, а берізки будуть», «Що тобі Бог дав – чи дівчину, чи дитину?», «Син родиться на поміч, а дочка на клопіт», «Син принесе, а дочка однесе», «Діти – чужа користь, а найбільше того – дочки», «Дурна мати – дурні діти» і т. д. При цьому сини співвідносяться з батьком, а доньки – з матір'ю: «Який дуб, такий тин, який батько, такий син», «Який рід, такий плід», «Вилилась у матір, як з воску», «Буває, і від гарного отця родиться дурна вівця».

В стереотипах маскуліності-фемінності також чітко закріплене домінуюче становище чоловіків і залежно-покірне – жінок: «Козак на коні їздить, а дів-

чина родиться та й козаку згодиться», «Жінка – лозинка: куди схоч, похилиш», «Як жінка верховодить, так чоловік по сусідах ходить», «Горе дворові, де коро-ва розказ воліві» і т. д. Чоловіче домінування тісно переплітається з фізичним насильством. Зафіксоване в усній народній творчості, воно й донині залишається невід’ємним атрибутом міжособистісних стосунків у багатьох сім’ях, тобто для української ментальності рукоприкладство – це своєрідна норма: «Люблять – кулаками голублять», «Кулаками душу гріє», «Дались у знаки чоловічі кулаки», «Що я буду робити?! Не хоче Хівря любити: треба їй губу набити», «Жінка не бита, як коса не клепана», «Кого люблю, того і б’ю», «Іще сорока не побіліла, щоб жінка чоловіка била», «Він мене не б’є, не лає, та й добра з нього немає», «О Боже-батьку! Дай грошей шапку та жінку гладку: хоч не буде робити, то буде по чім бити», «Потіль бить, покіль материну шкуру зніме, а чоловіка наросте» і т. д.

Наступна група гендерних стереотипів – стереотипи, що стосуються змісту праці чоловіків і жінок – закріплює уявлення, що жіноча праця повинна носити обслуговуючий характер, а чоловіча – керуючий. Тут також чітко простежується чоловіче домінування і недооцінка жіночих розумових здібностей. Як в міжособистісних стосунках, так і в роботі жінка повинна підкорятися і виконувати другорядну роль. Наприклад, «Чоловік усьому порядок», «Таткова хата усім багата», «Не біда, що чорна, аби проворна», «Як сорочка біла, то і жінка мила», «Чоловік без ремесла, як човен без весла», «Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки – хата», «Чоловікові – мішок, а бабі – горщик», «Бабі дорога од печі до порога», «Боже, Боже, що та жінка може?!», «Чоловік у полі, жінка – в stodolі» і т. д.

Спорідненою з попередньою є наступна група гендерних стереотипів – стереотипи, пов’язані із закріпленням сімейних і професійних ролей. Як зазначає М. Ткалич, для жінки найбільш значущою соціальною роллю вважається роль домогосподарки, матері, тому їй належить бути в приватній сфері життя, а чоловікам належить бути включеними в суспільне життя, бути професійно успішними, відповідальними за матеріальне забезпечення сім’ї [7, с. 162]. В усній народній творчості ці стереотипи закріплені в таких приказках і прислів’ях: «Світ світом не була баба війтом, та й не буде ніколи», «Жіноча річ коло припічка», «У нашої Катерини то весілля, то хрестини», «Як квочка з курчатами, так і мати з дитятами», «Хазяйка в дому – покрови всьому», «Що мати навчить, то й батько не перевчить», «Для жінок сім’я – це друга робота, а для чоловіків робота – це друга сім’я», «Дім держиться не на землі, а на жінці», «Жона пряди, а муж тягни гуж», «Жінка за три угли хату держить, а чоловік – за один», «Чоловік за поріг, а жінка за пиріг», «Де хата не метена, там дівка не плетена», «Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині димом» і т. д. Як видно з наведених прикладів, за жінкою міцно закріплені сімейні ролі. Вона повинна дбати про добробут у домі, народжувати і виховувати дітей, піклуватися про чоловіка, тоді як чоловічі ролі зосереджені в основному поза домівкою. Стає зрозумілим, чому і в ХХІ ст. у нашому суспільстві існує «скляна стеля», асиметрія в оплаті праці та інші дискримінуючі жінок явища, що стосуються їх соціаль-

ної, а не сімейної активності. Варто також звернути увагу на такий нюанс: стереотипи про сімейні ролі не містять в собі негативних оціночних суджень про жінок-господиень, навпаки, їх вихваляють, закріплюючи на підсвідомому рівні ідею про те, що місце жінки лише в сім'ї і це – почесне місце. Негативні ж оцінки стосуються тих жінок, які не виконують належним чином своїх сімейних ролей.

І нарешті, остання група гендерних стереотипів – стереотипи привабливості – пов'язані з оцінкою зовнішності чоловіків і жінок. Здебільшого вони стосуються жінок, а ті, що описують чоловіків, знову ж таки демонструють їх перевагу: «Не бачила сова сокола, – як уздріла, так зомліла», «Сокола з рук не пускай!». Стосовно зовнішності чоловіків вимоги не високі: «Поганий на вроду, та гарний на вдачу», «Краще горбатий, ніж язикатий», «Не дивись на чоловіка, а на його діло», «Чоловіча краса без розуму пуста». Стосовно зовнішності жінок – неоднозначні. Одні з них оспівують жіночу красу: «Дівка – як ягідка», «Личко дівку віддає», «Де врода, там і сила», «Дівчина – як у лузі калина», «Як гляне – серце в'яне», «З гарної дівки гарна й молодиця», «Де красна молодиця, там ясна світлиця», «Коса – дівоча краса», «Де стан, там і врода», «Дарма, що дурна, аби чорноброва»; інші – застерігають від неї: «Жіноча краса без розуму розумного з розуму зводить, дурнем робить», «З краси не пити роси», «Лице рум'яне, а серце – кам'яне», «Жінка красива – скоро буде голова сива»; а ще інші наголошують, що справа не в красі: «Хай буде й кривоклуба, аби була серцю люба», «Хоч не з красою, аби з головою», «Жінка хоч корова, аби здорова» і т. д.

Висновки. Таким чином, гендерні стереотипи як спрощені образи характерологічних та поведінкових особливостей жінок і чоловіків виступають важливим, але водночас суперечливим механізмом світосприйняття і життєконструювання. З одного боку, вони виступають готовим шаблоном для обробки та оцінки інформації, скорочуючи час на пізнання і розуміння навколишньої дійсності, а з іншого – закріплюють у свідомості людини викривлені, а подекуди й хибні уявлення про неї. Гендерні стереотипи є важливим регулятором соціальної поведінки, тому відображена в них інформація, яка дискримінує людей за ознакою статі, породжує низку упереджень щодо їх особистісних рис та поведінкових моделей, ускладнюючи при цьому процес взаємодії між статями та виступаючи суттєвою перешкодою на шляху утвердження гендерної рівності.

1. Кириченко К. А., Сабунаева М. Л. Дискриминация ЛГБТ: что, как и почему? Санкт-Петербург : Выход, 2012. 104 с.
2. Словарь гендерных терминов / [под. ред. А. А. Денисовой]. Москва : Информация 21 век, 2002. 78 с.
3. Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 201 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Закон України № 2866-IV від 08.09.2005 «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
6. Чорна О. Топ-10 порушень прав жінок в Україні: Гарячі факти. URL: https://humanrights.org.ua/material/top10_porushen_prav_zhinok_v_ukrajini_garjachi_fakti.

7. Ткалич М. Гендерна психологія : навч. посіб. 2-ге вид., випр., доповн. Київ : Академ-видав, 2016. 256 с.
8. Українські народні прислів'я і приказки. Київ : Державне вид-во художньої літератури, 1963. 785 с.

УДК 159.9: 316.6

doi: 10.15330/psp.22.62–68

Віталія Скиданович

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті здійснено теоретичний аналіз психологічної структури волонтерської діяльності. Волонтерська діяльність розглядається як результат творчого саморозвитку, самовдосконалення; як форма громадянської участі в суспільно корисних справах, спосіб колективної взаємодії та ефективний механізм вирішення актуальних соціальних проблем; як добровільна, непримусова, безкорисна, благодійна діяльність, яка ґрунтується на прагненні допомогти іншому. Волонтерська діяльність включає у себе такі компоненти психологічної структури, як когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий, ціннісний та поведінковий.

Ключові слова: волонтерська діяльність; студентська молодь; психологічна структура волонтерської діяльності; когнітивний компонент; мотиваційний компонент; емоційно-вольовий компонент; ціннісний компонент; поведінковий компонент.

The article deals with theoretical analysis of the psychological structure of volunteer activity. Volunteer activities are considered as the result of creative self-development, self-improvement; as a form of civic participation in socially useful affairs, a way of collective interaction and an effective mechanism for solving actual social problems; as voluntary, unconditional, disinterested, charitable activity, which is based on the desire to help another. Volunteer activities include such components of the psychological structure as cognitive, motivational, emotional-forceful, value and behavioural.

Keywords: volunteer activity; students; psychological structure of volunteer activity; cognitive component; motivational component; emotional-forceful component; value component; behavioural component.

Актуальність дослідження. На теперішній час, коли світ перебуває у швидкому русі розвитку, волонтерська діяльність відіграє велику роль. Волонтерство сприяє суспільному розвитку, привертає увагу до соціальних проблем, розвиває у людей альтруїзм, співпереживання, турботу про інших, допомагає звернути увагу на потреби соціально незахищеної частини населення.

В Україні волонтерство набрало великого розвитку у період Революції Гідності. В цей час волонтери розгорнули свою діяльність у напрямках суттєвих потреб для суспільства. Там, де держава не могла дати собі ради через різні перепони, вступали у діяльність волонтери, які набагато ефективніше вирішували проблеми певних категорій людей. На даний момент робота волонтерів відіграє суттєву роль у розвитку суспільства. Студентська молодь є активним учасником волонтерських спільнот. Волонтерська організація постає тим міс-

цем, де сучасний студент має змогу взяти участь у вирішенні певних суспільних проблем, виявити активну соціальну позицію, самореалізовуватись, виявляти власний потенціал, здобувати професійні навички та розвивати соціальну компетентність. Участь у волонтерській діяльності відкриває кожному студенту можливість якісного професійного та життєвого самовизначення. Волонтерство, як початковий фундамент, надає молоді можливості вчитися та реалізовувати себе через надання допомоги як окремій людині, так і суспільству в цілому [14].

Волонтерську діяльність молоді більш широко розглянуто у соціологічних дослідженнях. Соціологія розкриває волонтерство в системі суспільної значимості, говорячи про те, що волонтерська діяльність є проявом громадської зрілості. Попри те, що ще безліч невирішених проблем, добровільність сприяє певній стабілізації та регулюванню відносин у суспільстві, вносить певні корективи до функціонування державних органів. Тому важливо розкрити та вивчити волонтерську діяльність як психологічний феномен та проаналізувати психологічні компоненти структури добровільної діяльності студентської молоді.

Аналіз основних досліджень. Значний внесок у дослідження теоретичних та методологічних засад волонтерства зробили такі науковці, як: О. Безпалько, Н. Заверико, Л. Міщик, І. Мигович, С. Пальчевський, В. Петрович, Ю. Поліщук, М. Тищенко, Р. Вайнола, А. Капська, Н. Комарова, О. Карпенко, І. Зверєва, Г. Лактіонова, О. Акімова, Л. Вандишева, В. Пестрикова. Такі зарубіжні дослідники як Р. Лінч, С. Маккарлі, Л. Питка, Є. Матерна вивчали сутність, ознаки, особливості, напрями та принципи волонтерської роботи. Аналіз багаторічного досвіду волонтерства подано у роботах Г. Каскеллі, Р. Кроу, Б. Левайн, М. Мерріл, К. Навартнам, М. Нуланд та ін. Проблематикою волонтерського руху в соціологічному контексті займалися такі відомі науковці, як: Дж. Девіс Сміт, М. Харріс, К. Рочестер, Р. Хедлі, С. Елліс, К. Кемпбел та ін. Більш детальнішого вивчення потребує волонтерська діяльність як психологічний феномен, її психологічна структура.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічної структури волонтерської діяльності студентської молоді.

Виклад основних положень. Волонтерство є відносно новим соціальним явищем в українському суспільстві, проте воно активно розвивається. Багато науковців на теперішній час намагаються повністю дослідити цей напрям у всіх аспектах [4]. Крім соціальної значимості волонтерської діяльності потрібно визначити її психологічну структуру, розкрити формування активної життєвої позиції щодо волонтерства, відчуття власної необхідності тим, хто потребує допомоги, моральне задоволення від того, що вони приносять користь.

У соціології та юриспруденції волонтерська діяльність визначається як добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога – це роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами. Волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності. Безоплатне вико-

нання робіт або надання послуг особами, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю [7]. Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості. Волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямками: надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації; здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам; надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів; надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції; сприяння уповноваженому органу з питань пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи; надання волонтерської допомоги за іншими напрямками, не забороненими законодавством [5].

У психологічній літературі волонтерська діяльність розглядається як результат творчого саморозвитку, самовдосконалення. Психологічний феномен волонтерства трактується: як форма громадянської участі в суспільно корисних справах, спосіб колективної взаємодії та ефективний механізм вирішення актуальних соціальних проблем; як діяльність, яка є непримусовою; ґрунтується на прагненні допомогти; як справа, зроблена без попередньої думки про фінансову винагороду; як робота, а не гра; як добровільний вибір діяльності, який відображає особисті погляди й позиції; активна участь громадянина в суспільному житті, що виражається зазвичай у спільній діяльності в межах різних асоціацій, сприяє покращенню якості життя; як національна ідея – ідея милосердя та доброчинності, ресурс філантропії – людинолюбства, добродійності, благодійної діяльності, соціальної підтримки, заступництва й захисту знедолених громадян через милосердя [3].

Дослідження психологічної структури волонтерської діяльності потребує врахування психологічних особливостей студентської молоді. Студентство роз-

глядається як соціальна група, яка характеризується мобільністю, метою діяльності якої є організована підготовка до виконання професійних та соціальних ролей у матеріальному і духовному виробництві. Активна взаємодія з різними соціальними утвореннями, а специфіка навчання у вузі сприяють формуванню у студентів активної життєвої позиції, зміцненню їхніх зв'язків з іншими соціальними групами суспільства. На студентський вік припадає процес активного формування соціальної зрілості. Соціальна зрілість передбачає здатність кожної молодої людини оволодіти необхідною для суспільства сукупністю соціальних ролей. Волонтерська діяльність сприяє формуванню соціальної зрілості особистості студента.

Враховуючи те, що волонтерство являє собою особливу форму соціальної активності, яка опосередкована альтруїстичною мотивацією та здійснюється переважно в системі взаємовідносин «людина–людина», О. А. Трубнікова подала у своїх роботах п'ять основних компонентів волонтерства: компонент соціальних цінностей, мотиваційний компонент, когнітивний компонент, емотивний компонент, комунікативний компонент [12].

Волонтерська діяльність є процесом, спрямованим на реалізацію цілі. В основі досягнення цілі стоїть мета дій, які послідовно доповнюють один одного у роботі волонтера. А будь-яка діяльність має свою структуру. Е. М. Балашов до психологічної структури волонтерської діяльності відносить певні одиниці діяльності: ціль, мотиви, дії та операції. Він представляє ціль як образ бажаного результату, який визначає характер і способи дій людини. Ціль формується самою людиною і є феноменом випереджуючого відображення. Сформульована ціль реалізується у волонтерській діяльності, і складність такої діяльності залежить від того, наскільки ціль віддалена від об'єкта дій, а також від наявних засобів. Як правило, волонтерська діяльність реалізується як система послідовних дій, кожна з яких вирішує певне завдання у напрямку досягнення цілі, яка є найвищим регулятором діяльності [1].

До структури волонтерської діяльності відноситься когнітивний компонент, що полягає в знанні та обізнаності людини щодо волонтерської діяльності, а також включає в себе самооцінку щодо діяльності, самопізнання, та сприймання оточуючого світу студента у волонтерстві. Когнітивний компонент діяльності волонтера включає в себе знання, усвідомлення себе та інших учасників як суб'єктів волонтерської діяльності, знання механізмів здійснення волонтерської діяльності, її наслідків, усвідомлення власної відповідальності.

Мотиваційний компонент передбачає прагнення та бажання бути частиною волонтерського явища в цілому. Особистість є вмотивована на служіння суспільству та в певній мірі – на задоволення власних потреб. Вивчення мотиваційного компоненту передбачає аналіз мотивів, намірів, цілей, мети здійснення волонтерської діяльності. У дослідженнях Т. П. Лях та інших психологів, мотивації особистості належить провідне місце в структурі особистості, де розглядається сукупність спонукальних факторів для визначення активності, мотивів та потреб, стимулів які спонукають поведінку і є процесом формування мотиву. На мотиваційні процеси студента до волонтерської діяльності впли-

вають внутрішні та зовнішні фактори. Особистісні чинники стосуватимуться психологічних особливостей волонтера, прояви характеру, прагнень, інтересів. Зовнішні ж передбачають навколишнє середовище [8; 9].

До волонтерської діяльності відноситься також емоційно-вольовий компонент. Основою якого є емоційний супровід діяльності. Він передбачає собою емоційне реагування особистості на волонтерську діяльність загалом. Емоції можуть виступати як мотивом, так і результатом волонтерської діяльності. Великого значення у здійсненні волонтерської діяльності відіграє емпатійність, яка розглядається як уміння співпереживати іншим, здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання інших людей, розуміти їхні думки, почуття, проникати у їх внутрішній світ, роблячи їх частиною своєї особистості. Емпатія – це глибоке і безпомилкове сприйняття внутрішнього світу іншої людини, її прихованих емоцій і смислових відтінків, емоційне співзвуччя з її переживаннями [1]. Уміння волонтера правильно співпереживати та відчувати навколишній світ допомагає йому повністю відчувати потреби суспільства. Особистості з високим рівнем емпатійності стають рушійною силою у існуванні своєї нації.

Емоційний компонент волонтерської діяльності включає психологічну стійкість. Людина, яка не є психологічно стійкою до навколишніх подразників, не може бути волонтером. В основу особистості волонтера лягає його адекватне сприймання різних негативних подразників на психіку. Діяльність будь-якого волонтера в будь-якій сфері піддається впливу різних афектів, і стійкість до них в особистості повинна бути або хоча б правильно накопичуватись [10]. Стійкість особистості залежить від повноцінно сформованого «Я», де індивідуальна стійкість до подразників обумовлена певним симптомо-комплексом особистісних властивостей, що визначають особливості індивідуальних способів подолання стресових ситуацій на основі їх суб'єктивного образу. Основою психологічної стійкості людини є її Я- концепція.

В основу емоційно-вольового компоненту також можна покласти наполегливість. Наполегливість – це вольова якість особистості, завдяки якій людина може мобілізувати свої сили для відносно тривалої і складної боротьби з перешкодами і труднощами, що зустрічаються в діяльності на шляху досягнення цілей [15]. Без наполегливості волонтерство не буде існувати як таке, адже основою досягнення цілі є покладання своїх сил у роботу та затрат часу.

Вольові якості, які включаються до емоційно-вольового компоненту є незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, відносно стійкі, які визначають рівень свідомої саморегуляції поведінки. Воля і вольові якості студента-волонтера проявляються в його діяльності, в складних ситуаціях що виникають. Частоту прояву вольових властивостей в різних видах діяльності та кількість спроб подолати труднощі дослідники визначають показником рівня загального вольового розвитку особистості. Науковці вважають, що вольові властивості особистості утворюють цілісну систему, яка визначає рівень її загального вольового розвитку і зумовлює окремі прояви вольової активності в різних ситуаціях. Ступінь розвитку окремих вольових властивостей і структура взаємозв'язків між ними, що знаходяться на одному рівні вольового розвитку, можуть бути різними у волонтерів [13].

Емоційно-вольові якості передбачають у собі відсутність емоційного напруження та страху. Емоційна напруженість волонтерської діяльності характеризується великим сплеском емоцій, надмірним збудженням, виснаженням нервової системи, страхом перед соціумом. Уміння контролювати свій емоційний стан, володіти собою, своїм голосом, мімікою, жестами є ваговим у роботі волонтера [13]. Емоційна саморегуляція полягає в системі розумових дій, спрямованих або на активізацію певних емоційних процесів, або на їх гальмування та стабілізацію.

Черговим компонентом структури волонтерської діяльності є ціннісний компонент, що включає систему цінностей особистості, сукупність інтересів та потреб, формування психологічних властивостей особистості волонтера. У ньому закладені ті якості, які потребує волонтер як особистість для усвідомлення сутності життя. До них відносять порядність, відвертість, справедливість та терпеливість, відчуття свободи, відповідальність за своє життя та вчинки; самостійність, свідомість. Суть в тому, що ці компоненти які закладаються в цінність діяльності волонтера надають значущість роботі. Студент відчуває потребу в собі й тому, що його старання не були марними. Даний компонент відображає і ціннісне ставлення студента до волонтерства, місце альтруїстичної, добровільної, безкорисливої діяльності на користь іншого в системі ціннісних орієнтацій особистості.

Деякі дослідники наголошують на актуальності почуття справедливості у волонтерській діяльності. Людина небажає миритись з проявами несправедливості настільки, що намагається сама вирішити цю проблему на рівні своїх можливостей. Рівень відчуття справедливості «штовхає» особистість до дій, вирішення проблем суспільства. Але цей компонент може бути небезпечним для особистості та навколишнього середовища так, як він завжди коливається між адекватністю і неадекватністю. Волонтер мусить розуміти, що рівень справедливості повинен триматись моральних та юридичних правил, щоб не нанести шкоди собі та оточуючим [11].

До психологічної структури волонтерської діяльності відносимо поведінковий компонент. Він передбачає в собі саму поведінку студента щодо виконання поставленої мети. Фактично даний компонент говорить про те, чи студент, знаючи про волонтерство і маючи бажання працювати у цьому напрямку, робить конкретні кроки у роботі; чи входить у волонтерський рух. Чи просто знаючи і обговорюючи прояви у суспільстві волонтерства оминає пряму участь у діяльності. Студентська молодь може активно обговорювати волонтерські рухи та їх діяльність, але фактично крім розмов не робить ніяких інших дій.

Висновки. Волонтерська діяльність як психологічний феномен розглядається як певна діяльність, яка є добровільною формою соціальної активності, спрямованої на суспільно корисні справи, спосіб колективної взаємодії й ефективний механізм вирішення актуальних соціальних проблем, яка ґрунтується на прагненні допомогти.

У статті здійснено теоретичний аналіз психологічної структури волонтерської діяльності. Подано основні компоненти структури волонтерської діяль-

ності студентської молоді, до яких входить: когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий, ціннісний та поведінковий.

Перспективи дослідження. В подальшому передбачається емпіричне вивчення специфіки вияву психологічної структури волонтерської діяльності студентської молоді, дослідження формування психологічної готовності до волонтерської діяльності студентів, аналіз соціально-психологічних чинників діяльності волонтерства.

1. Балашов Е. М. Психологічна структура волонтерської діяльності як засобу самореалізації студентів. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. Вип. 24. С. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_24_5 (дата звернення: 10.05.2018 р.).
2. Бондаренко З. П. Модель організації волонтерської роботи в умовах вищого навчального закладу. *Соціальна педагогіка : теорія та практика*. 2007. № 4. С. 50–58.
3. Бондаренко З. П. Добродійність та волонтерство як веління часу. *Думки, підказані серцем / ідея та заг.* ред. М. В. Полякова ; авт.-упорядн. В. В. Іваненко, Н. П. Олійник. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. С. 70–81.
4. Волонтери в соціальній роботі: навч. посіб. табл. Бібліотечка соціального працівника / упорядн. : О. Главник, Н. Романова, Т. Дружченко. Київ : Главник, 2006. 127 с.
5. Горілий А. Г. Волонтерство у соціальній роботі. Історія соціальної роботи : навч. посіб. Тернопіль : Астон, 2004. С. 155–158.
6. Заверико Н. В. Основи управління діяльністю волонтерів: посібник для керівників волонтерських груп та програм. Запоріжжя, 2004. С. 25.
7. Закон України Про волонтерську діяльність : Відомості Верховної Ради (ВВР). 2011. № 42. 435 с. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 10.05.2018 р.).
8. Лях Т. Л. Волонтерство як суспільний феномен. *Волинський державний університет імені Лесі Українки. Проблеми педагогічних технологій : збірник наукових праць*. Луцьк : Волинський академічний дім, 2004. Вип. 3–4. С. 139–144.
9. Лях Т. Л. Мотивація до волонтерської діяльності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 22 (8). С. 84–91. URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2012_22\(8\)_13.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2012_22(8)_13.pdf) (дата звернення: 10.05.2018 р.).
10. Організація волонтерського руху у вищих навчальних закладах. Діагностичний інструментарій : методичні розробки / уклад. Т. О. Рудякевич. Житомир, 2004. 48 с.
11. Сергієнко Г. З досвіду організації волонтерської діяльності майбутніх фахівців соціальної роботи. *Соціальна робота в Україні : теорія і практика*. 2003. № 2. С. 130–135.
12. Трубішкова О. А. Структура соціально-психологічної готовності особистості до волонтерства. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2009. Т. 7. Вип. 19. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2009_19/sb_19_48.pdf (дата звернення: 10.05.2018 р.).
13. Volunteer Engagement and Organizational Commitment in Nonprofit Organizations: What Makes Volunteers Remain within Organizations and Feel Happy? / Vecina M. L., Chacón F., Marzana, D., Marta E. *Journal Of Community Psycholog*. 2013. № 41 (3). P. 291–302.
14. Stukas A. A., Snyder M., Clary E. G. The social marketing of volunteerism. A functional approach. *Handbook of consumer psychology Mahwah* / in C. P. Haugtvedt, P. Herr, F. Kardes (Eds.). NJ : Erlbaum, 2008. P. 959–979.
15. Sundeen R., Raskoff S., Garcia, M. Differences in perceived barriers to volunteering to formal organizations. Lack of time versus lack of interest. *Nonprofit Management Leadership Nonprofit Management and Leadership*. 2007. № 17 (3), P. 279–300.
16. Yeung A. B. The octagon model of volunteer motivation : Results of a phenomenological analysis. *Voluntas : International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 2004. № 15 (1). P. 21–46.

КОНСТРУЮВАННЯ КАРТИНИ СВІТУ ОСОБИСТОСТІ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

За умов інформаційного суспільства трансформується світ, а разом з ним і людина. Змінюється характер становлення особистості та соціальної взаємодії. Сучасна людина нерозривно пов'язана з технологіями, які розширюють її світогляд та впливають на світосприйняття. В ході цього відбуваються зміни когнітивних процесів. У статті аналізується трансформація свідомості особистості та її когнітивних процесів в умовах інформаційного суспільства, розглядається поняття «кліпової культури» покоління Z. Кліпова свідомість формується на основі засвоєння невеликих фрагментів інформації, які позбавлені основної ідеї та доповнені витягами вражень, постійно перезавантажуються та оновлюються. Основними характеристиками такого сприйняття є динамізм, лабільність та актуальність.

Ключові слова: інформаційне суспільство, Інтернет-простір, когнітивні процеси, картина світу, кліпова свідомість, покоління Z.

The conditions of the information society contribute both to the world and to a personality transformation. The character of personality formation and social interaction are being changed. A Modern person is inseparably linked with technologies that expand his worldview and influence the perception of the world. Changes occur in cognitive processes in the course of this interaction. The article analyzes the transformation of a personality consciousness and cognitive processes in the conditions of the information society as well as considers the concept of «clip-culture» of Z the generation. Clip consciousness is formed on the basis of small fragments of information, which are deprived of the main idea and supplemented with excerpts of impressions, constantly rebooted and updated. The main characteristics for perception are dynamism, lability and actuality.

Keywords: information society, Internet space, cognitive processes, world picture, clip consciousness, generation Z.

Постановка проблеми. Сучасний світ неупинно розвивається, трансформується, видозмінюється. На даному етапі свого існування він перебуває у формі інформаційної цивілізації. Процес інформатизації чинить вагомий вплив на структуру соціальних процесів, видозмінює соціальні зв'язки та синтезує нові способи взаємодії. Стає цікавим питання, як ці процеси впливають на особистість та її світосприйняття. Картина світу є однією з буттєвих характеристик суб'єкта, який пізнає реальність та відображає загальні тенденції розвитку, тому дослідження трансформації картини світу має особливу актуальність [5]. Однією з яскравих характеристик людства є постійна еволюція в нерозривному поєднанні з розвитком сприйняття, акумулювання інформації та її відтворення. Це зумовлює наявність адаптивних механізмів, які допомагають людству виживати, перероблюючи великі масиви інформації та передаючи свій соціальний досвід наступним поколінням. Як зазначає В. В. Кириченко: «Зникнення цієї здатності або неспроможність оперувати величезними масивами інформації може бути причиною зникнення людства» [4, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота Е. Тоффлера [9] стала основою нашого дослідження і допомогла виявити основні особливості побу-

дови індивідуальної моделі особистості. Питання картини світу в інформаційному суспільстві також розробляли В. В. Кириченко [4], А. Я. Кузнецова [5], А. В. Сапа [8] та інші.

Мета статті: інтегрувати теоретичні знання про картину світу за умов розвитку інформаційного суспільства.

Завдання дослідження: висвітлити особливості картини світу суб'єкта за умов розвитку інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Картина світу – це багатогранне поняття. Дана система уявлень людини про світ містить у собі як наближені до реальності образи, так і ілюзорні, але для того, щоб функціонування людини було адаптивним, її модель має бути наближеною до дійсності. Картина світу особистості будується не лише на основі самостійних спостережень, цей феномен усе більше формується на основі інформації, яку індивід отримує на базі Інтернет-ресурсів та мас-медіа. Індивідуальна картина світу є своєрідним транслятором знань суспільства, але обрамлена суб'єктивним світовідчуттям.

Складність картини світу залежить від того, наскільки глибоко вона інтегрована в систему комунікацій. На суспільну інтегрованість впливають декілька факторів:

1. Рівень розвитку середовища і його культури.
2. Складність завдань, які стоять перед індивідом, і шляхи оперування інформацією.
3. Рівень розвитку пізнавальної сфери і мотивації, що зумовлює природне бажання до постійного отримувannya інформації [1].

Інформація завжди знаходиться в певному контексті, який може пояснити специфіку її впливу на людину, її свідомість та активність. Тому не дивно, що одне й те ж повідомлення може викликати різну реакцію, це зумовлено не лише індивідуальним контекстом, а й соціальним, який формує ставлення до інформації ще до початку її використання. Індивідуальний контекст закладається в процесі міжособистісної взаємодії на основі перцептивних відчуттів у ході вирішення завдань, поставлених перед людиною. Відповідно до цього контексту, спираючись на свій попередній досвід, особистість висловлює своє ставлення до певних повідомлень. «Доцифрова» людина більшою мірою керувалася перцептивним досвідом, але зараз в основному інформація надходить з медіаресурсів. Це зумовлює розширення меж світу та збагачує можливості людини за рахунок інформаційних потоків розвивати та вдосконалювати суб'єктивну модель реальності.

Картина світу організована як система складних образних структур, а нові образи вбудовуються відповідно до визначених класифікацій. Кожен образ проходить оцінювання на те, як він пов'язаний з цілями суб'єкта, яку він має цінність, та проходить фільтр у вимірі «хороший – поганий», в іншому випадку він втрачає свою значимість. Наприкінці людина оцінює його істинність і ступінь довіри до того, наскільки точно даний образ відбиває реальність, щоб на його основі будувати власну модель поведінки. Так новий образ вбудовується в систему сприйняття. Але якщо вбудовування нових образів відбувається часто, во-

ни незрозумілі та не повною мірою відповідають або навіть суперечать попереднім висновкам, то вся система світогляду має переглядатися. Е. Тоффлер вказує на те, що індивідуальна картина світу – це не статична «бібліотека», а ніби жива істота, їй притаманна енергія та активність. «Ми не отримуємо ззовні якусь «даність» пасивним шляхом, ми безперервно конструємо і реконструюємо сприйняте. Невтомно скануючи навколишнє середовище за допомогою органів чуття у пошуках інформації, що відноситься до наших потреб і бажань, ми постійно реорганізуємо і «підганяємо» нашу уявну модель» [9, с. 97].

Кожний момент часу людина порівнює образи, встановлює нові зв'язки, що спричиняє великі затрати енергії. Значний потік інформації подає людині нові образи та часто збільшує розрив між її попередніми уявленнями та реальністю. За невеликого розриву людина може раціонально адаптуватися до нових обставин, зберігаючи контакт з реальністю, але за великого розриву може спостерігатися неадекватне реагування, у крайньому варіанті – психоз та навіть смерть. Щоб уникнути вище перелічених негативних наслідків, особистість постійно оновлює свою систему образів та безперервно навчається. Завдяки інтелектуально-духовній природі людини відбувається об'єднання саморозвитку з освоєнням навколишнього світу. В процесі життєдіяльності в свідомості людини на основі інтелектуальних здібностей формується індивідуальна картина світу. Людина може здійснювати елементи потенційної діяльності у віртуальному середовищі, яке утворюється в результаті взаємодії з матеріальним світом і відображається в свідомості. «Наповненість індивідуальної картини світу залежить від достовірності зовнішньої інформації та від здатності індивіда до рефлексії власних уявлень і вміння корегувати картину світу відповідно до нових потоків знань» [5, с. 852].

Постійний прогрес суспільства надає поштовх людині до самовдосконалення і породжує необхідність до перегляду своїх уявлень та образів, щоб пов'язати їх з новітніми знаннями для ефективного функціонування. Для того, щоб пристосуватися до сучасних умов швидко змінюваного суспільства, індивід має переглядати свої уявлення та образ світу зі швидкістю, рівнозначною темпові цих змін. Навколишнє середовище обрушує на людину величезний потік стимулів та сигналів, які трансформуються в образи, стаючи частиною нашого світогляду. По мірі розвитку суспільства збільшується і число кодів для передачі образів, а відносна частка некодованої інформації навпаки зменшується. Таким чином, велика частина картини світу особистості в сучасних умовах конструюється на базі інформаційних повідомлень, уже створених людиною, а не на основі власних спостережень «некодованих» явищ. Дуже поширеною стала перевага до споживання вже готової інформації на противагу самостійній обробці сигналів [9].

У зв'язку з прискоренням передачі інформації і запитів на неї, зміни відбуваються і в системі кодів, якою ми користуємося. Мова теж трансформується, розширюються сфери її використання. Вхідження нових слів та їх зникнення характеризуються швидким темпом. Доцентом Е. В Ганіною були виявлені такі тенденції у трансформації сучасної мови: лінгвістична утилітарність (викорис-

тання мови лише у практичних цілях), семантичний примітивізм (скорочення слів до одного лексичного компонента), мовний традиціоналізм – продовження мовленнєвих традицій нівелюється та надається перевага спрощенню. За умов стрімкого розвитку інформаційних потоків та обмеженості в часі набирає популярності телеграфний стиль – короткі та наповнені сенсом речення [6].

Нові відкриття, технології, новий соціальний устрій стимулюють «прискорену обробку», скорочення тривалості зв'язків і відносин, вимагають нового рівня адаптивних можливостей. Щоб функціонування людини в нових умовах суспільного розвитку було ефективним, змінюється сама структура свідомості. Широко поширеним феноменом стала кліпова свідомість. Один із перших зауважив на даному понятті Е. Тоффлер, який пов'язував її з розвитком інформаційної культури. Кліпова свідомість формує новий спосіб сприйняття: на основі уривків інформації, фрагментів вражень створюється новий образ. Процес формування нових образів проходить на основі невинного оновлення інформації і постійного «перезавантаження», коли нова інформація витісняє стару за короткий момент часу. Загалом кліпова свідомість характеризується способом сприйняття на основі коротких, яскравих, лаконічних повідомлень [9].

У цьому контексті наголошуємо, що для сучасного суспільства характерні наступні ознаки:

1. Швидке переключення на нові стимули.
2. Висока швидкість «сприйняття» інформації.
3. Багатозадачність.
4. Здатність на основі поверхневої інформації будувати нове враження [3].

Аналізуючи численні дослідження на тему кліпової свідомості (мислення), можна зустріти значну критику, яка вказує на те, що даний феномен провокує втрату здатності до концентрації уваги, зменшує творчий потенціал, послаблює мислення, знижує емпатію і рефлексивний компонент [3; 7–9].

Але якщо замислитися, даний феномен набув своєї популярності відносно нещодавно, з розвитком інформаційної цивілізації, і став відповіддю на нові запити суспільства. Через те, що обсяг інформації, який людина може переробити самостійно, обмежений, нові вимоги суспільства – «бути завжди на хвилі» – породжують нові механізми адаптації, такі як кліпова свідомість, і остання допомагає людині синтезувати різні сигнали, утворюючи нові унікальні образи, можливо інколи і поверхневі, але однозначно з присутністю творчого компоненту. Синтез різних образів і створення на його базі нового – це процес аглютинації. Інтернет-мережа наповнена великою кількістю візуального матеріалу, що активує у покоління, яке постійно користується Інтернет–платформами, навичку нелінійного сприйняття, тобто бачення всього образу моментально і в цілому, а не послідовно деталей за деталлю. Постійно розвивається цифрова грамотність, що стає знаряддям, за допомогою якого відбувається швидке дешифрування графічної інформації навіть при відсутності текстового супроводу. Зауважимо, що попередні покоління були більш орієнтовані на текст, а візуальні дані сприймали більш як супровід [2; 12]. Можна зробити висновок, що під впливом кіберпростору змінюються спрямованість когнітивних процесів, зокре-

ма, Б. Сперроу стверджує, що новому поколінню властиве не стільки запам'ятовування інформації з мережі, скільки запам'ятовування місця, де цю інформацію можна отримати [12; 13]. За умов розвитку Інтернет-ресурсів активізується і набуває актуальності феномен трансакційної пам'яті, який характеризується тим, що люди покладаються на спогади своїх близьких. Часто цей феномен можна спостерігати в подружніх відносинах, де пара автоматично розподіляє інформацію для запам'ятовування, що скорочує інформаційне навантаження [12; 14]. Зважаючи на цей феномен, Б. Сперроу висуває гіпотезу, що впевненість у збереженні інформації в електронному вигляді та можливість вільного доступу породжує запам'ятовування лише шляху до інформації, а не її зміст [11; 12].

Увага також трансформувалася: якщо раніше вважалося, що для успішної діяльності потрібна стійка концентрації уваги, то за умов мінливого суспільства стала актуальнішою інша властивість даного процесу, а саме лабільність. Вміння сконцентрувати увагу на візуальному об'єкті, незважаючи на перешкоди у перцептивному полі у цифрового покоління відрізняється високою продуктивністю, що було підтверджено експериментально в дослідженнях М. Гладуелла. Зміст дослідження заключався в тому, що двом групам дітей було запропоновано розповісти сюжет дитячого шоу. Одна частина вибірки дивилася шоу в умовах повної концентрації уваги, а інша розміщувалася в кімнаті, наповненій яскравими іграшками. В незалежності від зовнішніх умов, діти в рівній мірі точно передали сюжет програми, і дані результати експерти оцінили як високу здатність до розподілення уваги [10]. Вміння переключатися з одного об'єкту на інший, виконувати декілька завдань одночасно, не втрачаючи дорогоцінного часу, та постійно оновлювати інформацію – ось запит нового суспільства. Зараз відбувається становлення покоління Z, в світогляді якого можна прослідити вплив інформаційного суспільства [7]. Покоління Z, об'єднує Інтернет мережа, вона стала їх віртуальною платформою для розвитку, спілкування та пристосування до нових умов життєдіяльності. Дане покоління відзначається орієнтацією на теперішній момент часу з короткостроковими цілями, це можна трактувати у негативному ключі – через відсутність прогностичного елементу свідомості, а можна розглядати як перебування в ситуації «тут і зараз». Сучасна людина має більш індивідуалістичні цінності, для неї є важливим право самостійно приймати рішення. Відкритий доступ до інформації надає впевненість у своїх поглядах, в перехресному дослідженні різних альтернатив. Перебування в Інтернет-просторі часто представляє пріоритет над «живим спілкуванням», зручнішим способом є передача повідомлення за допомогою соціальних мереж, проте в спілкуванні незмінно цінними є чесність та відкритість. У соціальних мережах особистість може відверто виразити свою думку, відстояти та аргументувати. Відбулася не редукція думки, а нова форма її буття. Рефлексія не зникла, часто вона переходить від внутрішнього аналізу до повідомлення в мережі. Інколи навіть набираючи повідомлення для своїх підписників у соціальних мережах автор тексту запускає цей механізм, адже без внутрішньої роботи над собою і своїми прагненнями він може втратити свою індивідуальність, за якою цікаво спостерігати, що у віртуальному світі означає втратити значущість. Лю-

ди цифрової цивілізації максимально наближені до інформації, і вони вміють правильно з нею працювати. Діти в 3-річному віці вже можуть виходити в мережу і користуватися смартфонами для своїх потреб. Відбувається стрімке дорослішання юного покоління, яке займається самоосвітою в Інтернеті, має місце навіть тенденція зменшення середнього віку дітей, які грають лялькою Барбі від 13–14 років в минулому до 3–10 в сьогоденні [7].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вище сказане, можна зауважити, що в ході становлення інформаційного суспільства відбувається трансформація свідомості людини та її картини світу. Особистість має існувати в єдиному темпі зі змінами, постійно оновлювати інформацію для зв'язку з реальністю. Нові образи часто змінюють одне одного, що породило необхідність вберегти психіку від перевантаження і зумовило нові види захисних механізмів і засобів адаптації. У характеристиках свідомості людини стала відмічатися фрагментарність, багатозадачність, орієнтація на себе, перевага лаконічному та яскравому стимулу, спілкуванню на базі Інтернет-простору. Дані зміни чинять свій вплив на сприйняття світу і конструюють нові характеристики його індивідуальної моделі. Перспективами подальшого вивчення даної теми ми вважаємо емпіричне дослідження картини світу особистості у зв'язку з Інтернет-контентом.

1. Азаренок Н. В. Клиповое сознание и его влияние на психологию человека в современном мире. *Психология человека в современном мире* : матер. Всерос. юб. науч. конф., посвящ. 120-летию со дня рожд. С. Л. Рубинштейна. Москва, 2009. Т. 5 : Личность и группа в условиях социальных изменений / отв. ред. А. Л. Журавлев. С. 110–112.
2. Голубинская А. В. Нейрокогнитивный подход к исследованию поколения Z. *Международный журнал социальных и гуманитарных наук*. 2016. Т. 1. № 1. С. 161–167.
3. Горобец Т. Н., Ковалёв В. В. «Клиповое мышление» как отражение перцептивных процессов и сенсорной памяти. *Мир психологии* : научно-методический журнал. 2015. № 2 (82). С. 94–100.
4. Кириченко В. В. Психологические особенности формирования картины мира в современном информационном обществе. 2017. URL: www.gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2948.pdf&t=1.
5. Кузнецова А. Я. Духовный мир и картина мира индивида в условиях информационного общества. *Фундаментальные исследования*. 2015. № 2–4. С. 851–855.
6. Проблемы языка в глобальном мире : монография / под ред. Е. В. Ганиной, А. Н. Чумакова. Москва : Проспект, 2016. 208 с
7. Сапа А. В. Поколение Z – поколение эпохи ФГОС. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pokolenie-z-pokolenie-epochi-fgos>.
8. Семеновских Т. Феномен «клипового мышления» в образовательной вузовской среде. 2014 URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/105PVN514.pdf>.
9. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва : Издательство АСТ, 2002. 557 с.
10. Gladwell M. *The Tipping Point: How Little Things Can Make Big Differences*. New York, NY : Little Brown & Company, 2000.
11. Henkel L. A. Point-and-shoot memories: the influence of taking photos on memory for a museum tour. *Psychological Science*. 2014. Vol. 25. № 2. P. 396–402.
12. Minihan M. *Transmedia Storytelling for the Digital Generation: A Guide for Self-Publication with the Adobe Digital Publishing Suite*. Johnson City, TN : East Tennessee State University, 2012. 49 p.

-
13. Sparrow B., Liu J., Wenger D. M. Google effects on memory: Cognitive consequences of having information at our fingertips. *Science*. 2011. Vol. 333. № 6043. P. 776–778.
14. Wegner D. M., Erber R., Raymond P. Transactive memory in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 61. № 6. P. 923–929.

УДК 316.612

doi: 10.15330/psp.22.75–82

Оксана Щотка

ЯКІСНИЙ ПІДХІД В «GENDER STUDIES»: ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ДОСЛІДНИКА

В статті висвітлюються переваги якісного підходу в гендерних дослідженнях. Підхід не нав'язує досліджуваному позицію дослідника, дозволяє взяти до уваги унікальність його досвіду. Проаналізовано методологічні акценти якісних досліджень гендеру: локальність знання, опора дослідника на цінності та досвід, співпраця між дослідником та досліджуваним, тісна кореляція між вивченням проблеми та її вирішенням. На цій основі обґрунтовано структуру психологічної готовності майбутніх гендерних дослідників щодо організації досліджень в руслі якісного підходу.

Ключові слова: якісні дослідження, локальність факту, опора на цінності, методологічна триангуляція, дискурс-аналіз, аналіз розмов, перформативне дослідження, дослідження дій, наративне дослідження.

The article highlights the benefits of a qualitative approach in gender studies. The approach allows a psychologist to take into account the uniqueness of the experience of the person being examined. We have identified a methodological basis for qualitative gender studies: situational knowledge, reliance on values and experience, cooperation, and a close connection between studying the problem and its solution. This made it possible to present the structure of the competence of gender researchers regarding a qualitative approach.

Keywords: qualitative research, local nature of the fact, methodological triangulation, reliance on values, narrative research, performance-based research, action research, conversation analysis, discourse analysis.

«Гендерні студії» – нова міждисциплінарна спеціалізація, створення якої в університетах України сприятиме підготовці фахівців, що володіють комплексом знань і умінь потрібних для здійснення гендерних досліджень і гендерної експертизи сучасних соціальних, політичних, економічних та етнокультурних проблем і процесів, характерних для сучасних суспільств в умовах глобалізації.

Важливою складовою підготовки фахівця з гендерних досліджень є дисципліна «Гендерна психологія», яка закладає у магістрантів основи знань щодо методології, методів гендерних досліджень, а також умінь планування, організації та проведення такого роду досліджень. В змісті дисципліни відбиваються сучасні методологічні тенденції, що ввібрали в себе феміністські ідеї відсутності напередвизначеної сутності та важливості аналізу владного виміру стосунків, а також соціальний конструктивізм П. Бергера та Т. Лукмана, етнометодологію Гарфінкеля та драматургічний інтеракціонізм І. Гофмана [2]. Ці теоретичні ідеї визначають основні принципи гендерного дослідження: міждисциплінарність, номадичність, ціннісна заангажованість та пріоритет одиничного над

загальним [6]. Методологія гендерних досліджень в сучасному розумінні є доволі близькою до гуманітарної методології у психології. Остання є пізнанням орієнтованим на індивідуальність, пізнанням зверненим до духовного світу людини, до його особистісних цінностей та смислу життя. Одиначна подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо досягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і т. п. [7].

Саме виходячи з таких методологічних уявлень, важливо в процесі психологічної підготовки гендерного дослідника особливу увагу звернути на «м'які», або іншими словами якісні форми організації дослідження, які не нав'язують досліджуваному досвід та позицію дослідника.

Метою нашої статті є висвітлення можливостей якісних методів в психологічних дослідженнях гендерної проблематики в річищі сучасних методологічних тенденцій гендерних досліджень. Показати доцільність формування у магістрантів зі спеціальності «Гендерні студії» психологічної готовності до проведення якісних досліджень, яка включає комплекс спеціальних знань, умінь та специфічну позицію дослідника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якісне дослідження переживає зараз період ренесансу у соціальних науках. Ці методи набули підтримки у неklasичній психології і добре інтегруються у сучасну методологію гендерних досліджень. Вони дозволяють вивчити досвід людини з точки зору його унікальності, наприклад, жіночий досвід та досвід людей з нетрадиційною орієнтацією, що не відноситься до досвіду нормативної більшості [8]. Якісні методи виявляються доволі цікавими для тих вчених, які прагнуть подолати обмеження традиційної науки та внесли нові засоби, які дають простір для літературного, художнього та драматичного виразу [26].

Якісні дослідження – це цілісна форма дослідження, яка була створена для опису життя окремих груп або осіб, що є маргінальними всередині домінуючої групи. Такі дослідження привносять замість оціночного підходу глибинне розуміння явища, на противагу спрощеності, орієнтують на розуміння складності явища, замість «тонкого опису» психологічної реальності, пропонують опис «грубими мазками». Їх реалізація спирається на діалогічні, партнерські стосунки між дослідником та досліджуваним. Результати отримані у цих дослідженнях не потребують складного статистичного аналізу, оскільки вербальні повідомлення досліджуваних мають зберігати цілісність [27; 19].

Якісні методи та якісний матеріал можуть використовувати кількісні дослідники для поліпшення результатів досліджень: висування гіпотез, первинний збір інформації, пояснення результатів – це завдання які не можна вирішити без якісних методів. В психологічних застосовується процедура **методологічної тріангуляції** – комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до з'єднання переваг обох методологій, і як наслідок – одержання більш надійних даних. Методологічна тріангуляція може бути одночасною або послідовною.

Найбільш відомою є «спільна тріангуляція, що передбачає одночасне використання кількісних і якісних методів» [7]. Разом з тим, в якісних дослідженнях застосовується кількісні процедури аналізу, однак, позиція дослідника все одно є іншою: дослідник максимально відкритий до альтернативних інтерпретацій, учасників інформують про дослідницькі плани, дослідник взаємодіє з досліджуваним, аж до того, що останній може виступати співдослідником.

Однак, з точки зору конструктивіського підходу [9], якісні дослідження є принципово несумісні з кількісними дослідженнями. Це пояснюють насамперед тим, що зв'язок між дослідником і досліджуваним в якісному підході є дуже значним і цінним, а зовсім не нейтральним. Створення відкритих і чесних зв'язків з групами учасників є важливою умовою успішно проведеного якісного дослідження. На відміну від експериментальних методів, де учасників заради досягнення мети дослідження, можуть дезінформувати, або приховувати інформацію, в якісному дослідженні дуже важливо, щоб учасники не тільки знали про характер дослідження, але формували партнерство з дослідниками при виконанні роботи.

Вважається, що вибір формату дослідження – це результат етичного вибору дослідника або усвідомлення ним необхідності засобів, що підходять для отримання глибокого розуміння явища, яке не може бути отриманим іншими засобами, наприклад, опитувальниками, спеціальними шкалами або експериментальною маніпуляцією.

Викладення основного теоретичного. Аналіз публікацій в західних та вітчизняних виданнях показує, що переважна більшість гендерних досліджень у психології проводиться на основі кількісного підходу. Однак, альтернативні підходи стають все більш впливовими в гендерних дослідженнях на Заході [17]. Доказом тому є активно працююча секція в структурі АПА, яка організує щорічні форуми, конференції з питань якісних методів у психології, а також видає журнал «Якісні методи дослідження». Вагома доля публікацій в ньому торкається гендерних проблем [13; 16]. Наш аналіз вітчизняних періодичних наукових видань «Соціально-психологічні студії» та «Проблеми політичної психології» за останні 5 років виявив, що гендерна проблематика представлена доволі регулярно майже в кожному номері. Всі емпіричні дослідження крім одного є кількісно орієнтованими [5]. Навчальні посібники для університетів знайомлять студентів з окремими якісними методами, однак, не фокусують на самій методології якісних досліджень гендеру [1; 3].

Вивчення гендерних проблем з допомогою якісних методів має декілька специфічних моментів, які важливо враховувати, при підготовці дослідника: відсутність орієнтації на широкі узагальнення, опора на цінності та близькість соціального досвіду, розвиток співробітництва між дослідником та досліджуваним. Зупинимося далі на цих специфічних моментах якісного підходу:

- **Локальність пізнання.** Гендерні дослідження орієнтовані на отримання знання, яке можна назвати локальним. Якісні дослідники мають тенденцію бачити істину, як локалізовану в певних спільнотах та в певний час (специ-

фічний жіночий досвід насильства, досвід жінок афроамериканок та ін.). Вони не претендують на отримання універсальних закономірностей [15].

• **Опора на цінності.** Гендерні дослідження є відверто заангажованими певними цінностями. Опора на цінності впливає з самого змісту цих досліджень, які прив'язані до проблем актуальної політики, зацікавлені у вивченні певних проблем (рівні права для жінок, ЛГБТ; свобода самовизначення) та мотивують на соціальні зміни. Ще одним аспектом стурбованості цінностями є ідея про те, що всі дослідження мають бути чутливими до етичних питань. Дослідники гендерної проблематики є особливо уважними до питань етики стосунків: конфіденційності, довіри, чутливості потреб досліджуваних. В гендерних дослідженнях вивчаються проблеми, де від дослідника вимагається особлива делікатність: наприклад вивчення сексуального чи домашнього насильства [17].

На відміну від більшості кількісних досліджень, де стосунки між дослідником та досліджуваним є нейтральними, стосунки в межах якісного дослідження є не лише більш тривалими, але і мають більш інтимний та дружлюбний характер. Дослідників гендерних проблем цікавить як будується контакт в діаді «дослідник-досліджуваний» та процес досягнення співробітництва. Співробітництво торкається не тільки особистості, але і сімей, спільнот. Прикладом може бути дослідження раку у жінок: жінки з метастазами та їх психотерапевти співпрацювали з медичним персоналом, щоб залучити цю аудиторію до більш гуманного контакту [14].

Однак, є певні ризики тісного контакту та співробітництва для емоційного благополуччя досліджуваного, який може прив'язатися до дослідника та сподіватися на продовження співробітництва після завершення дослідження. Окрім того, було виявлено, що дослідники змінюють свої інтерпретації по мірі розвитку контакту [17].

• **Опора на особистий досвід.** Гендерні дослідження є політично зарядженими щодо питання репрезентативності. Для гендерної психології важливо представити досвід маргінальних груп та спробувати його пояснити, але його пояснення наражається на суттєві інтерпретаційні обмеження, якщо дослідник та досліджувані люди з «різних світів». Одними з перших, хто звернув увагу на те, що характеристики жінок подаються викривлено у науковій літературі, були феміністки. Також Мішелем Фуко було обґрунтовано, що соціальні науки, поширюють викривлені описи та діагнози, і таким чином збільшують у культурі потенційну сферу підпорядкування [14]. Наука може створювати викривлені образи, тому такі групи меншості, як літні люди, хворі на СНІД, люди з гомосексуальною орієнтацією виступають з критикою спроб вчених представляти у науці їх досвід.

В цьому питанні, здається, не варто впадати у крайнощі, бо може виявитися, що ніхто не може говорити про іншого, оскільки завжди є значні відмінності, які відділяють людей одне від одного. Результати будь-якого дослідження слугують для створення інтерпретацій і тут важливо, наскільки дослідник рефлексує особистісні та теоретичні витоки своїх інтерпретацій. Рефлексія тор-

кається теоретичних орієнтацій, соціальних настанов, попереднього досвіду, який може відобразитися на результатах.

• **Співпраця дослідника з досліджуваним.** Важливим засобом підвищення якості психологічної інформації у якісних дослідженнях на конструктивіській основі є залучення досліджуваних: досліджувані в значній мірі беруть участь в дослідницькому процесі, певною мірою в розробці проекту, можуть проводити його та інтерпретувати їх висновки [9]. Одна з переваг такого типу дослідження в тім, що воно визнає центральну роль учасників у формуванні дослідження та результатів. В цьому сенсі інтерес викликають три типи залучення досліджуваних – це багатоголосі дослідження, спільні дослідження, наративні дослідження.

Багатоголосе дослідження. Методика багатоголосого дослідження спирається на ідею про необхідність і принципову можливість спільної участі в інтерпретації тексту трьох сторін, причетних до дослідження: автора тексту, дослідника і читача текстових описів. Причому, критичну вирішальну роль тут набуває саме позиція читача. Велика увага в рамках даного методу приділяється переживанням дослідника, які також фіксуються в підсумковому звіті і відкриваються для вільних інтерпретацій читача.

Спільне дослідження. Спільні дослідження припускають озброєння досліджуваного засобами аналізу і здійснення дослідження в цілому. Висновки дослідника, здійснені в результаті власного дослідження представлених досліджуваним текстів, доповнюються в цьому випадку, інтерпретаціями досліджуваних.

Наративні дослідження – гендерна автобіографія, автобіографічна оповідь, які можуть доповнюватися та уточнюватися їх авторами. Автори наративу також мають можливість поставитися до запропонованих дослідником інтерпретацій представлених змістів.

У гендерних дослідженнях психологами застосовуються такі якісні методи як кейс-стаді, інтерв'ю, фокус-група, етнографічні методи, дискурс аналіз, аналіз розмов. Розвиток форм якісних досліджень пов'язують з двома новими постмодерними формами: дослідження дій та перформативне дослідження.

Дослідження дій. Цей метод походить з досліджень політичних подій, асоціюється із визвольними рухами, діями пригнічених Ним, передбачається використання прийомів соціальних наук, які допомагають створювати соціальні зміни. Наприклад, Ніва Піран вивчала студентів у елітній школі хореографії, для цього використала відкриті форуми з дівчатками впродовж тривалого часу. Дослідниця була стурбована впливом цих шкіл на сприйняття дівчатками свого тіла та тіл інших. Через своє спілкування з дівчатками Піран змогла допомогти усвідомити дівчаткам як деформується їх сприйняття та життєві практики, а також візуалізувати й змінити почуття до свого тіла. Все це для того, щоб дівчатка змогли трансформувати деякі нездорові практики вчителів та інших учениць, які викривляли їх тілесний досвід [23].

Перформативні дослідження. Постмодерн спонукає дослідників залучати ширший діапазон символічних та естетичних засобів у психологічні дослі-

дження. Такими формами творчого самовияву, які застосовуються у гендерних дослідженнях є музика, драма, мультфільми, поезія та ін. Ці методи певною мірою розмивають границі між наукою та мистецтвом. Наведемо декілька прикладів використання перформативних практик у дослідженнях гендеру.

Першим прикладом таких досліджень може бути музична ораторія Гленди Рассел у відповідь на прийняття поправки до Конституції, яка відкинула правове звернення щодо дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації [24]. Ораторія, написана професійним композитором, була створена на основі текстів офіційних заяв та стенограми інтерв'ю з людьми, що не підтримували це рішення. Також була використана поетична форма психологом А. М. Davis, щоб передати складності адаптації дочки-афроамериканки з високими домаганнями на успіх у школі, де переважно навчаються «білі» [11]. Свій твір назвала «Шкільний психоз». Марсело Диверсі використав формат оповідань для створення психологічних портретів безпритульних дітей, які стереотипізувалися як джерело небезпеки у місцевих жителів [12]. В його оповіданнях створені вибіркові, узагальнені образи, немає деталізацій, а лише смислові посили.

Для гендерних досліджень є дуже органічним формат вистави, оскільки сам гендер – це вистава, гра, люди повсякчас його створюють. Цікава перформативна ідея – це змішані повідомлення від тих, хто не вписується у прийняті гендерні норми, хто народився з геніталіями обох статей [18]. Ще однин приклад – драматичний твір Рональд Дж. Пеліаса [21], де представлено як насильство та задоволення пов'язані із гіпермаскулінністю, а також як цей зв'язок може бути зміним на прикладі особистої історії. Він знайомить з особистим досвідом самопізнання та виходу із культурної «пастки».

Резюмуючи, зазначимо, що мистецтво, яке ґрунтується на дослідженнях і оперує сильними образами допомагає здійснити соціальну або психологічну реконструкцію реальності. На основі прийому «подвійного кодування» відбувається виразне, чуттєво-наочне відтворення, що спонукає до цілісного сприйняття проблеми. В гендерних дослідженнях перформативного характеру досягається емоційна реакція на проблему, привертається увага до тіла, як знакового об'єкта гендерних досліджень, підтримується самовідвертість дослідника та читача/глядача, проблематизуються традиційні гендерні уявлення. В дослідженнях упередженості та дискримінації перфоманс викликає більш сильні емоційні відгуки читачів, спонукає до осмислення та дій, ніж коли вони знайомляться з науковими звітами. Таким чином, перфоманс допомагає переглянути усталене ставлення до проблеми, що як правило підсилюється наступним аналітичним поясненням, доцільним узагальненням, а це, в свою чергу, допомагає перейти до практичного вирішення проблеми.

Таким чином, нові якісні форми гендерних досліджень мають два основних акценти: співпраця між дослідником і учасниками дослідження, що сприяє підвищенню якості зібраної інформації; подолання розриву між конотацією проблеми та її розв'язанням, оскільки ці методи слугують соціальним перетворенням.

Висновки. Якісний підхід вимагає від дослідника спеціальної психологічної готовності, яка є сукупністю когнітивного, операційного та особистісно-

го компонентів. Перший передбачає розуміння методології, форм, методів якісних досліджень; другий – умінь планування та проведення якісного дослідження в цілому та застосування конкретних методів, а також умінь встановлення та підтримання контакту, слухання та партнерства; третій – сформованості дослідницької позиції, яку можна охарактеризувати, як діалогічна, рефлексивна, етично чутлива. Розроблений нами практикум включає не лише теоретичні відомості про методології та методи якісних досліджень гендеру, але і практичні завдання з планування, проведення та оформлення результатів якісних досліджень, а також міні-тренінг дослідницького співробітництва.

Перспективи дослідження вбачаються в апробації в навчальному процесі університету спеціального практикуму з якісних досліджень в межах дисципліни «Гендерна психологія» для магістрантів освітньої програми «Політіологія. Гендерні студії». Оцінка його ефективності може здійснюватися на основі аналізу сформованості знаннєвого, операційного та особистісного компонентів готовності магістрантів.

1. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 431 с.
2. Радина Н. К. Гендерная методология в социальной психологии. *Социальная психология и общество*. 2012. № 3. С. 36–47.
3. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2016. 248 с.
4. Фуко М. История сексуальности. *Воля к истине : по ту сторону власти, знания и сексуальности*. Москва : Касталь, 1996. Т. 1: Воля к знанию. 448 с.
5. Хлаповська Т. Г. Приваблива жінка очима користувачів сайтів знайомств. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. Київ : Міленіум, 2014. Вип. 34 (37). С. 277–282.
6. Шелехов И. Л., Толстолес Е. С. Гендерная психология: методы и парадоксы исследования. *Вестник НГУ. Серия : Психология*. 2012. Т. 6. Вып. 2. С. 22–28.
7. Янчук В. А. Введение в современную социальную психологию. Минск : АСАР, 2005. 768 с.
8. Ashworth P. Conceptual foundations of qualitative psychology / In J. Smith (Ed.). *Qualitative methods: Apractical guide to research methods*. London, UK : Sage, 2008.
9. Charmaz K. Constructionism and grounded theory method / In J. A. Holstein & J. F. Gubrium (Eds.). *The handbook of constructionist research*. New York : Guilford, 2008.
10. Davis A. M. S.I.P. (school induced psychosis). *Qualitative Inquiry*. 2007. 13. P. 919–924.
11. Davis J. H. Balancing the whole: Portraiture as methodology / In P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.). *Qualitative research in psychology : Expanding perspectives in methodology and design*. 2003.
12. Diversi M. Glimpses of street life: Representing lived experience through short stories. *Qualitative Inquiry*. 1998. 4. P. 131–147.
13. Dutt A., Grabe S. Lifetime Activism, Marginality, and Psychology: Narratives of Lifelong Feminist Activists Committed to Social Change. *Qualitative Psychology*. 2014. URL: <http://www.apa.org/pubs/journals/qua/sample.aspx>.
14. Fine M., Torre M. E. Theorizing audience, products, and provocation / In P. Reason & H. Bradbury (Eds.). *Handbook of action research*. 2nd ed. London : Sage, 2008.
15. Hartsock N. The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism. 1987.
16. Holder A. B., Jackson M. A., Ponterotto J. G. Racial Microaggression Experiences and Coping Strategies of Black Women in Corporate Leadership. *Qualitative Psychology*. 2015. URL: <http://www.apa.org/pubs/journals/qua/sample.aspx>.

17. Joan C. Chrisler, Donald R. Mc Creary. Handbook of Gender Research in Psychology. 2010. Volume 1: Gender Research in General. Springer Science+Business Media.
18. Kessler S. Lessons from the intersexed. NJ. New Brunswick : Rutgers University Press, 1998.
19. Recommendations for Designing and Reviewing Qualitative Research in Psychology: Promoting Methodological Integrity / Levitt H. M., Motulsky S. L., Wertz F. J., Morrow S. L., Ponterotto J. G. *Qualitative Psychology*. 2017. URL: <http://www.apa.org/pubs/journals/qua/sample.aspx>.
20. Naples N. A. Feminism and method: Ethnography, discourse analysis, and activist research. New York : Routledge, 2003.
21. Pelias R. J. Jarheads, girly men, and the pleasures of violence. *Qualitative Inquiry*. 2007. 13. P. 945–959.
22. Personal Narrative Group. Interpreting women's lives: Feminist theory and personal narratives. Bloomington, IN : University of Indiana Press, 1989.
23. Piran N. Re-inhabiting the body from the inside out: Girls transform their school environment. *In D. L.* 2001.
24. Russell G. M. Voted out: The psychological consequences of anti-gay politics. New York : New York University Press, 2000.
25. Russell G. M., Bohan J. Hearing voices: The use of research and the politics of change. *Psychology of Women Quarterly*. 1999. 19. P. 1–3.
26. Weis L., Fine M. Working methods: Social justice and social research. New York : Routledge, 2004.
27. Wertz F.J. Qualitative Inquiry in the History of Psychology. *Qualitative Psychology*. 2014. URL: <http://www.apa.org/pubs/journals/qua/sample.aspx>.

ЗАДАЧА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИХОВНИХ ФУНКЦІЙ В УМОВАХ ДИТЯЧИХ ОЗДОРОВЧИХ ЗАКЛАДІВ

Сучасна система підготовки педагогічних кадрів має одну незаперечну особливість, котра засвідчує про її перманентну проблематику: молоді фахівці, в основному, готові до реалізації навчальних функцій, водночас, реалізація виховного впливу на учня була і продовжує залишатись для них серйозною проблемою.

У статті пропонується один з можливих способів покращення фахової підготовки майбутніх педагогів шляхом оптимізації цілей і задач навчальної практики у літніх оздоровчих закладах, через посередництво засвоєння студентами методів і способів впливу, а також різноманітних виховних стратегій в процесі активізації ними самоаналізу та самопізнання вихованців.

Ключові слова: професійне становлення, задача, навчально-теоретична задача, конкретно-практичні задачі, комунікативна компетентність.

The modern training system of pedagogical staff has one indisputable feature, which testifies to its permanent problems: young specialists are mainly ready for the implementation of educational functions, at the same time, the implementation of educational impact on the student has been and continues to remain a serious problem for them.

The article proposes one of the possible ways of improving the professional training of future teachers by optimizing the goals and objectives of educational practice in summer health institutions through the acquisition of methods and methods of influence by students, as well as various educational strategies in the process of intensifying their self-examination and self-knowledge of pupils.

Keywords: professional formation, task, educational-theoretical task, concrete practical problems, communicative competence.

Постановка проблеми. Хотілося б розпочати наш аналітичний екскурс з доволі очевидного факту в історії розвитку вітчизняної педагогічної освіти періоду радянської доби: вчитель завжди вважав своїм основним обов'язком навчити дитину тому предмету чи предметам, які він викладав. Тобто когнітивний розвиток особистості учня був пріоритетним в педагогічній дійсності того часу. Якщо бути послідовним у констатації фактів, то слід визнати, що такий стан справ залишається характерним і для сучасної української школи. Здавалося б нічого поганого у цьому немає. Однак, якщо вміння «навчити вчитись учнів» майбутні педагоги більш-менш успішно формують у собі вже в процесі професійного становлення у вишах, то успішна реалізація виховних функцій (для багатьох з них) залишається серйозною проблемою. І, якщо в радянську добу у цьому питанні педагогові надавали суттєву допомогу молодіжні організації, котрі не лише існували в структурі школи, а й проводили значну роботу (ми не беремо до уваги її ідеологічний зміст), то зараз ця важлива сфера діяльності, практично, ніким не реалізується. Адже педагог, в основному, виконує

виховні функції лише на уроці, в рамках розв'язання дидактичних завдань. Позаурочний час абсолютна більшість дітей (якщо не брати до уваги учнів початкових класів) використовують на власний розсуд (в кращому випадку відвідують різноманітні гуртки та секції).

Таким чином, реалізація виховних цілей повністю покладена на батьків (сім'ю, родину) і, очевидно, за сприятливих умов – це могло б вважатись найбільш правильним підходом. Однак, численні проблеми, які не лише не зменшуються, а й зростають та нагромаджуються, дають нам право стверджувати, що такий стан справ у питаннях виховання підростаючого покоління нічого доброго на перспективу не гарантує, скоріш навпаки. Адже, зважаючи на стан безробіття і жалюгідні зарплати в теперішній Україні, багато сучасних сімей знаходяться на грані виживання, а тому велика кількість українців змушена виїжджати на заробітки до інших країн, тим самим, покладаючи виховання своїх дітей на інших членів родини, котрі далеко не завжди здатні зробити це ефективно. Також тотальне зубожіння призводить до того, що у суспільстві (а значить і в сім'ях) загострюються міжособистісні стосунки, поширюються та утверджуються різноманітні форми асоціальної і протиправної поведінки. Педагоги і психологи давно б'ють на сполох, оскільки серед молоді все більше виникає різноманітних особистісних девіацій та різних форм делінквентної поведінки, зростає підліткова злочинність. Попри те, що корені проблеми лежать в політико-правовій та фінансово-економічній площині державного устрою, а також в неефективному функціонуванні відповідних інституцій, все ж не можемо не визнати той факт, що сучасна школа в цілому погано реалізує виховну функцію щодо підростаючих поколінь. Зрозуміло, що обсяг статті не дозволяє більш цілісно проаналізувати це доволі складне та неоднозначне питання, а тому обмежимось лише констатацією факту. Разом з тим, нам хотілося б запропонувати деякі шляхи і методи щодо поєднання зусиль різних інституцій у розв'язанні не лише виховних задач підростаючого покоління, а й (з іншого боку) професійного становлення майбутніх фахівців в області психолого-педагогічних наук.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Внаслідок проведення багатьох досліджень встановлено, що основні труднощі молоді педагоги відчують у ході проведення виховної роботи (як на уроках, так і в позаурочний час). До найбільш складних проблем, на які вказують вчителі належать: невміння встановлювати правильні стосунки з учнями та розгубленість при аналізі й розв'язанні конфліктних ситуацій, що виникають в класі (50% респондентів). Також 73% досліджуваних педагогів вказали на труднощі при роботі з батьками, на відсутність знань з психології сімейного виховання та невміння залучати батьків до спільної виховної роботи [4, с. 52].

Таким чином, корені проблеми наче б то виявлено, а тому навчальні заклади могли б приступити до її негайного розв'язання. Однак, тут якраз і виникають найбільші труднощі. Адже все на що здатна сучасна вища школа полягає в організації навчального процесу таким чином, щоб студент у ході практичних занять зміг засвоїти різноманітні навчально-теоретичні моделі виховного зміс-

ту, що врешті-решт означає оволодіння алгоритмом якихось дій або ж способів впливу, ефективної взаємодії чи розвитку щодо потенційного вихованця. На наше глибоке переконання така форма навчального процесу більше нагадує словесну еквілібристику, адже за таких умов, немає змоги перевірити наскільки ефективною є запропонована форма виховного впливу чи взаємодії з вихованцем. Тому такі «умоглядні» (абстрактні) моделі абсолютно нічого не дають, позаяк практика, котра позбавлена процесів переживання та співпереживання з вихованцем його проблем і труднощів, а також здатності усвідомлювати та розуміти їх, не може вважатись ефективною при набутті (формуванні) власного досвіду.

Отже, зважаючи на очевидність існуючих проблем, ми хотіли б запропонувати свій варіант їх розв'язання, який, не претендуючи на оригінальність, може стати своєрідною навчально-експериментальною площадкою професійної підготовки майбутніх педагогів. Йдеться про умови проходження навчальної практики у літніх дитячих оздоровчих закладах (ДОЗ), які (на наше глибоке переконання) є надзвичайно сприятливими для відпрацювання та засвоєння моделей (алгоритмів дій) щодо успішного розв'язання різноманітних навчально-виховних задач, зокрема задач комунікативного змісту. Беручи до уваги той факт, що основна функція ДОЗ полягає у створенні сприятливих умов для оздоровлення дітей, то процес постановки та розв'язання названих нами задач повинен носити ненав'язливий, необов'язковий характер, а тому (в значній мірі) залежатиме від того, яку стратегію обере студент-практикант для їх реалізації. Тому вміння зацікавити, заінтригувати, переконати своїх вихованців у необхідності брати участь у такого роду заходах, дозволить зреалізувати поставлені завдання.

На наше глибоке переконання, основною метою, котру зобов'язані реалізовувати студенти-практиканти впродовж всього періоду їх перебування в статусі вихователя ДОЗ, слід вважати підвищення рівня власної й дитячої комунікативної культури (компетентності). Адже будь-яка виховна ситуація (проблема чи задача) є, власне, проблемою комунікативного змісту. Звідси усі недоліки і проблеми у цій сфері стають серйозною перешкодою у професійній самореалізації педагога.

Таким чином, саме така постановка мети дає змогу вирішувати одночасно дві важливі задачі:

- 1) здійснювати виховний процес дітей в умовах оздоровчих закладів з врахуванням сучасних наукових психолого-педагогічних підходів;
- 2) сприяти науково-фаховому становленню майбутніх працівників психолого-педагогічних професій.

Згідно навчального плану педагогічних спеціальностей студенти III курсу проходять літню практику в дитячих оздоровчих закладах. На наш погляд умови педагогічної практики в літніх дитячих оздоровчих закладах є надзвичайно сприятливими для реалізації цілей, спрямованих на процес поглиблення комунікативної підготовки майбутнього педагога. Запропоновані нами шляхи і способи такої підготовки включають у себе чітке дотримання конкретних принципів і положень, котрі в комплексі з різноманітними вправами, ігровими прийом-

мами (методами) і методиками повинні викликати двосторонню зацікавленість (у студентів і дітей), а також сприяти позитивному результату – їх комунікативному розвитку та комунікативній компетентності.

Включення студентів в процес виконання задач оздоровчого закладу, не лише повинен поглибити і закріпити наявний у них рівень теоретичних знань, а й у процесі спеціально створених (змодельованих) ситуацій сформувати відповідні вміння і навички та здобути адекватний практичний досвід ведення комунікацій.

Відомо, що реалізація будь-якої мети і педагогічної зокрема, можлива тільки в процесі суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії. В свою чергу, взаємодія є однією з найважливіших функцій спілкування. Тому, коли ми намагаємось уявити всю складність і різноманіття педагогічних задач, котрі весь час доводиться розв'язувати педагогу, то слід зауважити, що цей процес можливий тільки в контексті педагогічного спілкування. Тому і не дивно, що про розвиток педагогічних здібностей у конкретного суб'єкта можна говорити лише при умові наявності у нього відповідного рівня сформованості комунікативних та організаторських умінь і навичок.

Робота з дітьми в умовах таборів відпочинку, в основному, пов'язана з виконанням таких функцій, котрі повністю відповідають вищезазначеним вмінням. Оскільки ця роль відводиться, здебільшого, студентам-практикантам, то тут вони мають змогу не тільки перевірити себе на наявність таких вмінь, а й домогтись більш повного та глибшого їх розвитку. При цьому, слід пам'ятати, що на сьогоднішній день існує багато досліджень, котрі переконливо засвідчують, що ці завдання не настільки прості, тому вимагають з боку педагога не лише надзвичайних фізичних та інтелектуальних зусиль, а й морально-вольових.

Навіть поверхневий аналіз науково-методичних робіт в області здійснення різноманітних форм і способів комунікації, а також актуальних проблемам спілкування, котрі постійно супроводжують як молодих, так і досвідчених педагогів, дає нам право стверджувати, що окреслене коло питань було, є і залишатиметься об'єктом прискіпливої уваги не тільки самих фахівців, а й тих, хто здійснює їх професійну підготовку.

Разом з цим, для досягнення результату у цій царині недостатньо лише усвідомлення існуючої проблеми. Важливо обрати адекватну форму роботи з дітьми, яка б виявилась не лише цікавою для них, а й котра налаштовувала б їх на відповідну особистісно-перетворюючу діяльність. Нам видається, що в умовах ДОЗ найбільш прийнятною формою для реалізації поставленої мети слід вважати тренінгово-ігрові види діяльності, яким завжди можна задати вектор конкурування. Зважаючи на важливість мотивів та прагнень до самореалізації і самоутвердження, характерних для дітей підліткового та старшого шкільного віку, цілком можемо припустити, що цей вид роботи має викликати у них особливу зацікавленість.

Наступним етапом планування роботи студента-практиканта, повинно стати наповнення змістом тренінгу комунікативної компетентності. Ми пропонуємо розпочати з розв'язання різноманітних задач комунікативного змісту,

котрі на думку дітей і студента найчастіше зустрічаються в житті та стають для багатьох з них непереборною проблемою у здійсненні комунікацій.

Ми спеціально наголошуємо на тому, що весь процес формуючого впливу повинен здійснюватись у вигляді постановки навчально-практичних задач, змістова основа яких повинна стосуватись реалізацій виховних функцій або ж мати виховний зміст. Головне призначення навчальних задач, якого б типу вони не були, – це формування у дітей (учнів) способів мисленнєвої діяльності, пов'язаних із засвоєнням і застосуванням знань, та все більш узагальнених, гнучких і різноманітних способів їх розв'язання.

Побудову комплексу проблемних задач доцільно починати з визначення тих знань і розумових дій, які необхідно сформувати в учнів. «Адже навчальна задача, з постановки якої починає розгортатися навчальна діяльність, спрямована на аналіз школярем умов походження теоретичних понять і на оволодіння відповідними узагальненими способами дій, орієнтованих на деякі загальні відношення освоюваної предметної області. Істотною характеристикою навчальної задачі служить оволодіння школярами теоретично узагальненим способом вирішення деякого класу конкретно-часткових задач» [7, с. 15].

В процесі роботи з дітьми можна використовувати задачі різноманітного типу, наприклад, задачі-вправи (стандартні приклади, типові задачі і т. д.). Вирішення таких задач здійснюється на основі вже відомих формул, правил, алгоритмів. Основне їх призначення – відпрацювання з дітьми певних комунікативних вмінь і навичок.

Задачі-проблеми. Вирішення таких задач потребує організації пошукової (евристичної) діяльності дітей, спрямованої на знаходження способу розв'язання, на висунення гіпотез, припущень, здогадок з їх подальшою перевіркою, апробацією і корекцією. Особливе місце у переліку даного виду задач належить різноманітним життєвим задачам (О. Л. Вернік), зокрема, тим, що передбачають конфліктну взаємодію. Задачі саме цього виду найбільш часто виникають і вирішуються у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що на сьогоднішній день випускники педагогічних вузів практично не мають уявлення про теорію конфлікту, хоча в різноманітних життєвих ситуаціях вони постійно зустрічаються з цим явищем. До того ж, від уміння вирішувати конфлікт залежить дуже багато в педагогічному житті вчителя.

Задачі на конфлікт мають подвійну цінність, бо поєднують у собі властивості навчальної і життєвої (життєвої) задачі. Оскільки конфлікт постійно переслідує нас в житті, то, вочевидь, виникає необхідність у формуванні вмінь щодо розв'язання такого типу задач. Високий рівень мотивації, схильність індивідів до вирішення цих задач, значною мірою знімає питання про їх прийняття. Важливість цього типу задач пояснюється ще й тим, що, оскільки, будь-який конфлікт – це суперечність, то правильне розв'язання життєвих задач такого роду повинно призводити до розвитку суб'єкта, набуття ним позитивного досвіду міжособистісної взаємодії.

Відомо, що задачі виступають як засіб поглиблення теоретичних знань, відпрацювання та засвоєння необхідних способів дій і операцій. Так, задачі на

конфлікт виводять суб'єкта на осмислення таких категорій як суперечність, мета, мотив, дія і операція. До того ж їх рішення вимагає від студента чи учня необхідних знань з соціальної (і в першу чергу з вікової та педагогічної) психології, а також певних умінь аналізу й оцінки наявних ситуацій.

У своїй роботі з дітьми щодо корекції та попередження конфліктів, ми радимо використовувати деякі методи, запропоновані А. Б. Добровіч [3]. Серед них найбільш вдалим можна назвати вправи й завдання з тренінгів спілкування, а також прямі і непрямі методи зняття (розв'язання) конфлікту та психокорекції спілкування.

У загальній системі формуючих впливів особливе місце може бути відведено задачам, котрі іменуються нами як задачі на переструктурування діяльності. Це такий тип задач, в основі якого лежить вимога щодо виявлення особливостей взаємодії в системі «мета – засіб». Під засобом ми розуміємо певну сукупність умов, методів і форм організації діяльності суб'єкта, що сприяють в реалізації його мети.

Задачі на переструктурування діяльності мають яскраво виражений філософсько-етично-психологічний зміст. В залежності від того, на якому категоріальному рівні відбувається аналіз задачі, ми можемо отримати далеко неоднаковий (правильний – неправильний, повний – неповний, аргументований – недостатньо аргументований) результат. Тому будь-яку задачу цього типу необхідно розглядати в проекції всіх трьох площин. Якщо в одній з них результат може вважатися достатнім, то розгляд задачі в якійсь іншій показує його неповноту або суперечливість.

Таким чином, найбільш правильного результату можна добитися тоді, коли проводиться різнобічний та різнорівневий аналіз. Саме він виступає необхідною і достатньою умовою успішного вирішення такого роду задач. Не менш важлива роль належить показникам загального розвитку особистості, адже попередній досвід і знання суб'єкта (зокрема оволодіння способами дій з предметами) стають засобом для досягнення нових цілей (виховних, навчально-пізнавальних, конкретно-практичних).

Як виняток із загальної моделі можуть бути представлені способи взаємодії в контексті «мета – засіб» на етичному рівні, оскільки схема взаємодії набуває однозначного характеру і найбільш вдало може бути описана поняттям «категоричного імперативу» (І. Кант). Це означає, що при досягненні певних цілей, суб'єкт перевіряє засіб на предмет його відповідності морально-етичним нормам і принципам.

В основу цієї моделі покладено принцип, згідно якого однополюсні мета і засоби завжди сумісні, тобто добро можна творити тільки засобами добра, а зло – засобами зла. При чому це дуже добре розпізнається та ілюструється на довготривалій часовій перспективі. Різнополюсна взаємодія неможлива або ж можлива впродовж незначного часу за умови маскуванню реальних засобів, мотивів і цілей.

Задачі даного типу не є такими простими й однозначними для розуміння їх суті, і тим більше способів розв'язання, як може здатись на перший погляд.

Є дуже багато факторів, які суттєвим чином ускладнюють їх структуру. Наприклад: кожен учасник взаємодії (індивід чи група) по-своєму розуміють поняття добра і зла; можуть вдаватися до засобів маніпуляції протилежною стороною приховуючи свою справжню суть, прикриваючись благими намірами («для його ж користі») або ж вищими ідеалами, хоча насправді реалізують власні корисливі цілі.

Попри все, існують випадки, коли ситуацію сутності взаємодії цілей і засобів необхідно трактувати однозначно. Наприклад, дитина не може бути засобом у руках батьків при вирішенні їхніх власних проблем; колектив може бути тільки засобом реалізації якихось цілей (виробничих, виховних), але ні в якому разі не самоціллю. Також при аналізі задач, де має місце суб'єкт-суб'єктна взаємодія, слід обов'язково враховувати, що у кожного з учасників процесу є свої мотиви, цілі та засоби їх досягнення.

Разом з цим, навіть ті нечисленні приклади, розглянуті нами, показують, що існують випадки, які абсолютно не вписуються у зазначені схеми. Рішення такого роду задач можливе тільки на більш високому рівні аналітичної діяльності, зокрема, коли осмислення відбувається не лише за допомогою врахування категорій (мотивів) домагання, прагнення, хотіння, а й доцільності, необхідності, відповідальності тощо. Скажімо, одна і та ж задача може мати різні способи розв'язання: 1) якщо розглянути її в контексті індивідуально-особистісних цілей і мотивів учасників взаємодії; 2) якщо в основу дій суб'єкта покласти його соціально-значущу мотивацію.

Загальна модель взаємодії в системі «мета – засіб» може мати різні форми свого практичного розв'язання. Тому від того наскільки повно та всебічно враховується мотивація суб'єкта, його особистісні характеристики (рівень домагань та самооцінки; морально-вольові риси), рівень готовності (обізнаності або когнітивної складності, професійності, компетентності), релевантність цілей, можна отримати різні результати при розв'язанні таких задач. Цей останній випадок таїть у собі певну небезпеку, бо значимість мети може набувати форму фетишизації, що, в свою чергу, призводить до нерозбірливості суб'єкта в засобах її досягнення. Уникнути такої ситуації він може тільки за умови, якщо категорія необхідності розглядається ним в єдності з категоріями доцільності і моральної виправданості.

В процесі роботи над методичними основами навчально-педагогічної практики в умовах дитячих оздоровчих закладів, нами було розроблено і апробовано навчально-методичний посібник, в якому представлено найбільш доцільні та ефективні методи і способи організації виховного процесу в ДОЗ на цій концептуальній основі [1].

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз переконливо засвідчує про те, що правильно визначені цільові пріоритети в організації й проведенні навчальної практики в умовах літніх дитячих оздоровчих закладів можуть суттєвим чином підвищити готовність майбутніх педагогів до виконання ними виховних функцій. Побудова комплексу проблемних задач, спрямованих на формування комунікативних вмінь і навичок дітей в умовах ДОЗ дає змогу не

лише віднайти ті умови, в яких задачі виховного змісту стають головними з точки зору закладу, а й суб'єктно пріоритетними та актуальними з позиції учасників цього процесу.

1. Белей М. Психологія комунікацій : науково-методичні поради й рекомендації студентам-практикантам для роботи у літніх дитячих оздоровчих закладах. Івано-Франківськ : Приватний підприємець Бойчук А.Б., 2015. 78 с.
2. Вернік О. Л. Життєві цілі і життєві задачі як психологічна основа життєдіяльності. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7. Вип. 42. С. 39–50.
3. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. Москва : Просвещение, 1987. 207 с.
4. Кулюткин Ю. Н. Психологическое знание и учитель. *Вопросы психологии*. 1983. № 3. С. 52–61.
5. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых. Москва : Просвещение, 1985. 128 с.
6. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 675 с.
7. Формирование учебной деятельности школьников / под ред. В. В. Давыдова, И. Ломпшера, А. К. Марковой. Москва : Педагогика, 1983. 216 с.
8. Фридман Л. М. Основы проблемологии. Серия : Проблемология. Москва : Синтег, 2001. 228 с.

УДК 159.923

doi: 10.15330/psp.22.90–98

Ольга Климишин

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ХРИСТІЯНСЬКО-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДОРОСЛОГО

В статті подано результати теоретико-методологічного та емпіричного вивчення особливостей духовного розвитку особистості, що реалізується на основі християнського віровчення. Описано процедуру верифікації технологічної моделі християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку дорослої особистості, яка включає три напрями – психологічне консультування, психокорекцію та екзистенційно-гуманістичну психотерапію. Розкрито зміст програм консультативно-корекційних та реабілітаційно-терапевтичних заходів.

Ключові слова: особистість, духовність, духовний розвиток, християнсько-орієнтований підхід, духовні практики.

The article has the results of theoretical, practical and empirical studying of the characteristics of individual spirituality that is implemented on the basis of Christian doctrine. The author creates the technological model of Christian psychological support of spiritual development of adult personality, which includes three areas: counseling, psychological correction and existential-humanistic psychotherapy. Within each area the programs of advisory correctional and rehabilitation therapeutic interventions are developed and tested.

Keywords: personality, spirituality, spiritual development, Christian-oriented approach, spiritual practise.

Постановка проблеми. В останні десятиліття як вітчизняними, так і зарубіжними психологами все частіше розглядається ідея побудови психологічної антропології. Остання, на нашу думку, можлива шляхом інтеграції психології з християнським віровченням, що відкриває перспективу теологічного витлумачення сутнісного призначення (задуму) особистості та її життєвого покликання.

Слід віддати належне досвіду наукового конституювання християнської психології на пострадянському просторі. Зокрема, аргументовано необхідність реалізації християнсько-орієнтованого підходу до вивчення особистості (В. Л. Воейков) та перспективи розбудови психології як антропної науки (Ю. М. Зенько, В. І. Слободчиков), означено предметну площину досліджень християнської психології (С. Л. Воробйова, В. Х. Манеров, Л. П. Мордвинцева), представлено християнсько-орієнтовані концептуальні підходи до вивчення людини як тілесно-душевно-духовної істоти (Б. С. Братусь, Л. Ф. Шеховцова), розкрито психологічний зміст духовних практик (Ф. Ю. Василюк, Н. Л. Мусхелішвілі) та обґрунтовано методичні прийоми реалізації християнсько-орієнтованого підходу в умовах психотерапевтичної (Л. С. Виноградова, Б. А. Воскресенський, Е. Н. Проценко, В. В. Стома) та консультативної (Т. О. Флоренська) практики.

У свою чергу, християнсько-орієнтований підхід до тлумачення природи і розвитку особистості як історично й ментально релевантний варіант особистісно-орієнтованого підходу до виховання, що склався в українській психолого-педагогічній науці й практиці, вимагає повнішої методологічно-теоретичної аргументації та емпіричної валідації. Саме в такому напрямку реалізоване нами дослідження та відповідно подано отримані результати.

Мета статті. Розкрити зміст та подати результати апробованої на практиці технологічної моделі християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості дорослого.

Виклад основного матеріалу. Особистість у контексті християнсько-орієнтованого підходу постає як неологічна сутність, що характеризується потенційною універсальністю, творчо-вольовою спрямованістю, іманентною здатністю до вибору добра та заперечення зла, онтологічною налаштованістю до самопізнання та самовизначення заради утвердження трансцендентних духовних цінностей.

З появою на світ людина володіє певною системою духовних інтенцій «Сутнісного Я», яке виступає формою репрезентації третього структурного рівня буття людини – духа. Ці інтенції як першосенси становлять семантичний Всесвіт (В. В. Налімов) та спрямовують формування ціннісно-сислової сфери особистості. Будучи усвідомленими й узгодженими з суспільними цінностями, вони перетворюються в особистісні смисли. Останні є динамічними системами об'єктивного відображення дійсності та емоційно-вибіркового ставлення до неї, являють собою своєрідний сплав афекту та інтелекту (Л. С. Виготський, Б. С. Братусь), що робить людину суб'єктом життєздійснення, власне носієм духовної іпостасі.

Духовність ми трактуємо як складну динамічну систему смислових утворень особистості, репрезентовану етичним, естетичним, інтелектуальним та екзистенційним змістами процесів відображення та конструювання дійсності. Внутрішніми детермінантами їх утворення є категорії добра і зла, прекрасного та потворного, істинного і помилкового, блага як сенсу, які апріорно представлені в психіці людини й актуалізуються в процесі її соціалізації. Відповідно милосердя, співчуття, жертовність, довершеність, гармонія, вершинні переживання, правдивість, справедливість, мудрість, віра, надія, любов виступають духовними цінностями – диспозиціями особистості, яка перебуває на шляху духовного сходження до Святинь Духа [1].

Духовний розвиток відбувається за умови безкомпромісного внутрішнього діалогу Особистісного Я і Сутнісного Я, внутрішньої готовності особи наблизитися до свого Сутнісного Я й актуалізувати його смислопокладальну здатність щодо Особистісного Я шляхом самопізнання, самовизначення, самотворення і самотрансцендентування. Духовний розвиток має як свідомий, так і несвідомий характер і передбачає сакралізацію життєвого контексту особистості у відповідності з її глибинною сакраментальною природою, представленою Сутнісним Я. Духовний розвиток акумулюється у життєвому досвіді людини, яка прагне в повсякденній вчинковій активності стверджувати духовні пріоритети [1].

Реалізована нами в процесі дослідження технологічна модель християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості дорослого включала три напрями: психологічне консультування, психокорекцію та екзистенційно-гуманістичну психотерапію. В рамках кожного напрямку розроблено й апробовано програми консультативно-корекційних та реабілітаційно-терапевтичних заходів. Перелік психотехнік реалізації останніх утворили: методики актуалізації Сутнісного Я та психологічних механізмів духовної саморегуляції, розширення пізнавального ресурсу свідомості та активізації зусиль духовного саморозвитку, а також наративні психотехніки (рис.1).

В апробації системи християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості взяли участь 104 особи, з них – 50 студентів II та III курсів Педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (по 25 студентів експериментальної та контрольної груп), 26 осіб з проявами адиктивної поведінки (з них 13 осіб утворили експериментальну, інші 13 – контрольну групи) та 28 невиліковно хворих (11 осіб експериментальної та 17 осіб контрольної груп) – відвідувачі Катехитичних центрів Івано-Франківської єпархії. Оцінка ефективності реалізації християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості проводилася за визначеними вище діагностичними параметрами.

Метою психокорекційних заходів духовного розвитку особистості студентської молоді є актуалізація смислових утворень етичного, естетичного, пізнавального і екзистенційного змістів та їх доповнення через усвідомлення і прийняття добра, краси, істини, любові, жертовності як християнських цінностей, дієво представлених на інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та метасу-

б'єктному рівнях; розширення системи знань про себе, про інших, про навколишній світ; формування життєвої перспективи і трансцендентної спрямованості.

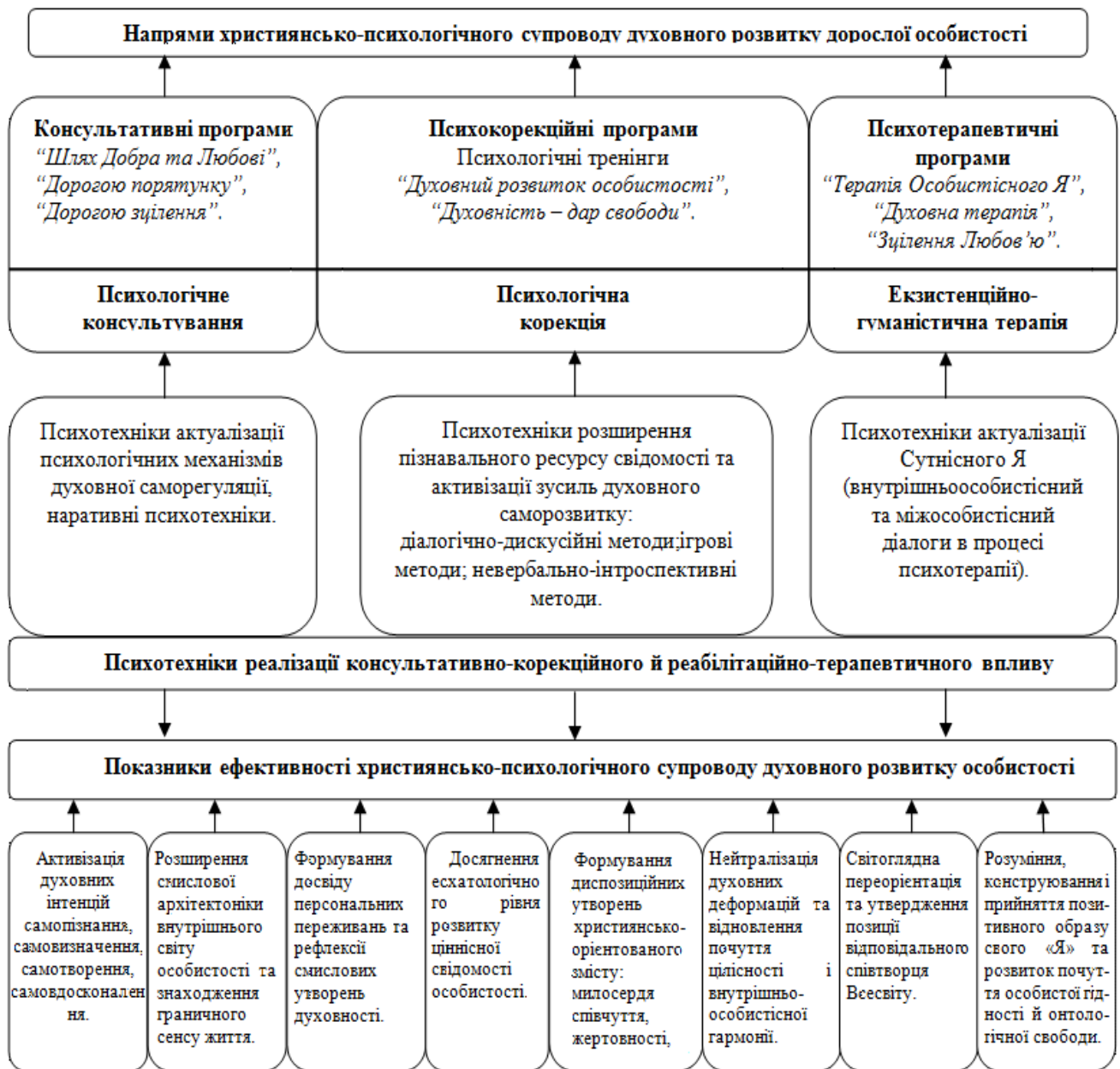

Рис. 1. Технологічна модель християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку дорослої особистості

Методику реалізації психокорекційних заходів визначила програма психологічного тренінгу «Духовний розвиток особистості». Її зміст ґрунтувався на серії авторських методик, розробка яких відбувалась з урахуванням трьох форм комунікативних зв'язків, які забезпечують функціональну дієвість тренінгу. Це – *діалогічно-дискусійні* методики: тематичні бесіди «Ти знаєш, що ти – людина?», «Духовна природа людини», «Життя як духовна боротьба: протистояння добра і зла», «Людина у статусі співтворця світу: форми творчого

самовираження», «Краса людської душі» та ін.; *ігрові* методики – рольові ігри «Ланцюжок краси», «Віднайди смисл», «Цінність мого життя», психодрама «Мій внутрішній світ як театральна сцена», «Внутрішній діалог»; *невербально-інтроспективні* методики: тематичний психомалюнок «Моє Сутнісне Я», «Добро-зло», «Моя совість», «Краса, що врятує світ», «Дороги, які ведуть до істини» та ін.; техніки музикотерапії (слухання музичних творів класиків – Л. Бетховена, В. Моцарта, Н. Паганіні, П. Чайковського та ін.); тілесно-орієнтовані методики – вправи «Море», «Прекрасна квітка», «Стихія вогню-добра», «Вільний птах» та медитативні техніки «Світанок», «Хмаринка», «Джерело».

Формулюючи судження етичного, естетичного, пізнавального, екзистенційного змістів у процесі рефлексії, реалізуючи свою позицію, учасники тренінгу стають творцями власної духовності шляхом інтеграції поняттєвих і чуттєвих знань у духовне знання, наповнене особистісним сенсом та об'єктивною значущістю (В. Д. Шадриков). Водночас в осягненні окремої позиції «Іншого» (учасника тренінгу), а отже, носія інакших духовних знань та здібностей, учасник тренінгу знаходить власні засоби саморозвитку (В. В. Андрієвська) і самокерування (С. Л. Рубінштейн), спрямовані на пізнання та вдосконалення себе, на побудову й реалізацію власних життєвих стратегій (Г. О. Балл).

Завданням консультативних заходів духовного розвитку студентської молоді є створення умов реалізації внутрішньоособистісного та міжособистісного діалогів, в процесі яких відбувається актуалізація Сутнісного Я, психологічних механізмів духовної саморегуляції, формування досвіду персональних переживань та рефлексії смислових утворень духовності. Програму консультативних заходів «*Шлях Добра та Любові*» утворили тематичні консультативні бесіди: «Духовність особистості та духовна особистість», «Духовний потенціал людини», «Людина на перехресті морального вибору», «Зростаючи у вірі, – зростаємо в любові», «Любов як дар ближньому», «Духовне подвижництво: шлях любові та жертвництва», «Архітектоніка внутрішнього світу» та ін.

Розуміння, конструювання і прийняття позитивного образу свого «Я» та розвиток почуття особистої гідності й онтологічної свободи є основною метою програми психотерапевтичних заходів духовного розвитку особистості студентської молоді «*Терапія Особистісного Я*». Методичне забезпечення її реалізації утворили вправи на візуалізацію основних смислових категорій духовності – добра, краси, істини, блага; тематичні діалоги «Назустріч своєму Я», «За покликом совісті», «Екзистенційні запити духовної особистості», «Гідність людської особистості» та ін., техніки арт-терапії (використання циклу картин «Тріумф прогресу» (Я. Матейко), а також медитативні техніки «Знамення добра», «Дар любові», «Назустріч істині» та ін.

Ефективність реалізації християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості студента засвідчили результати контрольного зрізу показників духовного розвитку досліджуваних експериментальної групи. Так, зокрема, на етапі констатувального зрізу в експериментальній групі високий рівень духовного розвитку було діагностовано в 11,8% респондентів, середній – 68%, низький – 20,2%, тоді як на етапі контрольного зрізу не було виявлено

жодного студента з низьким рівнем духовного розвитку. Високий рівень виявлено в 32%, середній – в 68% досліджуваних ($t=5,57$, $p\leq 0,000$). Водночас, встановлено суттєву динаміку середніх значень: показника розвитку етичного компонента за параметрами «совісність» $10,12\rightarrow 13,36$ ($Z=4,221$, $p\leq 0,000$) та «доброзичливість» $4,08\rightarrow 6,32$ ($t=8,04$, $p\leq 0,000$); показника розвитку естетичного компонента за параметрами «особистісна креативність» $64,64\rightarrow 80,76$ ($Z=4,35$, $p\leq 0,000$) та «соціальна креативність» $80,4\rightarrow 113,96$ ($t=10,19$, $p\leq 0,000$); показника розвитку пізнавального компонента за параметром «рефлексивність» $134,16\rightarrow 161$ ($t=18,02$, $p\leq 0,000$), шкалами «потреба в пізнанні» $6,88\rightarrow 13,4$ ($Z=4,434$, $p\leq 0,000$) та «саморозуміння» $4,68\rightarrow 13,4$ ($Z=4,411$, $p\leq 0,000$); показника розвитку екзистенційного компонента за параметром «осмисленість життя» $108,8\rightarrow 133,4$ ($t=16,991$, $p\leq 0,000$). У контрольній групі позитивної динаміки не виявлено.

Зміст психокорекційних заходів духовного розвитку адиктивних особистостей утворив психологічний тренінг *«Духовність – дар свободи»*, основною метою якого стала нейтралізація духовних деформацій адиктивної особистості на трьох рівнях її життєздійснення: інтрасуб'єктному – психотехніки актуалізації суб'єктної здатності «пізнаю», зорієнтовані на пізнання і розуміння причин адикції та суб'єктної здатності самовизначення «утверджую», що обумовлює розвиток вольових зусиль протистояння залежності; інтерсуб'єктному – тематичні діалоги «Адикція як зло супроти близьких», «Вчинок розкаяності на шляху прощення»; рольові ігри «Тенета залежності», «Духовна боротьба: переможець і переможений», які передбачають усвідомлення негативних наслідків адиктивної поведінки у ставленні до оточуючих та розвиток суб'єктної здатності обов'язку; метасуб'єктному – модифіковані медитативні техніки «Розототожнення» та «Ототожнення», тематичні дискусії «Світ у злі і зло у світі», «Духовні орієнтири на шляху оздоровлення», «На захисті духовної свободи».

Основною метою консультативної практики духовного розвитку адиктивних особистостей є відновлення почуття цілісності і внутрішньоособистісної гармонії. Її досягнення відбулося в спосіб реалізації програми *«Дорогою порядку»*. Зміст програми складають вісім тематичних консультативних бесід, по дві на розвиток кожного з компонентів духовності особистості: *етичний* – «Адикція як моральний проступок», «Моє моральне самовизначення щодо залежності», *естетичний* – «Назустріч красі та досконалості», «Творче самовираження», *пізнавальний* – «Мій досвід самопізнання», «Пізнай світ і себе в ньому», *екзистенційний* – «Життєвий простір самореалізації без узалежнення», «За покликом серця – назустріч свободі».

Основним завданням психотерапевтичних заходів духовного розвитку адиктивних особистостей є світоглядна переорієнтація, утвердження позиції відповідального співтворця Всесвіту. Методику реалізації супроводу визначила програма *«Духовна терапія»*, яка містить три взаємопов'язані *тематичні блоки*. Завданням *першого блоку* є досягнення в учасників психотерапії розуміння всіх негативних наслідків адикції (як для самої адиктивної особистості, так і для її оточення) і формування готовності до її подолання. Завданням *другого блоку* є

пізнання адиктивною особистістю своєї духовної природи, переосмислення причин адикції та усвідомлення необхідності духовного розвитку як шансу для позбавлення від адикції. Завданням *третього блоку* є цілеспрямований розвивальний вплив на кожен зі структурних компонентів духовності – етичний, естетичний, пізнавальний, екзистенційний.

Реалізація міжособистісного діалогу в межах психотерапевтичної групи відбувалася в *три етапи*. На *першому* етапі міжособистісний діалог, набуваючи вираженої асиметричності (психотерапевт → пацієнт), носить пізнавально-інформувальний характер. Перед його учасниками чітко формулюється проблема, тема психотерапевтичного заняття та подається інформація щодо проблеми, яка виноситься на обговорення. Тематику міжособистісних діалогів утворили: «Духовна терапія як шлях оздоровлення від uzалежнення», «Залежність як духовна недуга», «Звільнення від адикції як народження нової людини за своїми думками, словами, вчинками» та ін. На *другому* етапі учасникам діалогу пропонується низка проблемних ситуацій (зокрема, етичні завдання), кожна з яких передбачає прояв власної активності та вираження особистісної позиції. Зміст проблемних ситуацій відповідає тематичному змісту заняття. На *третьому*, заключному, етапі учасникам діалогу пропонується сформулювати спільне судження (з позиції «Ми») щодо поставленої на початку заняття проблеми, яке відображало б волевиявлення до її вирішення. До прикладу, «Ми обираємо любов – любов до себе, любов до ближніх», «Наше життя віднині – це безперервна робота над собою, щоб бути досконалими», «Ми віримо, що покликані здати в цьому житті іспит на гідність» і т. ін.

На етапі контрольного зрізу в експериментальній групі спостерігалася тенденція статистично значущого приросту за усіма діагностованими показниками. Так, зокрема, на етапі констатувального зрізу в експериментальній групі високим рівнем духовного розвитку не володів жоден респондент, середнім – 61,5%, низьким – 38,5%; на етапі контрольного зрізу виявлено 7,7% досліджуваних з високим, 84,6% з середнім та 7,7% з низьким рівнем духовного розвитку ($t=8,69$ при $p\leq 0,000$). В контрольній групі на етапі контрольного зрізу показники не змінилися. Приріст середніх значень: показника розвитку етичного компонента становить – «+3,8» за параметром «совісність» ($t=7,44$, $p\leq 0,000$), «+2,89» за параметром «доброзичливість» ($t=2,22$, $p\leq 0,000$); показника розвитку естетичного компонента «+5,17» за параметром «особистісна креативність» ($t=7,44$, $p\leq 0,000$), «+6,42» – «соціальна креативність» ($t=7,53$, $p\leq 0,000$); показника розвитку пізнавального компонента «+23,8» за параметром «рефлексивність» ($t=7,57$, $p\leq 0,000$), «+5,46» за шкалою «потреба в пізнанні» ($t=2,49$, $p\leq 0,000$) та «+6,23» – «саморозуміння» ($Z=3,29$, $p\leq 0,000$); показника розвитку екзистенційного компонента «+15,6» за параметром «осмисленість життя» ($t=9,4$, $p\leq 0,000$). У контрольній групі значущого приросту не виявлено.

Християнсько-психологічний супровід духовного розвитку невиліковно хворих здійснювався згідно з програмою консультативних заходів «Дорогою зцілення» та програмою психотерапевтичних заходів «Зцілення Любов'ю». Зміст першої утворили дві авторські методики. Перша – «Через страждання до твор-

іння Добра» є серією тематичних консультативних бесід та наративних психотехнік (робота з автобіографічним текстом), що забезпечують актуалізацію максимально суб'єктних здатностей до самопізнання «осягаю» і самотрансценденції «приймаю», знаходження сенсу життя у стражданні. Друга методика – «Духовне покликання» складається з серії тематичних консультативних бесід та наративних психотехнік (робота з текстом Біблійних притч), що передбачає актуалізацію психологічних механізмів самопізнання «пізнаю» та самовизначення «утверджую», сприяє відновленню почуття самоцінності особистості під впливом розуміння та прийняття християнської істини жертвовності. Саме вона породжує у невиліковно хворих почуття глибокої особистісної відповідальності за здатність терпіти, а з іншого, – позбавляє почуття самотності та покинутості у стражданнях, зміцнюючи віру в себе, в інших людей.

Авторська психотерапевтична програма духовного розвитку невиліковно хворих «Зцілення Любов'ю» складається з трьох методик – «Духовне умиротворення», яка містить вправи на релаксацію з актуалізацією суб'єктних здатностей до самотрансценденції «передчуваю» та самотворення «споглядаю». Методика «Свідок Любові» містить медитативні техніки молитвотворення та діалоги, що знижують психічну напругу, яка погіршує стан здоров'я, і формують оптимістичну установку на християнські чесноти – віру, надію, любов. Методика аутотренінгу «Внутрішня гармонія» сприяє розвитку та підтриманню стану внутрішньої рівноваги.

Статистичний аналіз результатів контрольного зрізу в експериментальній групі виявив статистично значущий приріст середніх значень: показника духовного розвитку 35,96→47,75 ($t=4,64$, $p\leq 0,0001$); показника розвитку етичного компонента за параметрами: «совісність» 11,09→12,91 ($t=5,59$, $p\leq 0,000$); «доброзичливість» 4,18→5,82 ($t=4,85$, $p\leq 0,001$); показника розвитку естетичного компонента за параметрами: «особистісна креативність» 62,64→84,45 ($t=6,615$, $p\leq 0,000$), «соціальна креативність» 90,18→128,09 ($t=9,379$, $p\leq 0,000$); показника розвитку пізнавального компонента за параметром «рефлексивність» 125,73→160,2 ($t=6,07$, $p\leq 0,000$), шкалами «потреба в пізнанні» 10,36→12,82 ($t=12,26$, $p\leq 0,000$), «саморозуміння» 9,4→12,73 ($t=12,068$, $p\leq 0,000$); показника розвитку екзистенційного компонента за параметром «осмисленість життя» 112→126 ($t=5,27$, $p\leq 0,000$). У контрольній групі позитивної динаміки не виявлено.

Дієвість християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку дорослої особистості визначається двома умовами. Перша стосується особистості практичного психолога, який повинен володіти високим духовним потенціалом, готовністю та спроможністю слідування вищим етичним імперативам. Друга умова – відкритість клієнта чи пацієнта до отримання психологічної допомоги християнсько-орієнтованого змісту.

Висновок. Реалізація християнсько-орієнтованого підходу в умовах психологічної практики зорієнтована передусім на створення умов розвивального впливу на внутрішній світ, духовну сферу особистості, сприяння формуванню та утвердженню трансцендентних цінностей з орієнтацією на християнське ві-

ровчення. Розроблена та апробована система консультативно-корекційних та реабілітаційно-терапевтичних заходів склала зміст християнсько-психологічного супроводу духовного розвитку особистості, засвідчивши його психопрактичну дієвість та ефективність в умовах освітнього процесу, в царинах індивідуального та групового консультування і психотерапії. Реалізація психотехнік актуалізації Сутнісного Я, психологічних механізмів духовної саморегуляції, розширення пізнавального ресурсу свідомості та активізації зусиль духовного саморозвитку, а також наративних психотехнік забезпечили активізацію духовних інтенцій самопізнання, самовизначення, самотворення, самовдосконалення особистості, формування досвіду персональних переживань та рефлексії смислових утворень духовності, диспозиційних утворень християнсько-орієнтованого змісту: милосердя співчуття, жертовності, нейтралізацію духовних деформацій та відновлення почуття цілісності, внутрішньо-особистісної гармонії, особистої гідності й онтологічної свободи.

1. Климишин О. І. Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 492 с.

РОЛЬ НАВЧАЛЬНО-ВИРОБНИЧОЇ ПРАКТИКИ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ СТУДЕНТІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті здійснено аналіз ролі навчально-виробничої практики у професійному становленні майбутніх фахівців. Особливу увагу приділено взаємозв'язку теоретичної, практичної підготовки та особистісного розвитку у професійному становленні майбутнього фахівця на прикладі підготовки медичних психологів. Показано взаємозв'язок професійно значущих та особистісних якостей майбутніх фахівців. Підкреслено важливість клієнтського досвіду в професійній підготовці лікаря-психолога. Автором подано дослідження становлення професійної ідентичності на прикладі студентів спеціальності «Медична психологія».

Ключові слова: компетентність, професійна підготовка, виробнича практика, професійна ідентичність, клієнтський досвід.

The role of educational-professional practice in the professional development of future specialists was analysed in the article. Particular attention is paid to a linkage between theoretical, practical training and personal development in the professional formation of a future specialist using an example of training of medical psychologists. The interconnection between professionally significant and personal qualities of future specialists is shown. The importance of client experience in professional training of a psychologist is emphasized. The author presents a study on the formation of a professional identity of students specialty "Medical Psychology".

Keywords: competence, professional training, professional practice, professional identity, client experience.

Постановка проблеми. Етап професійної підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі – важливий крок на шляху становлення професіонала. У цей період активізується професійне самовизначення особистості, здійснюється формування світосприйняття під кутом майбутньої професії, відшліфовуються професійні уміння і навички, формуються професійно значущі якості, відбувається становлення професійної ідентичності, набувається первинний професійний досвід. Цілісний системний підхід до підготовки майбутніх фахівців може бути реалізований за умови інтеграції теоретичної, практичної підготовки та особистісного розвитку.

Сучасне суспільство з його динамічним розвитком та постійною зміною умов потребує не вузьких спеціалістів – носіїв окремих виробничих функцій, а всебічно розвинених соціально активних особистостей, з високим рівнем адаптивних здатностей, гнучким мисленням та вмінням швидко вчитись, самостійно опановуючи необхідні для розв'язання актуальних задач знання.

Обов'язковою передумовою для формування таких фахівців є якісна фундаментальна освіта, володіння сучасними інформаційними технологіями, багата внутрішня культура. Не менш важливі для фахівців соціономічних спеціальностей професійно значущі особистісні якості, проте підґрунтям для їх

реалізації завжди виступатиме комплекс необхідних знань, умінь та практичних навичок, засвоєних у процесі професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть з'явилась значна кількість наукових досліджень, присвячених вивченню професійної компетентності, професійних якостей фахівців, що, за класифікацією Є. О. Клімова, належать до професій типу «людина-людина» (Ж. П. Вірна, А. О. Деркач, Л. М. Карамушка, З. С. Карпенко, А. Б. Коваленко, Л. А. Кияшко, Т. П. Кондратенко, Н. В. Кузьміна, С. Д. Максименко, Л. В. Мова, В. П. Москалець, В. І. Ораховський, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. А. Семиченко, Л. Г. Терлецька, О. В. Тюптя, Т. І. Федотюк, Н. В. Чепелева, Ю. М. Швалб, та ін.).

Сьогодні в підготовці фахівців впроваджується так званий методологічно-діяльнісний підхід, головна роль у якому відводиться рефлексивно-мисленнєвій культурі як формі організації свідомості професіонала. Реалізація діяльнісного підходу в освіті забезпечує розкриття діяльнісної природи й структури знань, що викладаються, та орієнтує студентів на розгортання рефлексії, дозволяючи в такий спосіб сформуванню в них здатності до проектування, прогнозування та програмування своєї професійної діяльності [2].

При такому підході цінність знань жодним чином не зменшується, їхня значущість не принижується, проте знання з основної мети навчання перетворюються на засіб становлення професіоналізму. Цінність знань перевіряється застосуванням їх на практиці, а значущість оволодіння ними студент може відчувати безпосередньо на собі, що суттєво підвищує його мотивацію та особисту включеність у навчальний процес.

Особливого значення у засвоєнні практичних умінь та навичок набуває виробнича практика [3].

Мета статті – здійснити аналіз ролі навчально-виробничої практики у професійному становленні майбутніх фахівців на прикладі підготовки медичних психологів.

Завдання – показати взаємозв'язок теоретичної, практичної підготовки й особистісного розвитку у професійному становленні майбутнього фахівця та обґрунтувати значущість виробничої практики у процесі професійного становлення.

Виклад основних положень. Загальновідомо, що професійна компетентність фахівців соціономічних професій забезпечується практично через усі групи професійно значущих якостей. Під професійно значущими якостями ми розуміємо низку важливих якостей спеціаліста, які сприяють успішному виконанню професійної діяльності, ефективному розв'язанню професійних завдань, особистісно-професійному зростанню та удосконаленню. Такими якостями для фахівців соціономічних професій є мотиваційно-ціннісні, когнітивні, емоційно-вольові, морально-регулятивні, комунікативні. Високий рівень формування професійних якостей зокрема та професійної компетентності загалом неможливий без сформованих практичних умінь та навичок.

Професія фахівців соціономічного спрямування характеризується переважанням орієнтації на практичну діяльність. Професійні функції, зокрема медич-

ного психолога, здебільшого реалізуються у сфері практичної охорони здоров'я і полягають у наданні населенню ефективної медико-психологічної допомоги. Серед видів діяльності медичного психолога також домінують власне практичні: психологічна діагностика, психологічна корекція, психологічне консультування, психопрофілактика тощо. Відповідно, становлення професіоналізму такого фахівця не може визначатись виключно засвоєнням необхідної інформації, а обов'язково повинно включати в себе потужний блок професійно зорієнтованих дисциплін з акцентом на засвоєння практичних умінь і навичок.

Здобуття теоретичних знань відбувається під час лекцій, семінарських занять, консультацій, самостійної роботи студентів з літературою, участі в наукових гуртках, конференціях, семінарах, диспутах тощо. Практична підготовка реалізується через практичні заняття, самостійне виконання практичних, лабораторних та дослідницьких завдань, виробничу практику. До методів особистісного розвитку студентів – майбутніх лікарів-психологів належать позаурочна навчально-виховна робота зі студентами, функціонування психологічної служби вищого навчального закладу (чи медико-психологічного центру, як у Буковинському державному медичному університеті), що забезпечує доступність для студентів консультативних, психокорекційних та психотерапевтичних інтервенцій, запровадження спецкурсу та спеціалізованого тренінгу. Дієвість перерахованих методів забезпечується насамперед їх системністю, тобто нерозривним взаємозв'язком як на рівні теоретичної розробки й планування, так і на етапі практичного впровадження.

Важливу роль у підготовці майбутнього фахівця відіграє виробнича практика. Мета виробничої практики полягає у перевірці й закріпленні знань, отриманих студентами при вивченні основних клінічних, психологічних та інших дисциплін, подальшому вдосконаленні практичних навичок, набутих упродовж навчального року, ознайомленні з організацією лікувальної справи та умовами роботи медичного психолога в медичних закладах.

Практика дає можливість студентам ознайомитись з умовами роботи медичного психолога, з організацією лікувальної, протиепідемічної, санітарно-освітньої, профілактичної, психодіагностичної, психокорекційної та консультативної роботи, з основами етики й медичної та психологічної деонтології, а також набуті й закріпити навички, професійно необхідні медичному психологу.

Наскрізна програма з виробничої практики охоплює п'ять курсів (з другого по шостий) і за внутрішньою логікою відповідає послідовності викладання клінічних та психологічних дисциплін для спеціальності «Медична психологія».

На 2-му курсі, крім обов'язкових для усіх студентів-медиків обов'язків молодшої медсестри, студенти спеціальності «Медична психологія» повинні ознайомитись із психологічними аспектами діяльності лікувальної установи, професійної діяльності лікарів, середнього та молодшого медичного персоналу, індивідуально-психологічними особливостями пацієнтів та реакціями на внутрішні клініко-патофізіологічні прояви хвороби, виробити навички цілеспрямованого психологічного спостереження через виконання індивідуального за-

вдання психологічної практики (плани та протоколи спостережень за пацієнтами).

На 3-му курсі (крім виконання обов'язків медичної сестри) студенти повинні опанувати практичне використання методів та прийомів психодіагностики в умовах клініки, вибір та проведення психотренінгів для пацієнтів та медичного персоналу.

Студенти 4-го курсу під час практики виконують обов'язки лікаря та помічника медичного психолога. До завдань практики входить використання та закріплення отриманих теоретичних знань з основ психологічного консультування та психокорекції, оволодіння консультативними і психокорекційними техніками та навичками встановлення й підтримання контакту з пацієнтом, виявлення проблеми та надання психолого-консультативної та психокорекційної допомоги; закріплення на практиці знань і умінь, отриманих при вивченні основних клінічних і теоретичних дисциплін та подальше удосконалення практичних навичок.

Студенти 5-го курсу повинні закріпити на практиці знання та уміння, отримані при вивченні основних клінічних і теоретичних дисциплін, а також медичної психології, патопсихології і психокорекції, до їх завдань входить подальше поглиблення та вдосконалення практичних навичок, отриманих у вищій медичній школі, ознайомлення з організацією лікувальної справи та медико-психологічної служби, основами організації охорони здоров'я на амбулаторному етапі.

Практика студентів 6-го курсу має на меті закріплення знань та умінь, отриманих при вивченні психіатрії, наркології, неврології, медичної психології, нейропсихології, психофізіології, патопсихології, психотерапії та інших клінічних дисциплін, подальше поглиблення та вдосконалення практичних навичок, необхідних для виконання обов'язків медичного психолога.

Особливо слід зазначити, що під час практики відбувається неодноразова психологічна перебудова студента. Проходячи шлях від спостерігача процесу діагностики й лікування до активного його співучасника, майбутній спеціаліст має можливість не лише перевірити власний рівень практичної підготовки, а й усвідомити мотиви діяльності, її місце у ціннісній структурі, зрештою – правильність вибору професії.

Дослідження становлення професійної ідентичності студентів спеціальності «Медична психологія» у вигляді лінійчатої діаграми (рис. 1).

Як видно з діаграми, найвищі значення, а отже, найбільш позитивне сукупне ставлення до таких параметрів професійної ідентичності, як ставлення до себе як до професіонала та ставлення до професійної спільноти спостерігається у студентів 1-го курсу, що пояснюється, як ми зазначали раніше, типовим для початківців високим рівнем мотивації та ініціативності на тлі ідеалізованого та малореалістичного оцінювання професії та недостатньо критичного ставлення до себе як до професіонала.

На 2-му курсі значення суттєво знижуються, що в даному випадку є радше позитивною тенденцією і свідчить про формування критичності, самокри-

тичності і більш адекватну, наближену до реальності оцінку професійної спільноти, професії загалом і свого місця в ній на даний момент.

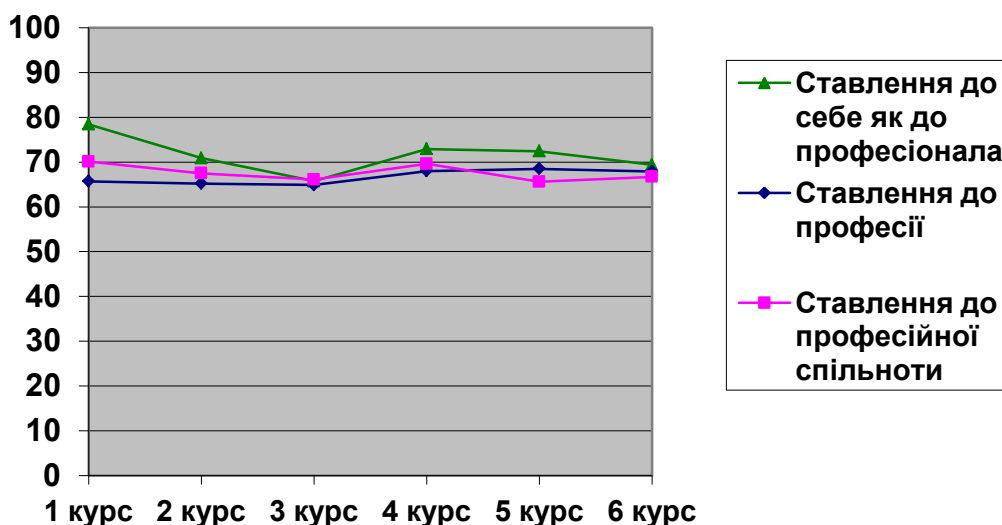

Рис. 1. Динаміка зміни параметрів професійної ідентичності

Студенти 3-го курсу демонструють найнижчі з усіх наявних результати, що, на нашу думку, є яскравим свідченням вже згадуваного нами явища, відомого як криза середини навчання. На 4-му курсі спостерігається чергове зростання значень до рівня значно вищого, ніж зафіксований на 3-му курсі, але однак нижчого, а отже, на наш погляд, більш адекватного та реалістичного, ніж на 1-му курсі. Як нам здається, це є цілком достовірним відображенням реальної ситуації четвертокурсника, який, з одного боку, чітко усвідомлює і незавершеність власної професійної підготовки, і власну професійну недосконалість, і тимчасову неготовність до самостійного функціонування в професії, але, водночас, вже має певний практичний досвід (виробнича практика, волонтерські програми тощо), більш впевнено почувається у сфері професійних знань та більш чітко бачить власні професійні перспективи. Ситуація виглядала б цілком благополучною, якби не наступне зниження значень (а отже – погіршення ставлення) на 5-му та 6-му курсах, особливо щодо ставлення до себе як до професіонала. Якщо таку зміну виключно на 6-му курсі можна було б пояснити відомою кризою завершення навчання, то виявлена нами тенденція вимагає додаткового тлумачення і, на наше переконання, активного втручання у процес становлення професійної ідентичності. Ми припускаємо, що погіршення ставлення до себе як до професіонала, до професійної спільноти спричинене, з одного боку, розчаруванням в якості навчання, у ступені власної професійної підготовки і тривогою, пов'язаною з перспективою початку самостійної професійної діяльності в недалекому майбутньому, а з іншого боку, руйнуванням ілюзій щодо реалій професійного життя внаслідок безпосередніх контактів з представниками професійної спільноти та світом професії загалом (спілкування з фахівцями, спостереження за їх роботою, відвідування лікувально-профілактичних установ, власний клієнтський досвід тощо). Не можна не враховувати і цілком закономірних тривог стосовно майбутнього працевлаштування, матеріального забезпечення, можливостей кар'єрного росту тощо.

Професія психолога загалом і професія медичного психолога зокрема висуває до особистості високі вимоги, що стосуються не лише якості її професійної підготовки, а й низки особистісних характеристик, зокрема рівня психологічного та психічного здоров'я, пропрацьованості особистих проблем, здатності до рефлексії та самоаналізу, готовності до саморозвитку та змін.

Водночас робота психолога надзвичайно напружена, вимагає від особистості задіяності значних особистісних ресурсів і може призводити до травматизації різного ступеня важкості. Негативні наслідки професійного функціонування медичного психолога, як і більшості представників соціо-номічних професій, можуть виявлятися у виникненні синдрому емоційного вигорання та професійної деформації. У зв'язку з цим ми вважаємо, що здобуття клієнтського досвіду є важливою складовою професійного розвитку та становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога. Це підтверджується і даними, отриманими під час інтерв'ю з викладачами та студентами, анкетування студентів. Опитувані студенти постійно вказують на те, що клієнтський досвід дає їм можливість не лише розв'язувати актуальні психологічні проблеми та особистісно розвиватись, а й глибше розуміти сутність обраної професії та здобувати професійний досвід у процесі спостереження за роботою професіоналів.

На нашу думку, перетворення процесу накопичення клієнтського досвіду на звичну практику повинно розпочинатись для фахівця – медичного психолога зі студентської лави.

Здобуття власного клієнтського досвіду забезпечує майбутньому фахівцеві можливість:

- пропрацьовувати власні психологічні проблеми;
- спостерігати за процесом розв'язання психологічних проблем іншими людьми;
- знайомитись зі специфікою роботи в різних психологічних та психотерапевтичних парадигмах;
- вивчати стильові особливості роботи різних фахівців;
- знайомитися із арсеналом різноманітних психологічних технік, прийомів, методик і засобів;
- розвиватись особистісно та професійно;
- спілкуватись з іншими учасниками, які також перебувають у ролі клієнтів.

У зв'язку з цим ми вважаємо, що здобуття клієнтського досвіду є важливою складовою професійного розвитку та становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога. Це підтверджується і даними, отриманими під час інтерв'ю з викладачами та студентами, анкетування студентів. Досліджувані студенти постійно вказують на те, що клієнтський досвід дає їм можливість не лише розв'язувати актуальні психологічні проблеми та особистісно розвиватись, а і глибше розуміти сутність обраної професії та здобувати професійний досвід у процесі спостереження за роботою професіоналів.

Сьогодні ринок психологічних послуг є достатньо насиченим та різноманітним, практично в кожному місті існує можливість долучитись до одного з

освітніх психотерапевтичних чи психологічних проєктів, взяти участь у тренінгах особистісного розвитку та проблем-орієнтованих тренінгах, приєднатись до роботи психотерапевтичної групи, отримати індивідуальну психологічну консультацію чи психотерапевтичну допомогу.

Проте така різноманітність не завжди забезпечує студентові можливості для накопичення клієнтського досвіду в реальному житті. По-перше, насиченість ринку психологічних послуг, на жаль, не гарантує сьогодні їхньої якості, оскільки умови ліцензування такої діяльності законодавчо наразі не закріплені. Це спричинило наплив різного роду пара- і квазіпсихологів, цілителів та екстрасенсів, і просто шарлатанів та шахраїв від психології у сферу практичної психології та психотерапії. Тобто недосвідчений студент ризикує натрапити на шахрая, який лише вдає із себе професіонала.

По-друге, якісна психологічна та психотерапевтична допомога, як і участь в тренінгових та психотерапевтичних групах, є сьогодні достатньо високо-вартісною. Фінансові ресурси студента не завжди дозволяють йому здійснити вибір без урахування вартості, зокрема, коли йдеться про необхідність поїздки до іншого міста, а отже, доводиться відмовлятися від справді якісного «продукту» на користь дешевшого, більш доступного, але нижчої якості.

По-третє, навчання у медичному вищому навчальному закладі є достатньо інтенсивним, графік занять щільним, а навантаження – значним. Тому у студентів, які бажають отримати клієнтський досвід, часто виникають труднощі організаційного характеру – неможливість пропустити заняття, поїхати до іншого міста, брак часу, на чому було неодноразово наголошено під час інтерв'ю.

Найголовнішим здобутком в організації умов для накопичення клієнтського досвіду студентами-психологами є організація літнього психологічного інтенсиву на базі літнього табору відпочинку Буковинського державного медичного університету.

Тижнева програма перебування в таборі включає в себе роботу тренінгових, психотерапевтичних та навчальних груп, участь в яких дозволяє учасникам інтенсиву отримати клієнтський досвід, ознайомитися з різноманітними психологічними і психотерапевтичними напрямками й методами, поспостерігати за роботою різних тренерів і терапевтів, за необхідності отримати індивідуальну психологічну й психотерапевтичну допомогу. За роки проведення інтенсивну тренерами в ньому побували представники психоаналізу та адлеріанської психотерапії, системної сімейної психотерапії та психодрами, тілесно-орієнтованої та маріонеткової психотерапії, танцювальної та арт-терапії з різних міст України та Росії. Співробітництво, налагоджене медико-психологічним центром з психіатричною клінікою м. Мюнстерлінген (Швейцарія), дозволило запросити співробітників клініки для проведення майстер-класів та лекцій.

Перебування в таборі – це не лише робота, а й відпочинок, організований у такий спосіб, щоб збагатити особистий досвід майбутніх психологів. Ігри та розваги підбираються на дотичні до психології теми, з прихованим або очевидним психологічним змістом, а отже водночас створюють позитивний настрій і приносять студентам користь.

Щоденно увечері всі учасники інтенсиву відвідують так звані процес-групи, на яких можуть доопрацювати незавершені на денних групах акції та виявити свої почуття з приводу того, що відбувається.

Немало позитивних наслідків має і неформальне спілкування з викладачами, тренерами, психотерапевтами, можливість поставити їм запитання, звернутися з проблемою, зрештою – просто спостерігати за ними.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Під час проходження виробничої практики студенти соціономічних професій загалом і майбутні медичні психологи зокрема одночасно можуть і відпрацьовувати уміння та навички, і спостерігати за роботою досвідчених фахівців, і адаптуватись до умов конкретного робочого місця. Крім того, виробнича практика дає студентам можливість не лише отримати оцінку відповідно до рівня засвоєння знань та оволодіння уміннями та навичками, а й отримати зворотний зв'язок від діючих професіоналів. Виробнича практика, як перший досвід наближення студента до самостійної професійної діяльності, є надзвичайно важливим чинником становлення майбутнього професіонала. Перспективою подальших досліджень є розробка та впровадження тренінгових програм, спрямованих на формування комунікативних якостей фахівців соціономічних професій.

1. Борисюк А. С. Професійна ідентичність медичного психолога : монографія. Чернівці, 2010. 440 с.
2. Исаев Е. И., Косарецкий С. Г., Слободчиков В. И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога. *Вопросы психологии*. 2000. № 3. С. 58–67.
3. Максименко С. Д., Борисюк А. С. Значення навчально-виробничої практики в професійному становленні майбутнього лікаря-психолога. *Підготовка лікарів-психологів : сучасний стан, перспективи, тенденції* : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Чернівці, 13–14 травня 2005 р.). Чернівці : Медуніверситет, 2005. С. 13–15.

УДК 159.9: 355.1/.2

doi: 10.15330/psp.22.106–115

Олександра Гринчук

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПСИХОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ

У статті проаналізовано теоретичні підходи до проблеми формування психологічної готовності офіцерів-психологів до професійної діяльності. Відзначено доцільність застосування інтегративного підходу до проблеми формування психологічної готовності до професії. В якому виокремлено особистісну, функціональну та спеціальну готовність. Проаналізовано особливості вивчення критеріїв готовності до професійної діяльності в сучасній науці. Визначено та обґрунтовано основні критерії та показники психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до здійснення професійної діяльності.

Ключові слова: психологічна готовність, професійна діяльність, професійні якості, компетентність, показники психологічної готовності, критеріїв.

The article analyzes theoretical approaches to the problem of formation of psychological readiness of officers-psychologists to professional activity. The expediency of using an integrative approach to the problem of formation of psychological readiness for a profession is noted. In which the personal, functional and special readiness are singled out. Peculiarities of the study of criteria of readiness for professional activity in modern science are analyzed. The main criteria and indicators of psychological readiness of future officers-psychologists for professional activity are determined and substantiated.

Keywords: *psychological readiness, professional activity, professional qualities, competence, indicators of psychological readiness, criterion.*

Актуальність дослідження. Сучасне реформування Збройних сил України, стратегічні виклики національній безпеці та обороні зумовили нагальну потребу у професійній підготовці кваліфікованих офіцерів-психологів, здатних ефективно виконувати завдання психологічної підготовки та супроводу військовослужбовців у мирний та військовий час.

Вимоги які висувають сучасні реалії до фахівців такої категорії дуже високі, а надто, якщо це стосується військової сфери. Адже професійна діяльність офіцера-психолога вимагає не лише фахової підготовки, професійної майстерності, а й наявності соціально значущих та професійно важливих якостей особистості.

Особливостями вимог до таких фахівців є те, що наявність розвитку певних якостей особистості не зумовлена лише зовнішніми умовами, а виступає, найважливішим компонентом і показником успішності реалізації їх у професії. Іншими словами, формування готовності до професійної діяльності виступає ядром їх професійної спрямованості. Тому, дослідження критеріїв психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до виконання професійної діяльності є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень. На сьогодні наука містить значний теоретичний та практичний доробок щодо проблеми готовності людини до професійної діяльності. Дослідженням питань формування психологічної готовності до професійної діяльності займалися М. Варій, М. Головін, М. Дьяченко, Л. Кандибович, Л. Карамушка, В. Кожевніков, О. Колісніченко, В. Кремень, С. Максименко, Л. Балабанова, А. Деркач, В. Рибалка та ін.; психологічної готовності військовослужбовця до діяльності в екстремальних та бойових умовах В. Ягупов, Р. Абдурахманова, А. Анцупова, В. Барабанщикова, Ю. Зуєва, О. Караяні, П. Корчемний, Г. Гребенюк, В. Лефтеров, С. Максименко, П. Мельник, Б. Олексієнко та ін. У сучасній психологічній літературі існує низка робіт, предметом дослідження яких є проблеми готовності офіцерів до управлінської діяльності Н. Агаєв, В. Афонін, Я. Бондаренко, В. Говоруха, А. Журавель, В. Журавльов, Д. Завалишина, Н. Іванова, О. Кравченко та ін.; а також проблеми готовності психолога до професійної діяльності М. Дьяченко, Л. Кандибович, М. Левченко, С. Максименко, В. Моляко, Н. Пов'якель, Н. Чепелева, В. Панок та ін. Однак, питання психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до виконання професійної діяльності, на сьогодні, залишаються недостатньо вивченими.

Метою статті є визначення та теоретичне обґрунтування основних критеріїв та показників психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності.

Виклад основних положень. Під психологічною готовністю розуміють психічний стан при якому відбувається мобілізація ресурсів для виконання конкретної діяльності, що дозволяє успішно виконувати свої обов'язки; вдало застосовувати знання, уміння, навички, досвід, мотиви, особистісні якості; зберігати самоконтроль та моделювати діяльність при виникненні труднощів й перешкод для результативного та якісного виконання завдань [6; 7; 17; 19].

Теоретичний аналіз літератури дозволяє виокремити два основні підходи до проблеми формування психологічної готовності до професійної діяльності: функціональний та особистісний [12; 16]. Це дає підстави розглядати психологічну готовність офіцера-психолога, як результат інтеграції функціональної та особистісної готовності до діяльності в особливих умовах, що є типовим для його професійної діяльності.

Функціональний підхід формування психологічної готовності до професійної діяльності розглядає її як певний стан психічних функцій, який забезпечує високий рівень досягнень при виконанні завдань. Даний підхід розглядає психологічну готовність до професійної діяльності як психічний стан, що показує її як передстартову активізацію психічних функцій, уміння мобілізувати необхідні фізичні й психічні ресурси для реалізації діяльності.

На думку В. Ягупова такий стан психологічної готовності являє собою спрямованість і мобілізованість психіки військовослужбовця на подолання майбутніх труднощів, що забезпечує результативність і якість виконання поставлених завдань [19].

За визначенням В. Дружиніна психологічна готовність, як психічний стан, характеризується мобілізацією ресурсів суб'єкта на здійснення конкретної діяльності та допомагає успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і змінювати діяльність під час виникнення непередбачених перешкод [6].

Згідно особистісного підходу формування психологічної готовності військовослужбовців до професійної діяльності це стійкий комплекс особистісних якостей та властивостей, необхідних для успішної діяльності при виконанні службових завдань.

Головна особливість готовності як стійкої системи якостей особистості полягає в тому, що вона формується заздалегідь. Так, Б. Г. Ананьєв [1] трактує готовність як властивість і якість особистості, спектр її професійних здібностей, прояв професійної спрямованості та професійної самосвідомості, стійку характеристику особистості.

Г. Гребенюк розглядає психологічну готовність курсантів вищого військового навчального закладу до професійної діяльності як систему професійно-важливих якостей, властивостей особистості, необхідних та достатніх для ефективної професійної діяльності [4].

О. Василенко професійно-психологічну готовність майбутніх працівників ОВС до екстремальних ситуацій визначає як інтегративну якість особистості, що забезпечує стабільну ефективність діяльності в складних стресогенних умовах, адаптивний тип поведінки у службових екстремальних ситуаціях, що дозволяє ефективно виконувати завдання [3].

В межах особистісного підходу, готовність до професійної діяльності виступає як інтегральне особистісне утворення, яке має певну структуру, до якої входять такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, операційний, поведінковий, як сукупність особистісних якостей, вмінь, навичок, відповідних вимогам та змісту діяльності. При цьому готовність розглядається як цілеспрямований розвиток особистості в світлі її поглядів, переконань, мотивів, умінь, інтелектуальних і вольових почуттів, налаштованості на певну поведінку, як сформованість певної системи якостей, властивих тій чи іншій діяльності [12].

Окрім охарактеризованих, у психологічній літературі виділяють також й інші підходи при розгляді готовності до професійної діяльності. Зокрема, компетентнісний підхід, який дозволяє визначити інтелектуальну характеристику суб'єкта залежно від сфери його майбутньої діяльності, синергетичний підхід – за допомогою якого можна обґрунтувати можливості самоорганізації у процесі формування готовності, інтегративний – дозволяє вивчати процес об'єднання в ціле окремих елементів, іноді на перший погляд незалежних один від одного, з отриманням нових або бажаних властивостей суб'єкта [13].

В межах компетентнісного підходу наголошується на виокремленні військово-спеціальної компетентності, яка розглядається, як інтегральна характеристика офіцера, його визначальна здатність і готовність виконувати посадові обов'язки та вирішувати професійні завдання військово-спеціального характеру, що виникають у реальних ситуаціях професійної діяльності, з використанням відповідних знань, умінь, навичок, професійного і життєвого досвіду, цінностей та культури [18].

Отже, опираючись на вище наведені підходи, психологічна готовність майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності повинна включати в себе не лише функціональну та особистісну готовність, а й, як мінімум, військову компетентність – як здатність та готовність до виконання спеціальних військових завдань та синергетичну компетентність – можливість самоорганізації, самоконтролю та самоефективності у професійній військовій діяльності.

Відтак, такий компетентнісний підхід до формування психологічної готовності офіцерів-психологів до професійної діяльності дозволить сформувати фахові компетенції, які передбачатимуть наявність професійних знань, умінь, навичок, досвіду не лише в межах психологічної спеціальності, а й у військової сфері для забезпечення ефективної професійної діяльності офіцера-психолога.

Проведений теоретичний аналіз психологічних підходів формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності дає можливість стверджувати, що найбільш придатним видається інтегративний підхід. Такий підхід дозволить поєднати в єдине ціле окремі елементи кожного із описаних підходів, для досягнення ефективних показників психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності.

У рамках даного підходу вважаємо можливим здійснити визначення та обґрунтування основних критеріїв психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності.

Критерії, або показники, на підставі яких можна визначити рівень готовності фахівця до професійної діяльності, на думку М. Дмитрієвої, можуть бути: зовнішніми стосовно людини (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними). До першої групи критеріїв входять такі показники результативності діяльності, як кількість і якість виробленої продукції, продуктивність тощо. У другу групу можуть бути включені: професійно важливі якості, професійні знання, уміння і навички; професійна мотивація; професійна самооцінка і рівень домагань; здатність до саморегуляції і стресостійкість; особливості професійної взаємодії; загальна фізична тренованість [5].

За визначенням В. Рибалки психологічна готовність особистості до діяльності формується з п'яти ключових компонентів: потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворюючого, результативного та емоційно-почуттєвого [14, с. 43].

Ф. Рекешева розглядає психологічну готовність до професійної діяльності як відносно стійку і специфічну для конкретного виду діяльності систему психологічних властивостей особистості, що зумовлює досягнення адекватного вимогам діяльності результату і є умовою для саморозвитку й самореалізації людини засобами професійної діяльності.

На підставі цього виділяє кілька рівнів професійних якостей фахівця, які виступають критеріями розвитку психологічної готовності до професійної діяльності психолога:

- особистісна готовність: автономність (самостійність, незалежність); інтернальність (внутрішній локус контролю); адекватна самооцінка; інтегрованість ціннісно-мотиваційної сфери (відсутність виражених внутрішніх конфліктів); гуманістична спрямованість особистості;
- когнітивно-операційна готовність: загальні інтелектуальні здібності; вербальна креативність; здатність до рефлексії; прагнення до пізнання та саморозвитку; успішність професійного навчання;
- емоційно-вольова готовність: емоційна стійкість, урівноваженість; здатність до саморегуляції та самоорганізації; цілеспрямованість; наполегливість;
- інтерактивна готовність: соціальний інтелект, комунікативні здібності, прийняття інших, комунікативна толерантність, емпатійні здібності;
- внутрішня моральна організація особистості, яка полягає в усуненні у процесі самовдосконалення суперечності між «Я»-реальним та «Я»-ідеальним [15].

Л. Лежніна визначила інтегральні й конкретні критерії готовності психолога до професійної діяльності. Група інтегральних критеріїв представлена двома підгрупами:

- критерії готовності абітурієнта до навчально-професійної діяльності психологічного напрямку (внутрішньо усвідомлені мотиви вибору професії психолога, соціальний інтелект, емпатія, якість загальноосвітніх знань та вмінь продуктивної навчально-пізнавальної діяльності);

- критерії готовності випускника до професійної діяльності психолога (професійна спрямованість, інтернальність та професійна підготовленість).

Конкретними критеріями готовності, на думку науковця, є компетенції як сукупність знань, умінь і якостей, які забезпечують здатність вирішувати професійні завдання. Автор виділяє десять видів ключових компетенцій психолога, диференційованих у три групи:

- компетенції психолога як особистості й суб'єкта життєдіяльності: компетенції здорового способу життя, ціннісно-сислової орієнтації у світі, інтеграції, громадянської позиції, самовдосконалення, саморозвитку;
- компетенції, що стосуються соціальної взаємодії психолога в соціальній сфері: компетенції соціальної взаємодії, компетенції у спілкуванні;
- компетенції, які стосуються конкретної діяльності психолога: компетенції професійної діяльності (загальнопрофесійні та спеціальні, що відповідають психологічній структурі діяльності), інформаційних технологій та ін. [10].

Т. Ковалькова при визначенні критеріїв та показників готовності майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі визначає наступні критерії:

- особистісний критерій – відображає рівень особистісної готовності до професії та характеризує розкриття студентами особистісного сенсу обраної професії, розвиток уявлень про себе як про суб'єкта професійної діяльності (образ «Я – психолог»);
- когнітивний критерій – характеризує рівень сформованості психологічних знань та системи уявлень студентів про майбутню професійну діяльність (образ професії);
- інтерактивний критерій – відображає рівень сформованості інтерактивної готовності майбутніх психологів, що визначається професійними вміннями та здатністю застосовувати психологічні знання для виконання своїх обов'язків: конкретні дії, прийоми, психологічні «техніки»;
- рефлексивний (оцінний) критерій передбачає самооцінку своєї професійної підготовки та відповідність процесу розв'язання професійних завдань особливостям діяльності психолога [8].

Доречним, також видається аналіз поглядів сучасних українських науковців щодо компонентів та критеріїв психологічної готовності до професійної діяльності, яка здійснюється в особливих та екстремальних умовах.

Так, В. Молотаєм було визначено наступні критерії психологічної готовності військовослужбовців Внутрішніх військ МВС України до службово-бойової діяльності: 1) усвідомлення військовослужбовцем соціального та особистісного сенсу участі у службово-бойовій діяльності; 2) стійкість та адаптивна регульованість дій; 3) своєчасність і доцільність оперативних службово-бойових дій; 4) адекватність дій правоохоронним нормам і умовам службово-бойових ситуацій [11]. Наведені автором критерії психологічної готовності, лише частково можна визначити як справді психологічні (усвідомлення соціального та

особистісного сенсу, стійкість та адаптивна врегульованість) інші стосуються скоріше професійної компетентності фахівця.

У психологічній готовності офіцерів пожежної охорони до професійної діяльності О. Бикова виділяє 5 основних критеріїв та характеризує їх компоненти:

1) морально-психологічна готовність (компоненти: мотиваційний, морально-орієнтаційний, пізнавально-операційний, емоційно-вольовий, психо-фізіологічний, оцінно-змістовий);

2) командирська готовність (компоненти: природний таланти лідера, розуміння соціальної значущості бойового завдання, відповідальність, інтуїція, висока творча активність, оптимізація своєї управлінської діяльності, сміливість, рішучість, врівноваженість, упевненість, переконливість, чіткі команди, оперативність прийняття рішення, готовність до ризику);

3) авторитативна готовність (компоненти: спонукальний, регулятивний, трансформативний, інформаційно-пізнавальний, регенеративний, виховально-дисциплінуючий, морально-етичний, авторитетно-престижний, посадовий, управлінський, лідерський, харизматичний);

4) креативна готовність (компоненти: генератор ідей, евристична творча діяльність, професійне честолюбство, інсантність, дивергентність, пошук, гнучкість розуму, наукова комунікабельність, глибина знань і ємність тезаурусу, високий науковий авторитет);

5) комунікативна готовність (компоненти: психологічна сумісність, активна життєва позиція, відданість обов'язку, єдність поглядів з колективом, професійне товариство, взаємодопомога, повага до колег, до правил співжиття, здатність до самовиховання, самокритичність, відсутність егоцентризму, здатність до спілкування, володіння професійною мовою, ситуаціями професійного мовлення) [2].

О. Кокун у психологічній готовності фахівця до діяльності в екстремальних умовах виділяє дві основні складові: особистісну і функціональну готовність, кожна з яких передбачає наявність певних критеріїв та відповідних показників. Особистісна готовність включає в себе: моральну, вольову, комунікативну та загальнопсихологічну готовність. Відповідно, до складу функціональної готовності, автор включає мотиваційну, когнітивну, креативну, орієнтаційну, операційну та оцінювальну готовність із відповідними показниками [9].

Висновки. На основі вищенаведеного аналізу основних підходів, критеріїв та показників, психологічну готовність майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності можна визначити як інтегративне утворення яке мобілізує внутрішні особистісні ресурси та забезпечує психологічну придатність до діяльності.

Теоретичне осмислення основних підходів до формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до діяльності дозволяє стверджувати, що найбільш вдалим виступає інтегративний підхід, в межах якого виокремлюємо особистісну, функціональну та спеціальну готовність.

Особистісна готовність передбачає наявність наступних компонентів та їх показників:

- психологічної готовності (особистісна автономність, адекватна самооцінка та рівень домагань, адекватний рівень особистісної тривожності, здібності до саморегуляції та самоконтролю, комунікативні здібності тощо);
- мотиваційної готовності (усвідомлений мотив вибору професії, професійна спрямованість, потреба у самовдосконаленні та досягненні успіху при вирішенні професійних завдань, цілеспрямованість тощо);
- когнітивної готовності (сформована система уявлень про майбутню професійну діяльність, рівень інтелектуальних здібностей, усвідомлення своїх здібностей та можливостей, прагнення до пізнання та саморозвитку, наявність професійних (психологічних) знань, умінь та навичок тощо);
- моральної готовності (усвідомлення соціального та особистого сенсу професійної діяльності, відповідальність, людяність, активна життєва позиція, гуманістична спрямованість особистості тощо);
- емоційно-вольової готовності (психологічна стійкість та врівноваженість, здатність до саморегуляції, самоорганізації, самоконтролю, наполегливість, організованість, готовність до ризику, рішучість, сміливість, впевненість у собі тощо).

До функціональної готовності належать наступні компоненти:

- комунікативна готовність (загальні та професійні комунікативні якості: емпатійність, комунікабельність, рефлексивність, володіння професійною мовою та комунікативними технологіями, готовність до взаємодії та взаємодопомоги, комунікативна толерантність тощо);
- креативна готовність (гнучкість розуму, здатність генерувати ідеї, творчі здібності, евристичність, інсайт, інтуїція, творча активність, тощо);
- операційна готовність (наявність умінь та навичок для вирішення професійних завдань, оволодіння способами і прийомами професійної психологічної діяльності (прийомами, техніками, технологіями, здатність до моделювання діяльності тощо);
- оцінювальна готовність (здатність до рефлексії, самокритичність, самооцінка своєї професійної підготовки та відповідність результату вирішення завдань визначеним професійним вимогам тощо).

Спеціальна готовність включає такі компоненти:

- військову готовність (здатність до виконання спеціальних військових завдань та несення військової служби, здатність до ризику, швидкість прийняття рішень, мобілізованість, рішучість, рівень військово-технічних знань тощо);
- командирська готовність (наявність лідерських здібностей, дисциплінованість, здатність до самопожертви, відповідальність, вміння переконувати, рішучість, вміння прогнозувати ситуацію, вимогливість до себе та інших, вміння швидко орієнтуватись у ситуації, патріотизм тощо);
- синергетичну готовність (висока здатність до самоорганізації, самоконтролю та самоефективності, здатність до саморегуляції та відновлення психічної стійкості, застосування прийомів саморозвитку і самовдосконалення тощо).

Перспективами подальшого дослідження є емпіричне вивчення особливостей психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності, дослідження гендерних особливостей психологічної готовності майбутніх офіцерів-психологів до професійної діяльності.

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта. *Человек и общество* : научно-практ. журнал / гл. ред. Б. Ф. Ломов. Ленинград : ЛГУ, 1967. Вып. 2. С. 235–249.
2. Бикова О. В. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх офіцерів пожежної охорони : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2001. 21 с.
3. Василенко Е. В. Формирование профессионально-психологической устойчивости будущих сотрудников ОВД к экстремальным ситуациям : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Ставрополь, 2008. 229 с.
4. Гребенюк Г. С. Мотиваційна готовність курсантів і слухачів вищого військового учбового закладу до професійної діяльності (на прикладі спеціалістів пожежної безпеки МВС України) : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 1997. 17 с.
5. Дмитриева М. В. Психологический анализ системы «человек – профессиональная среда». *Вестник ЛГУ имени А. С. Пушкина. Серия Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения* : журнал / гл. ред. В. С. Скворцов. 1990. Вып. 1. № 6. С. 82–90.
6. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 368 с.
7. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія. Київ : Ніка центр, 2000. 332 с.
8. Ковалькова Т. О. Діагностичний інструментарій щодо перевірки ефективності підготовки майбутніх психологів до професійної діяльності в авіаційній галузі. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія : Педагогічні та історичні науки*. 2012. Вип. 108. С. 76-80.
9. Кокун О. М. Зміст та структура психологічної готовності фахівця до екстремальних видів діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 7. С. 182–190.
10. Лежнина Л. В. Готовность психолога образования к профессиональной деятельности: этапы, механизмы, технологии формирования : автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Москва, 2009. 20 с.
11. Молотай В. А. Формування психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України до діяльності по охороні громадського порядку : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Хмельницький. 2006. 20 с.
12. Мул С. А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності : дис. ... д-ра наук із загальної психології, історія психології : 19.00.01 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2016. 539 с.
13. Полюк В. С. Інтегративна модель професійної готовності майбутніх офіцерів. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. №1 (7). С. 185–188.
14. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників : монографія. Київ : ІПППО АПН України, 1998. 160 с.
15. Рекешева Ф. М. Условия развития психологической готовности к профессиональной деятельности студентов-психологов : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Астрахань, 2007. 20 с.
16. Сердюк Л. Зміст та структура психологічної готовності до професійної діяльності студентів з інвалідністю. *Освіта Регіону : український науковий журнал*. №5. 2011. С. 140–144.
17. Стаднік А. В., Ващенко І. В., Васищев В. С. Теоретико-методологічні національної гвардії України до службово-бойової діяльності. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2017. Вип. 55. С. 250–258.

-
18. Торічний О. В. Теорія і практика формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання. Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2012. 535 с.
19. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник. Київ : ТанDEM, 2004. 656 с.

УДК 159.9: 378-051

doi: 10.15330/psp.22.115–122

Галина Дубчак

АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ РЕСУРСІВ ПРОФЕСІЙНОЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті обґрунтовано актуальність вивчення проблеми особистісних ресурсів професійної стресостійкості фахівців соціономічних професій. Розкрито зміст поняття «професійна стресостійкість». Представлено результати емпіричного дослідження особистісних ресурсів професійної стресостійкості студентів, що навчаються за соціономічними професіями та працюючих фахівців, визначено їх спільні та відмінні особливості. Виявлено, що для студентів закладів вищої та середньої освіти характерним є низький та середній рівень психічної напруги, тоді як поведінка фахівців характеризується більшою стресогенністю, високим рівнем ресурсності. Відзначено, що адаптаційні можливості людини і стійкість до стресогенних життєвих обставин обумовлені типом особистості, в якій провідну роль відіграють особистісні (соціально-психологічні) ресурси.

Ключові слова: професійна підготовка, соціономічні професії, стрес, професійна стресостійкість, рівень психічної напруги.

The article substantiates the relevance of studying the problem of professional stress resistance of specialists of socionomic professions. The content of the concept «professional stress-resistance» is explained. The paper presents the results of the empirical study of individual resources of professional stress resistance students of socionomic profile and working professionals. There were determined the common and distinctive features of stress resistance of future and working specialists of various socionomic professions. It was found that for students of institutions of higher and secondary education characterized by low and average level of mental stress, while the behavior of specialists is characterized by greater stress-relatedness. Specialists have a high level of resource efficiency. It has been established that adaptive human capacities and resistance to stressful life circumstances are caused by the type of personality, in which the personal role (social-psychological) resources plays a leading role.

Keywords: professional training, socionomic professions, stress, professional stress resistance, level of mental tension.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Проблематика стресостійкості людини в різних професіях з давніх часів привертала увагу психологів різних напрямків. У дослідженнях багатьох авторів показано, що тривалий вплив стресу призводить до таких несприятливих впливів, як зниження загальної психічної стійкості організму, появи почуття незадоволення результатами своєї діяльності, тенденції до відмови від виконання завдань у ситуаціях підвищених вимог, невдач і поразок. Тому стресостійкість визнається одним із факторів, що впливає на ефективність професійної діяльності. З іншого боку, успішна профе-

сійна діяльність є основою повноцінного переживання самореалізації, що впливає на задоволеність життям в цілому, на психологічну стійкість.

Особливого значення стійкість до стресу набуває для фахівців соціономічних професій, трудова діяльність яких є одним з найбільш напружених в психологічному плані видів трудової активності. Тому успішність діяльності фахівців цього типу професій визначається не лише професійними знаннями і навичками, а й вміннями реалізовувати ці ресурси у своїй праці за рахунок розвитку відповідних професійно значущих якостей особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день налічується достатня кількість наукових праць, присвячених питанням професійної підготовки майбутніх фахівців. Проте у працях, в яких досліджувались питання професійної підготовки фахівців соціономічних професій представлено лише окремі аспекти цієї проблеми. Зокрема, дослідження Н. Є. Водоп'янової, О. М. Кокуна, К. О. Малишевої, О. Л. Марковець, Т. І. Ронгінської та інших, присвячено вивченню соціально-психологічних чинників професійної діяльності працівників допомагаючих професій, що провокують стресові стани, виникнення синдрому хронічної втоми та інші негативні симптоми. Однак, невивченими залишаються механізми та психологічні ресурси становлення професійної стресостійкості фахівців соціономічних професій. Недостатньо вивчено, також, вплив індивідуально-типологічних характеристик, особистісних властивостей фахівців з різним рівнем стресостійкості. Така тенденція свідчить про недостатню увагу, яку приділяють дослідники цій проблематиці і обумовлює наявність прогалини в підготовці спеціалістів соціально-орієнтованих професій.

Метою дослідження став порівняльний аналіз особистісних ресурсів професійної стресостійкості студентів та фахівців соціономічних професій, що допоможе зрозуміти механізми її становлення у майбутніх фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу. Професійну стресостійкість ми розглядаємо, ґрунтуючись на методології системного підходу, що дозволяє говорити про структуру психічної реальності – людина – професійне середовище, яка розглядається як динамічне ціле [2]. Виходячи з цього, професійну стресостійкість можна визначити як здатність людини протистояти негативному впливу стресових факторів професійної діяльності, зумовлену індивідуальним комплексом її вроджених і набутих властивостей та процесів, які забезпечують оптимальне успішне досягнення мети трудової діяльності в складній емоціогенній ситуації [2]. Зі сказаного вище випливає, що професійна стресостійкість є окремим проявом психічної стійкості, що виявляється під час дії професійних стресових факторів і їх специфічність буде визначатися конкретним видом професійної діяльності.

Особлива увага в сучасних психологічних дослідженнях приділяється вивченню психологічних ресурсів особистості, які часто розглядаються як резерви, що дозволяють людині більш ефективно діяти і досягати успіху, долати стреси і справлятися з життєвими труднощами. Найважливішим в цьому сенсі напрямок досліджень полягає у вивченні того, як люди справляються з важки-

ми життєвими подіями, за рахунок яких якостей і властивостей вони долають стрес.

З метою вивчення особистісних ресурсів професійної стресостійкості студентів та фахівців різних соціономічних професій нами було проведено емпіричне дослідження, у якому взяло участь 198 студентів середніх та вищих навчальних закладів м. Чернівці та 214 фахівців, що працюють за різними соціономічними професіями; всього – 412 осіб. Студенти ЗВО склали 113 чоловік, ЗПО – 85 осіб. Вік досліджуваних – від 15 до 47 років ($M=21,91$; $\sigma=5,69$). Середній вік фахівців ($M=24,43$; $\sigma=5,58$) є істотно вищим, ніж студентів ($M=19,19$; $\sigma=4,22$) ($p \leq 0,001$). Серед досліджуваних було 104 чоловіки та 308 жінок.

У дослідженнях було використано наступні методики: шкалу психологічного стресу PSM-25 (Lemug-Tessier-Fillion), опитувальник втрат і придбань персональних ресурсів (Н. Водоп'янова, М. Штейн), методику самодіагностики типу поведінки в стресовій ситуації (В. Бойко), методику вивчення рівнів соціальної адаптації Холмса і Раге [1; 3; 4].

Шкала психологічного стресу PSM-25 (адаптація Н. Є. Водоп'янової) призначена для виявлення рівня психічної напруги. В інтерпретації результатів чим більший показник психічної напруги, тим вищий є рівень психологічного стресу [1]. Опитувальник «Втрати і придбання персональних ресурсів», розроблений Н. Водоп'яною і М. Штейн на основі ресурсної концепції психологічного стресу С. Хобфолла, згідно якої психологічний стрес і хвороби адаптації виникають при порушенні балансу між втратами і придбаннями персональних ресурсів. Автори методики вважають, що чим вищий є індекс ресурсності особи, тим більше збалансовані життєві розчарування та досягнення, вищий адаптаційний потенціал особистості і менша стресова вразливість [1]. Розроблена методика Т. Х. Холмса і Р. Х. Раге являє собою психометричну шкалу самооцінки актуального рівня стресу протягом останнього року і дозволила нам виявити рівень стресового навантаження в житті студентів та фахівців [3]. Опитувальник самодіагностики типу поведінки в стресовій ситуації (В. В. Бойко) дозволив нам визначити типи поведінки А, В та А/В, тобто виявити, як студенти вузу та фахівці реагують на стрес та наскільки є схильними до впливу стресогенних факторів [4].

Порівняльний аналіз рівня психічної напруги студентів та фахівців.

У своєму дослідженні ми, передусім, прослідкували рівні прояву психічної напруги в житті сучасних студентів та фахівців соціономічних професій. Результати проведеного аналізу відображено в табл. 1 та на рис. 1.

Таблиця 1

Рівні психічної напруги студентів та фахівців (N=412)

Рівні	Студенти		Фахівці	
	N	%	N	%
Низький	160	74,8	109	55,1
Середній	53	24,7	80	40,2
Високий	1	0,5	9	4,7

Наведені вище дані свідчать про те, що для сучасних студентів характерним є низький (74,8%) та середній (24,7%) рівень психічної напруги. Серед фахівців з низьким рівнем є майже 55,1% досліджуваних та трохи менше половини – з середнім (40,2%). Фахівців та студентів з високим рівнем психічної напруги є незначна кількість. Зазначені відмінності є статистично значущими: $t(410)=-3,93$, $p\leq 0,001$; $d\text{ Cohena}=0,39$. Це означає, що рівень психічної напруги фахівців статистично вищий ($M=95,95$, $\sigma=27,62$), ніж у студентів ($M=85,97$, $\sigma=23,62$). Отримані дані узгоджуються з іншими нашими дослідженнями, а саме, що рівень психосоціального стресу фахівців є вищим, ніж у студентів [5].

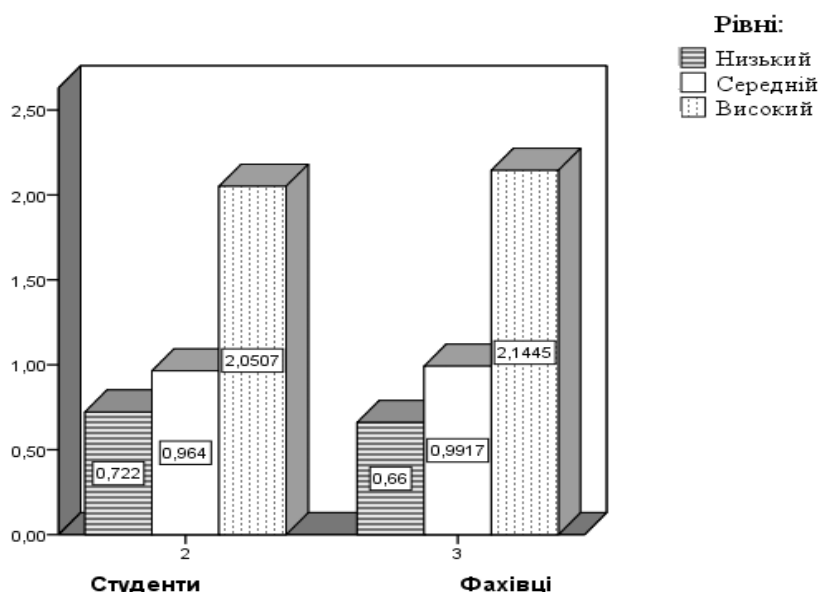

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за рівнями психічної напруги (М)

Порівняльний аналіз втрат та надбань персональних ресурсів студентів та фахівців.

Наступним кроком нашого дослідження став порівняльний аналіз втрат та надбань персональних ресурсів студентів та фахівців. Ресурси – це те, що є цінним для людини і допомагає адаптуватися до стресових ситуацій або долати стреси в житті. У контексті пропонованої методики ресурси розуміються як значні матеріальні засоби (матеріальний дохід, будинок, транспорт, одяг) і нематеріальні конструкти (бажання, цілі, система вірування, ідеї, переконання), зовнішні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні – самоставлення і світогляд (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності та ін.), стан душевного і фізичного благополуччя, вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи опосередковано) для подолання реальних або передбачуваних життєвих стресів [1]. Відповідно до ресурсної концепції С. Хобфолла, психологічний стрес і ризик хвороб адаптації виникає при порушенні балансу між втратами і придбаннями персональних ресурсів. Результати проведеного аналізу представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Оцінки втрат і надбань персональних ресурсів студентів та фахівців (N=412)

Показники	Студенти		Фахівці		t	p
	M	σ	M	σ		
Надбання	95,85	21,32	97,10	22,42	-0,45	0,65
Втрати	85,77	25,24	74,31	26,25	3,50	0,001

На основі аналізу критерію t-Student для незалежних груп виявлено значущі відмінності в оцінках втрат та надбань сучасними студентами та фахівцями. Спільним для досліджуваних груп є той факт, що вони значно вище оцінюють власні надбання, аніж втрати. Водночас, студенти істотно вище оцінюють свої втрати ($M=85,77$, $\sigma=25,24$), ніж фахівці ($M=74,31$, $\sigma=26,25$) ($p \leq 0,001$; $d \text{ Cohena}=0,41$). Разом з тим, фахівці значно вище оцінюють власні надбання ($M=97,10$, $\sigma=22,42$), ніж студенти ($M=95,85$, $\sigma=21,32$), однак ці відмінності не істотні статистично ($p \geq 0,05$).

Варто зазначити, що чим більше є придбаних внутрішніх ресурсів, тим вищою є здатність людини відновлюватися при втраті ресурсів зовнішніх, тим більша її опірність середовищу, сильніша суб'єктність, воля, его-інтеграція, фокус контролю, самосвідомість і самоефективність, тобто її стресостійкість при збереженні цілісності особистості.

Порівняльний аналіз рівня ресурсності студентів та фахівців.

Для розуміння проблеми ресурсів, треба також усвідомлювати, наскільки це динамічний процес, наскільки він знаходиться в русі. Не можна один раз накопичити ресурси, вони вимагають постійної взаємодії з середовищем, постійного розвитку та оновлення. Аналіз рівня ресурсності студентів та фахівців свідчить про їхні адаптаційні можливості. Результати аналізу представлено в табл. 3 та на рис. 2.

Таблиця 3

Рівні ресурсності студентів та фахівців (N=412)

Показники	Студенти		Фахівці	
	N	%	N	%
Низький	10	5	10	5
Середній	53	27	96	45
Високий	135	68	108	50

Дані частотного аналізу показують, що для сучасних студентів та фахівців характерними є високий та середній рівень ресурсності, при цьому, серед студентів значно вищий відсоток осіб з високим його рівнем, порівняно з фахівцями. Слід наголосити, що чим вищий індекс ресурсності, тим більше збалансовані життєві розчарування і досягнення та вищий адаптаційний потенціал особистості, менша стресова вразливість. Однак, аналіз критерію t-Student свідчить про істотно вищий рівень ресурсності фахівців ($M=1,52$, $\sigma=0,85$), ніж студентів ($M=1,27$, $\sigma=0,74$): $t(410)=-2,61$, $d \text{ Cohena}=0,37$, $p \leq 0,01$. Отримані дані також повністю узгоджуються з нашими дослідженнями рівнів стресостійкості студентів та фахівців: рівень стресостійкості фахівців є значно вищим, ніж у студентів [5].

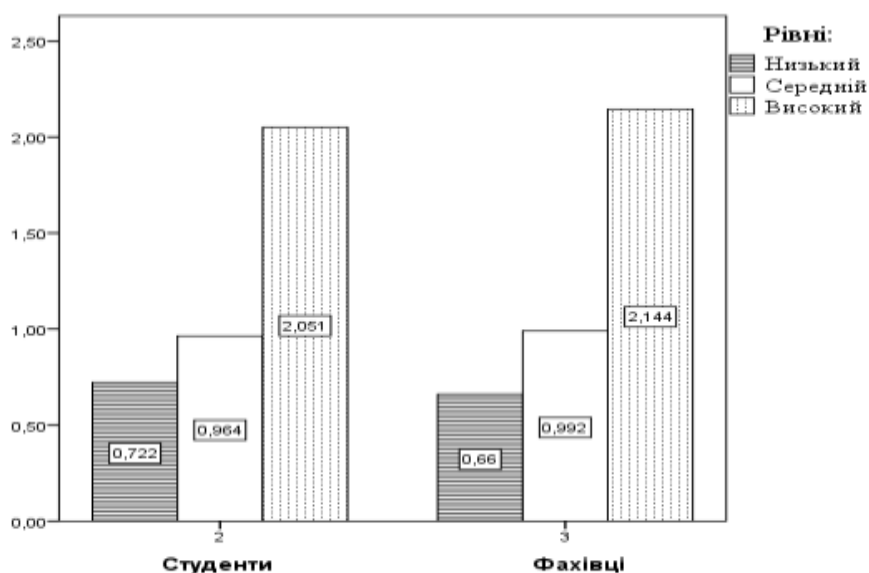

Рис. 2. Розподіл досліджуваних за рівнями ресурсності (М)

Типи поведінки студентів та фахівців в стресовій ситуації.

Опитувальник самодіагностики типу поведінки в стресовій ситуації, автором якого є В. В. Бойко, дозволяє виявити три типи поведінки: А (стресогенний), В (стресостійкий) та проміжний тип А/В. Встановлено, що у так званому типі поведінки А певні риси характеру й погляди людини на життя стають першопричиною стресових симптомів. Водночас, у людей типу В рідше виникають психологічні проблеми в процесі взаємодії з іншими. Результати аналізу за методикою В. В. Бойко представлено у табл. 4.

Таблиця 4

Аналіз типів поведінки студентів та фахівців у стресовій ситуації (N=412)

	Типи поведінки	%	М	σ	t	p
Студенти	Тип В	22	63,72	10,45	-2,83	0,01
	Тип А/В	57	87,01	6,16		
	Тип А	21	108,07	5,26		
Фахівці	Тип В	22	67,25	7,64		
	Тип А/В	47	88,86	6,73		
	Тип А	31	112	9		

Домінуючим у поведінці студентів є проміжний тип А/В (57,6%). Приблизно однакова кількість студентів – близько 21% – демонструє типи поведінки А (стресогенний) та В (стресостійкий). Порівняно з ними значно менший відсоток фахівців демонструє тип поведінки А/В (46,7%) та більший відсоток – тип А (30,7%). Тип поведінки В приблизно з однаковою частотою виявляється як у студентів, так і фахівців (близько 2 %).

Варто наголосити, що стереотип поведінки А може спричинити також схильність студентів до різних захворювань. Водночас студенти, які належать до типу В чи А/В є такими ж активними, продуктивно працюють та досягають

бажаного, як і люди типу А, однак без агресивності, нетерпіння, зберігаючи самопанування і здатність розслаблятися.

Виявлені відмінності є статистично значущими: $t(410) = -2,83$; $p \leq 0,01$; $d \text{ Cohena} = 0,28$. Це означає, що поведінка фахівців характеризується більшою стресогенністю, ніж поведінка студентів. Отримані дані узгоджуються з нашими дослідженнями рівнів психічної напруги, який у фахівців є значно вищим, ніж у студентів.

Порівняльний аналіз рівнів соціальної адаптації студентів та фахівців протягом року.

Методику Т. Х. Холмса і Р. Х. Раге ми використали для вивчення самооцінки актуального рівня стресу протягом останнього року, що дозволило нам виявити рівень стресового навантаження в житті студентів та фахівців. Результати аналізу емпіричних даних представлено на рис. 3 та в табл. 5.

Рис. 3. Розподіл досліджуваних за рівнями стресового навантаження (%)

Наведені дані свідчать про вищий рівень стресового навантаження фахівців, порівняно зі студентами. Виявлені відмінності є статистично значущими: $t(410) = -6,02$; $p < 0,001$; $d \text{ Cohena} = 0,59$.

Таблиця 5

Рівень стресового навантаження студентів та фахівців (N=412)

Показники		Низький	Середній	Високий
Студенти	M	96,65	243,20	349,38
	σ	57,85	23,26	28,34
Фахівці	M	120,45	247,38	375,50
	σ	48,77	27,27	48,96

Отримані дані узгоджуються з дослідженнями рівнів психічної напруги, який у фахівців є значно вищим, ніж у студентів.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На основі узагальнення викладеного вище можна зробити наступні висновки:

Для сучасних українських студентів закладів вищої та середньої освіти характерним є низький та середній рівень психічної напруги, тоді як поведінка фахівців характеризується більшою стресогенністю. Однак саме фахівцям властивий високий рівень ресурсності: вони більш сконцентровані на своїх досягненнях і надбаннях та значно менш – на втратах.

Таким чином, адаптаційні можливості людини і стійкість до стресогенних життєвих обставин обумовлені типом особистості, в якій провідну роль відіграють особистісні (соціально-психологічні) ресурси, під впливом яких виробляється індивідуально-специфічне ставлення до стресової ситуації.

Перспективними напрямками подальших досліджень вважаємо дослідження психологічних особливостей прояву професійної стресостійкості на різних вікових етапах професійного розвитку фахівця, зокрема, у відповідності до шляху досягнення фахівцем професіоналізму.

1. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 336 с.
2. Дубчак Г. М. Розуміння професійної стресостійкості у психологічній літературі. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. Вип. 649 : Педагогіка та психологія. С. 39–47.
3. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / ред. Д. Я. Райгородский. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. 672 с.
4. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А., Кляпець О. Я. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя : методичні рекомендації. Київ : Міленіум, 2006. 124 с.
5. Dubchak H. Characteristics of tolerance to stress of future specialists with socionomy occupations. *Social Welfare : Interdisciplinary approach*. 2015. Vol. 2. № 5. P. 8–18.

ПРОБЛЕМИ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ЕПІДЕМІОЛОГІЇ АУТИЗМУ

У статті здійснюється ретроспективний огляд «аутизму» як розладу. Розглядаються найбільш вагомні спроби щодо систематизації симптомокомплексу, епідеміологічних досліджень, дискусійності нижньої вікової межі діагностики. Аналізується ефективність напрямків психологічної складової у мультидисциплінарній комплексній допомозі, як от терапевтично-освітніх програм у поведінковому, соціально-когнітивному та сенсорно-інтегративному напрямках. Розробка та впровадження на загальнодержавному рівні ефективних та гуманних способів лікування та менеджменту розвитку для дітей з РСА є пріоритетом у розвитку його епідеміології.

Ключові слова: аутизм, розлади спектру аутизму, розлади нейрологічного розвитку, дизонтогенез, епідеміологія.

The article is a retrospective review «autism» as a disorder. Considered the most significant attempts to systematize symptoms, epidemiological studies are considered debate about the lower age limit of diagnosis. Effectiveness analysis done trends psychological component in the multidisciplinary integrated care, like from therapeutic and educational programs in behavioral, social-cognitive and sensory-integrative directions. Development and implementation at the national level of effective and humane methods of treatment and development management for children with ASD is a priority in the development of its epidemiology.

Keywords: autism, autism spectrum disorders, disorders of development dizontogenesis, epidemiology.

Постановка наукової проблеми та її значення. Термін аутизм (*autos* – з гр. сам) ввів у психіатрію в 1911 році швейцарський психіатр Е. Блейлер для опису клінічної картини шизофренії, а саме – втечі хворого шизофренією у світ фантазій, щоб впоратися з нестерпними зовнішніми обставинами або травмуючим досвідом. Проте наукового обґрунтування симптоматики цього розладу у той час ще не відбулося.

Використання терміну «аутизм» в його нинішньому значенні почалось 30 років потому, коли австрійський лікар-педіатр Х. Аспергер використав термінологію Е. Блейлера про аутизм та опублікував свою другу кандидатську дисертацію в 1944 році (першу захистив у 1943 році), де він описав групу дітей та підлітків з дефіцитами в комунікації та соціальних навичках, а також з обмеженими інтересами та повторюваною моделлю поведінки. У той же час, в 1943 році, Л. Каннер та Дж. Хопкінс в Університетській клініці в США у своїх працях у 1943 р. описують 11 дітей з яскравими поведінковими особливостями, аналогічними до зображених Х. Аспергером. Більшість ключових характеристик, описаних Л. Каннером, такі як «аутистичне відчуження» і «наполягання на однотипності» стають критеріями для діагностики раннього дитячого аутизму (РДА) в подальших класифікаціях. Власне Л. Каннер ввів термін «ранній

дитячий аутизм» (РДА), оскільки на той час ще не було жодних відомостей, що ж трапляється із розвитком таких дітей у дорослому віці. На сьогоднішній день термін РДА менш вживаний та необґрунтований. Симптоми описуються Х. Аспергером дещо відмінно від Л. Каннера, вказуючи, що у ранньому віці у таких дітей немає когнітивних дефіцитів.

Праця Х. Аспергера, яка була опублікована німецькою мовою, залишалася невідомою до того часу, доки Ута Фріт не переклала її на англійську, зробивши її широко доступною. Л. Вінг поширив ці ідеї у Великобританії [1]. Трохи згодом, Л. Каннер і його послідовник Л. Ейзенберг класифікують аутизм, ґрунтуючись на основі спостереження і опису п'яти діагностичних критеріїв: відсутність емоційного контакту з іншими людьми; сильна потреба в незмінності навколишнього середовища, захоплення об'єктами і стереотипність поведінки; відсутність мовлення або не використання мови для спілкування; високий потенціал когнітивних і спеціальних здібностей. Л. Каннер виділяє і додаткові клінічні ознаки, не включені в основні діагностичні критерії. До них відносяться: недоліки в невербальній комунікації, соціальній взаємодії; проблеми координації рухів; стереотипні рухи тіла і кінцівок; специфічні відповіді на сенсорні стимули; ехолалія; труднощі з харчуванням; агресія, автоагресія, деструктивна поведінка [8].

Аналіз та порівняння останніх досліджень проблеми. Після відкриття аутизму ще протягом багатьох років він розглядався як синдром. Але поступово науковці дійшли думки, що визнання аутизму як синдрому звужує природу цього розладу. Вперше запропонували більш ширший розгляд аутизму Л. Вінг та Дж. Гоулд [11]. Вони визначили аутизм як спектр, що охоплює осіб, у яких з'являються навіть найменші прояви тріади дефіциту: 1) ускладненої соціальної взаємодії, 2) вербального і невербального спілкування, 3) збідненої уяви. Таким чином, класифікація спектру аутизму почала включати і класичний аутизм, і аутичні риси, а також схожі розлади.

Дещо іншого погляду на аутизм дотримується Кр. Гілберг, який ставився до аутизму як до порушення емпатії. Він стверджував, що діти, які страждають аутизмом, не можуть співпереживати досвіду інших людей, не здатні розпізнавати емоції, а тому не здатні до емпатії. У класифікації, запропонованій Кр. Гілбергом аутизм входить в групу інших розладів, які характеризуються відхиленнями у розвитку емпатії. Окрім аутизму, в цю групу розладів він включав також дезінтегративні розлади, розлад Аспергера, селективний мутизм та анорексію [6]. Дослідження нейропсихологів справді підтверджують деякі спільні властивості мозкових дисфункцій цих розладів. Проте їх причини не мають на сьогодні єдиного прийнятного обґрунтування.

Серед досліджень, присвячених епідеміології аутизму ще одним важливим і досі повною мірою не з'ясованим питанням є статеві схильності до появи розладу. Дослідження дають нам різні дані: співвідношення хлопчиків і дівчат в розмірі 3 до 1; 4 до 1, або і 5,7 до 1 [5]. Незважаючи на розбіжності в результатах, отриманих дослідниками, можемо однозначно стверджувати про більш високий рівень аутизму у хлопчиків. Така особливість є важливою підставою формулювання біологічних та нейрологічних концепцій аутизму.

Наявність соціальної детермінації також ставала предметом наукового дослідження. До уваги також брався такий фактор, як зростання свідомості населення щодо проблеми аутизму. Так, Б. Рімланд у Інституті досліджень аутизму в Сан-Дієго (1995 р.), вказує на такі причини зростання кількості випадків аутизму: забруднення середовища пластиком, часте застосування антибіотиків, деякі вакцинації, приймання матір'ю протисудомних препаратів, вірусні інфекції. Ряд екологічних факторів також перевірялись щодо їх ролі в етіології РСА, такі як ртуть, кадмій, нікель, трихлоретилен і хлористий вініл [7]. Інші дослідження не виключають впливу сьогочасних умов життя, особливостей демографічної ситуації (як от, народження дітей у батьків більш старшого віку, сприяння виживанню недоношених немовлят, рання діагностика розладів у дітей) – все це умови кількісних зростань статистики РСА.

Пояснення аутизму в порівнянні з іншими розладами, зазнали особливо істотних змін протягом останніх 20 років. Ці зміни чітко помітні в динаміці двох основних систем класифікації: Міжнародній класифікації хвороб (МКХ) Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), а також статистичному керівництві по психічних розладах (DSM) Американської психіатричної асоціації (АРА). У МКХ-8 від ВООЗ у 1967 році, аутизм був класифікований як атипова форма шизофренії. У цій класифікації було взято до уваги лише дитячий аутизм. І тільки після публікації DSM-III у 1980 році, аутизм більше не класифікується як психоз. У DSM-III термін аутизм характеризується як глибокі порушення розвитку. Інші системи класифікації, які виникли після DSM-III вже забезпечують аналогічну класифікацію аутизму. У DSM-IV, термін «глибокі розлади розвитку» охоплюють групу значущих і поширених розладів, які починають з'являтися ще від початку життя дитини і характеризується порушеннями в трьох сферах: соціалізації, комунікації та стереотипній і персевераційній поведінці.

У DSM-V (2013 р.) були усунені відмінності між аутизмом, синдромом Ретта, синдромом Аспергера, пояснюючи, що розлади дитинства є надзвичайно руйнівні і поширені, а тому мають глибокий вплив на весь розвиток дитини. Тут також визначені унікальні характеристики РСА: постійні дефіцити в соціальній комунікації та соціальної взаємодії через нездатність схоплювати мультиконтекстність ситуацій; обмежені, повторювані моделі поведінки, інтереси у діяльності; клінічно виразне знецінення соціальної, професійної або інших важливих сфер функціонування; не пояснюється інтелектуальною інвалідністю або глобальною затримкою розвитку.

Аналіз епідеміологічних джерел засвідчує, що кількість людей, які страждають на аутизм з кожним роком зростає. Перші епідеміологічні дослідження були проведені ще в 1966 році Б. Лоттер в Великобританії [9]. Б. Лоттер вивчав дітей у віці від восьми до десяти років. Дослідження починались із заповнення анкети вчителями в школах, а далі відбувалось індивідуальне обстеження дітей, зарахованих до групи ризику. Було встановлено, що захворюваність на аутизм становила від 0,7 до 2,0 на 10000 дитячої популяції. Інші спроби епідеміологічних досліджень дають дуже різні результати. Дослідження, проведені у 80-ті ро-

ки показали частоту захворювання на аутизм в межах 4 осіб на 10 000, в той час як дані з 90-х років показали 10-20 осіб на 10 000 [9].

Нещодавно у США Центри з контролю і профілактики захворювань (Centers for Disease Control and Prevention) оприлюднили дані досліджень (2014 р.), згідно з якими у 1 з 67 дітей спостерігаються РСА (у 1 з 42 хлопців та у 1 з 189 дівчат), в той час як у 2010 році ці показники фіксувалися на рівні 1 дитини-аутиста з 88 типових дітей, а у 2008 році 1 зі 110. [4]. Порівнюючи епідеміологічні дані, виникає цілком логічне запитання, чому ж так прогресує кількість осіб з аутизмом? Як відзначають дослідники, зокрема Е. Пісула, основною причиною збільшення числа осіб, що страждають на аутизм, є зміна в способі діагностики розладу. Достовірність результатів обумовлена мірою стандартизації діагностичних критеріїв і визначенням гранично низького віку, у який рекомендовано ставити діагноз.

В Україні ситуація є типовою для пострадянського простору. До 1980-х років у нашій державі розлади спектру аутизму не діагностувалися. Поширеність розладів з 2008 р. по 2013 р. зросла в 3,5 рази: з 13,8 до 48,2 на 100000 дитячого населення. Показник стабільно зростає упродовж останніх семи років: у 2007 р. на 28,2%; у 2008 р. на 32%; у 2009 р. на 27,2%; у 2010 р. на 35,7%; у 2011 р. на 21,2%; у 2012 р. на 25,3%; у 2013 р. на 38%. [2, с. 122]. Зважаючи на порівняльний аналіз таких епідеміологічних показників, очевидно давно назустріч зміни у сфері охорони психічного здоров'я дітей та підлітків.

Сьогодні аутизм визнається нейророзвитковим розладом, тому його особливості змінюються залежно від віку дитини та її навичок. Для того, щоб правильно поставити діагноз аутизм, необхідно виключити інші розлади зі спектру порушень розвитку. Зокрема, диференційна діагностика аутизму та розумової відсталості є одним з ключових завдань, зважаючи на високу ймовірність коморбідності та схожість у окремих показниках когнітивного розвитку [3]. Проте, трирічний вік як нижня межа встановлення діагнозу теж на сьогодні визнається проблемою, оскільки унеможливорює надання ранньої спеціалізованої допомоги. Виникає запитання: чи можна виявити аутизм у дітей більш раннього віку?

Даний тип дизонтогенезу призводить до важких розладів організації взаємин дитини зі світом, що закономірно виводить на перший план дослідження, що орієнтовані на ранній дитячий вік. Згідно останніх наукових досягнень, перший рік життя дитини з аутизмом досі дає нам тільки поодинокі підказки у виокремленні ранньої симптоматики. Це не означає, що батьки не помічають особливостей або регресу розвитку дитини на цій ранній стадії розвитку. Найбільш очевидними є труднощі з мовленням дитини, які, як правило, стають добре помітні у віці від 15 до 36-місячного віку. Регрес у спілкуванні зазвичай супроводжується ускладненням соціальних контактів, ізоляцією, стереотипізацією поведінки [10, с. 30]. Існує гіпотеза про те, що втрата ранніх комунікативних навичок може викликатися переживанням травми, наприклад, госпіталізацією, хворобливими процедурами, відокремленням від матері. Але досі надійних підстав для підтвердження таких гіпотез є недостатньо.

Намагаючись визначити ранні ознаки, які передують діагнозу РСА у братів і сестер за допомогою ретроспективного аналізу аномального розвитку, вчені виокремили проспективні особливості дітей, що потрапляють у зону ризику. Було з'ясовано, що серед немовлят, що мають високий ризик РСА, відсутніми є будь які істотні відмінності протягом перших шести місяців життя. Тим не менш, в наступних шести місяцях, проблеми соціальної взаємодії стають очевидними. У подальших лонгітюдних дослідженнях сиблінгів дітей з аутизмом (найвищий рівень ризику мати РСА) були виокремлені поведінкові та нейроанатомічні маніфестації аутизму. Вже дворічні малюки з РСА мають очевидні проблеми соціальної комунікації, гри, мови та пізнання, а також інші сенсорні й моторні ознаки. Ці результати досліджень підтверджують думку, що РСА можуть бути діагностовані раніше, ніж їх зазвичай ідентифікують. Існує гіпотеза, що саме у віці 24 місяців з'являються нові симптоми, які й полегшують виявлення [12].

РСА є пожиттєвим розладом. На підтвердження цього, дослідники встановили, що 78% осіб у Німеччині, яким у дитинстві був встановлений діагноз РСА і надалі проявляли девіантну поведінку і труднощі в соціальних взаємодіях протягом усього їх життя. Вони потребували підтримки і допомоги в багатьох сферах. Тим не менш, якість їхнього життя може бути істотно покращена, коли надається доступ до адекватних програм оптимізації розвитку [11]. Такі програми повинні брати до уваги труднощі та сильні сторони, а також ресурси, що забезпечує спільнота. Таким чином, поведінка й адаптивні навички, як правило, піддаються вдосконаленню з віком.

З метою нормалізації функціонування дитини з аутизмом у суспільстві було розроблено вже чимало терапевтично-освітніх програм у поведінковому, соціально-когнітивному та сенсорно-інтегративному напрямках. Ключовою прогресивною ознакою при аутизмі визначено інтерес дитини до навколишнього світу. Такий інтерес спонукає появу мовлення та зниження кількості стереотипій дитини.

Для подальшої успішної терапевтично-освітньої роботи необхідним є створення комплексного плану навчання і терапії дитини у тісній співпраці між мультидисциплінарною командою та батьками дитини. Роль батьків тут максимально відповідальна. Саме у 60-х роках минулого століття поведінкові терапевти вперше почали залучати батьків до програми реалізації. Найбільшою перевагою такої терапії є природні умови середовища. Клінічний досвід показує, що тільки ті діти, з якими працювали батьки зберегли свої навички і часто досягали подальшого прогресу. Тому навчання і підтримка батьків у таких програмах є ключовим елементом успіху. Окрім залучення у терапевтично-освітні програми батьків, важливим залишається впровадження індивідуалізованого, чітко структурованого і передбаченого, інтенсивного та пролонгованого у часі навчання. На сьогоднішній день вчені і досі шукають ефективні та гуманні способи лікування та менеджменту розвитку для дітей з РСА. Проте, кращим засобом і далі визнається рання точна діагностика та подальша комплексна ерготерапія.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Оскільки діагностичні помилки щодо виявлення аутизму не є рідкістю і сьогодні, багато дослідників підкреслюють важливість стандартизації методів діагностики і використання чітких діагностичних критеріїв. Незважаючи на безперервні дослідження і вдосконалення діагностичного процесу, проблема диференціації аутизму та інших розладів як і раніше присутня. І досі часто трапляються помилки у розмежуванні аутизму та розумової відсталості, мовленнєвих розладів. Проблема диференційованості часто супроводжує розлади аутизму і шизофренії чи інших комплексних порушень розвитку (синдром Ретта, синдром Аспергера, дитячі дезінтеграційні розлади). Аутизм протягом більше 70 років викликає зростаючий інтерес у дослідників різних галузей, і, очевидно, буде інтригувати ще багато років, оскільки залишається одним з найбільш руйнівних розладів з точки зору поширеності захворювання, впливу на сім'ю та дороговартісності для адаптації в суспільстві.

1. Богдашина О. Аутизм. Определение и диагностика. Донецк : Лебедь, 1999. 112 с.
2. Когутяк Н. М. Методологічні пошуки у діагностичних дослідженнях типових когнітивних дефіцитів при розладах спектру аутизму. *Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал «Психологія особистості»*. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2014. Вип. 1 (5). С. 120–132.
3. Островська К. О. Диференційна діагностика дітей з аутизмом: психологічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки*. 2013. Вип. 16. С. 221–231. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_philos_2013_16_27.
4. Очерки детской психиатрии. *Аутизм: учебное пособие для специалистов в области охраны психического здоровья детей* / под ред. главного внештатного специалиста МЗ Украины по специальности «детская психиатрия» И. А. Марценковского. *НейроNEWS*. 2014. 280 с.
5. Bobkowicz-Lewartowska L. Autyzm dziecięcy. Zagadnienia diagnozy i terapii. Kraków : Impuls, 2014. 156 s.
6. Gillberg C. Harrington R., Steinhausen H-Ch. Autism Spectrum Disorders. A Clinician's Handbook of Child and Adolescent. Eds. Cambridge University Press, 2006. P. 447. ISBN 0-521-81936-9.
7. Evans B. How autism became autism. *The radical transformation of a central concept of child development in Britain*. Hist Human Sci. 2013. Jul. № 26 (3). P. 3–31. Review. PMID: 24014081.
8. Kanner L., Eisenberg L. Early Infantile Autism 1943–1955. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1956. № 26. P. 55–65. Reprinted in : Alexander et al., eds. Op. cit. Reprinted in Psychiat. Res. Repts. 1957 (April), American Psychiatric Assn., P. 55–65.
9. Pisula E. Autyzm u dzieci: diagnoza, klasyfikacja, etiologia. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN. 2000. 234 s.
10. Pisula E. Małe dziecko z autyzmem. Diagnoza i terapia. Gdańsk : Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. 2005. 126 s.
11. Wing L. Gould J. Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children: epidemiology and classification. *Autism Dev Disord*. 1979. Mar. № 9 (1). P. 11–12. PubMed PMID: 155684.
12. Zwaigenbaum L., Bryson S., Roberts W., Brian J., Szatmari P. Behavioral markers of autism in the first year of life. *Int J Dev Neurosci*. 2005. № 23. P. 143–152.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМАТИКИ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: ГУМАНІСТИЧНА ПАРАДИГМА

Стаття присвячена аналізу сучасних теоретичних досліджень проблематики особистісної свободи в психології. Прослідковується формування наукових уявлень про особистісну свободу серед українських вчених та виокремлення цієї інформації в самостійну наукову проблему в сучасній українській психології. Особистісна свобода розглядається у площині саморозвитку та самореалізації, виступає центральним утворенням духовності особистості. Основною ознакою особистісної свободи є здатність здійснювати конструктивний вибір і нести відповідальність за його наслідки, керуватись совістю при здійсненні цього вибору.

Ключові слова: свобода, особистість, вибір, духовність, особистісна свобода.

The article deals with the analysis of the modern approaches to the problem of personality in psychology. The phenomenon of individual freedom and the dynamics of views at the problem of internal freedom of a person are investigated in this work in Ukrainian sciences. Isolating this information into an independent scientific problem in modern Ukrainian psychology. Personal freedom is considered in the plane of self-development and self-realization, acts as the central form of the spirituality of the individual. The main feature of personal freedom is the ability to make a constructive choice and to bear responsibility for its consequences, to be guided by conscience in the exercise of this choice.

Keywords: personality, individual freedom, creative, spiritual, personality freedom.

Постановка проблеми. В українській психології особистісну свободу як самостійне соціально-психологічне явище почали вивчати порівняно недавно. На сьогоднішній день серед українських дослідників немає єдиного підходу до цієї проблеми. Часто ця категорія виступає синонімом внутрішньої, позитивної, психологічної або духовної свободи. Окрім того, не існує чіткої класифікації видів свободи та єдино визначеного тлумачення їх змісту. А тому **метою повідомлення** є історичний огляд дослідження того аспекту феномену свободи, що функціонує на рівні особистості для того, щоб окреслити проблематику дослідження і сформувати інформаційну базу для подальших розробок.

Виклад основних положень. Проблематика свободи особистості є міждисциплінарною і в психологічній науці чітко окреслилась як самостійний напрям досліджень порівняно недавно. Тому перш ніж приступати до вивчення цієї теми в сучасній українській психології, варто звернутися і до іншого спектру наук гуманістичного спрямування. Вихідні положення проблематики свободи знаходяться в системі антропологічних наук. Так, свобода в етиці постає як здатність вільно визначати підстави своїх дій та відповідно реалізовувати себе; як свобода волі, що є здатністю суб'єкта вільно визначати сутнісні підстави власного воління; як своєрідна похідна від волі, що уможливорює морально-

етичну значущість останньої; як свобода совісті, що являє собою одну з фундаментальних, загальнолюдських цінностей, що постає як суспільний феномен і перебуває у нерозривному зв'язку із сенсом, світоглядними координатами буття людини [12, с. 570–572]. Свобода з цих позицій трактується як якісно особливий стан моральної свідомості, що включає в себе здатність вільно здійснювати духовно-ціннісний, світоглядний, реалізовувати себе згідно свого вибору і пошуку сенсу життя, а також нести автентичну відповідальність за все це.

Поняття свободи у філософії визначається як особливий спосіб детермінації духовної реальності, котра безпосередньо виявляє себе у людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) та природних (тілесно-біологічних) чинників. Тому свобода з філософських позицій є насамперед усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування і в цьому плані являють собою усвідомлену необхідність. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена є автентично-екзистенційний вибір і відповідальність.

Найбільше уваги вивченню проблеми свободи у філософії присвятили М. Бердяєв, Г. Гегель, І. Кант, І. Ільїн, Ж.-П. Сартр, Б. Спіноза та ін. На їх думку, свобода притаманна лише особистості. Втрачаючи свободу, піддаючись полону пристрасті особистість втрачає саму себе і стає рабою гріха.

Існує декілька диференціацій видів свободи у філософії. Так, М. Бердяєв розрізняв «свободу від» відповідальності як повстання та відчуження від Бога, вседозволеність та «свободу для» відновлення втраченого внаслідок гріхопадіння зв'язку з Богом. У найвищому сенсі вільною є лише та частина людської природи, яка з'єднана з Божою [3, с. 151–156]. Відтак першопочаткова свобода – у виборі між добром і злом, а кінцева – у Істині, Добрі та Красі. Другий вид свободи означає звільнення себе від низьких душевних стихій, від влади пристрастей – людина на цьому рівні перестає бути рабом самого себе та оточуючого світу. Лише християнство, на думку М. Бердяєва, дає людині таку свободу, а особистість, яка оволоділа цією свободою, називає «вдруге, духовно народженою» [2, с. 421–424]. Славилля та свобода, за якої суб'єкт не хоче знати нічого вищого, ніж задоволення пристрастей є рабством самої себе. Коли ж «людська свобода з'єднується з божественною свободою, людський образ – із Божим», тоді досягається справжній «внутрішній досвід свободи», який необхідний для становлення Боголюдини [2, с. 426].

Ряд авторів виокремлюють зовнішню свободу, як непідкореність зовнішнім діям і внутрішню свободу, як буття із самого себе, свободу само здійснення, як внутрішню необхідність визначення самого себе. Зовнішня свобода дається людині для внутрішнього звільнення. За своєю суттю другий вид свободи є духовною категорією. Лише духу притаманна здатність внутрішньо звільняти себе, самопідсилюватись та самовизначатись до блага. Звільнити себе – це, перш за все, повернути собі всю силу, щоб стати сильнішим за будь-який потяг, примху, бажання, спокусу, гріх. Але це – лише перший етап самозвільнення, другий же полягає у добровільному заповненні себе кращими, вибраними й улюбленими життєвими смислами. Звільнити себе – це значить стати волода-

рем своїх пристрастей: не затиснути їх у собі, а духовно облагородити і перетворити [9, с. 194; 4, с. 136–158].

Класифікацію свободи розробив відомий український філософ В. І. Шинкарук та виокремив:

1) квазісвободу, яка є лише формальною; поділяється на фаталістичну, де людина цілковито керується необхідністю, і контингентну, що розуміється як випадковість або сваволя, де відсутній особистісний вибір;

2) емпіричну свободу, яка базується на вольовому виборі котроїсь із кількох нерівноцінних можливостей, та є реальною, а тому й відповідальною;

3) екзистенційну свободу, яка угрунтована у найглибшій суті людського існування, яка є безпосередньою демонстрацією духовної реальності, не обтяженої перетвореною формою раціональності. Вона базується на виборі ще не існуючих можливостей, а тому вимагає їх попереднього творення. Особистість, яка володіє такою свободою несе тягар відповідальності за увесь Всесвіт [12, с. 570–572].

Спираючись на філософські трактування сутності свободи, психологи вивчають її феноменологію на синергетично-системному рівні своєї науки – особистісному (персонологічному). Найвищі досягнення у цій сфері персонології містить, на нашу думку, вершинно-психологічна теорія логотерапії В. Е. Франкла. Людина, згідно з В. Е. Франклом, не може здобути цілковитої свободи, оскільки детермінована біологічними, і психологічними, і соціальними чинниками, проте вона є вільною у своєму ставленні до цих детермінацій. І людський вимір існування полягає саме в тому, щоб автентично долати ці обмеження, підніматися над умовностями життя, не коритися владі обставин, а розуміти, що останні підкоряються рішенню особистості. Долаючи рівень психофізіологічної даності, людина має змогу звертатися до власної сутності і при цьому не протистояти їй – це вихід за межі самого себе і можливість «бути співприсутнім іншому сутньому», а отже пізнати його і полюбити. Саме в цьому, на думку В. Франкла, полягає існування людини і саме це є змістом духовної реальності, а духовне і є вільне у людині [13, с. 77–78, 112].

Тобто, В. Франкл вважає, що людина є вільною у своєму духовному налаштуванні, яка полягає у можливості автентично ставитись до обставин свого життя, і виокремлює свободу у налаштуваннях стосовно потягів, спадковості та середовища, підкреслюючи, що потяги є у владі людської духовності і дух здатен цілковито контролювати їх. Прийняти і реалізувати свій потяг, чи відмежуватися від нього цілком, залежить від самої особистості та її духовного начала. Свобода стосовно спадковості полягає у можливості вільно застосовувати власні здібності та задатки – розвинути їх чи ні, спрямувати у позитивне чи негативне русло (на творчість і благо, чи на злочини та руйнацію). Що стосується середовища, то його вплив на людину також не є вирішальним – все залежить від того, яку якість, рису характеру чи спосіб поведінки особистість проявить в певних життєвих обставинах, спрямує себе – до духовних цінностей чи проявить примітивні тваринні інстинкти. Узагальнюючи вищесказане, В. Франкл підсумовує, що будь-яке налаштування в першу чергу залежить від особис-

тісної позиції людини, її вільної автентичної основи для прийняття рішення. І саме завдяки цій свободі особистісної позиції можливою стає екзистенційна перебудова всієї людини, яка полягає у свободі бути іншою, протистояти, заперечити своїм психофізіологічним детермінантам, вийти за межі самої себе тощо [13, с. 111].

Ця особистісна позиція є вирішальною. Завдяки їй духовна особистість приймає рішення про те якою їй бути. А будь-яке рішення, на думку В. Е. Франкла, – це завжди формування себе, свого характеру, своєї долі. В цьому полягає свобода діяти згідно зі своєю сутністю, а також можливість зміни особистості відповідно до свого вчинку: людина не лише чинить у відповідності з тим, чим вона є, а й формується відповідно до того як вона чинить. Так, постійне творення добра формує у людини якість доброчинності, а постійне, переведене уже в звичку, моральне діяння врешті-решт стає моральною позицією особистості. А тому кожен сьогоднішній вибір у майбутньому може стати особистісною необхідністю [13, с. 113–114].

Отже, в основі свободи особистості, за В. Е. Франклом, лежить її особистісна позиція, яка є визначальною для формування та самоздійснення, але формують цю позицію автентичні вибір і безпосередньо вчинок. Моральні вибори та вчинки приводять до формування моральної позиції, аморальні – до аморальної і т. ін. У зв'язку з цим В. Е. Франкл вирішальне місце відводить відповідальності особистості, яку вважає позитивним аспектом свободи: «Свобода може виродитися у звичайнісіньку вседозволеність, якщо вона не проживається з точки зору відповідальності» [13, с. 88]. Людина повинна нести відповідальність за своє буття, а це є можливим лише за наявності у неї сенсу життя, логосу. Інстанцією, перед якою особистість несе відповідальність і перед лицем якої приймає рішення є совість. Совість, на думку В. Франкла, – це трансцендентна божественна над-особистість, яка стоїть за людським «над-Я». «Розмова із совістю – це особливі близькі особистісні стосунки людини і Бога, які носять діалогічний характер» [13, с. 126]. І саме можливість жити у злагоді з совістю, згідно з її імперативами дарує особистості переживання істинної свободи. Таким чином, свобода, за В. Е. Франклом, полягає у можливості подолання власної психофізіологічної та соціологічної детермінації, шляхом особистісного налаштування щодо неї, а також у необхідності нести відповідальність за кожне особистісне рішення та вчинок, перед своєю совістю.

Поділяючи ідеї В. Е. Франкла, В. П. Москалець вважає, що свобода є духовним феноменом, за допомогою якого особистість здатна здійснювати вибір ствердження чи заперечення зовнішніх стимулів і внутрішніх потягів, попередньо провівши їх диференціацію та співставлення із духовними цінностями. За допомогою автентичної свободи особистість спроможна долати в собі негативні потяги, «ошляхетнювати біологічне та соціальне в диспозиціях, поведінці та діяльності». Це здатність автентично визначати сенс, ціннісні орієнтації, норми свого життя. Автентична свобода, виявляється, є неможливою без екзистенційної відповідальності особистості, яка є істотною складовою її духовності і ви-

значається наявністю у суб'єкта автентичних смислів та цінностей [10, с. 75, 147].

Стрижневою функціональною структурою духовності особистості, яка відіграє важливу роль у формуванні екзистенційної відповідальності та свободи, є моральність. Вона виступає автентичним регулятором поведінки та світогляду індивіда і здійснюється за допомогою совісті. Саме совість допомагає суб'єкту відрізнити добро від зла [10, с. 75]. Роблячи вибір згідно своєї совісті, особистість розвиває автентичну свободу та формує позитивну вершину акме. Стверджуючи добро, особистість входить у духовний світ, в якому діють ті ж закони, які вона підтримує: «Чини з іншими так, як хочеш, щоби поводитися з тобою». Так, наприклад, проявляючи чуйність, чесність, доброту, милосердя тощо, особистість і в інших людях буде помічати ці ж якості. І, навпаки, проявляючи байдужість, хитрість, заздрість, обман тощо, вона щоразу буде стикатися з такими ж негативними проявами в оточуючих.

Автентична свобода полягає у виборі світу, у якому вирішує жити особистість – ствердження вищих духовних цінностей добра, чи приземлених тваринних потягів або ж негативних проявів особистості. «Стале, непохитне автентичне прагнення робити добро, не чинити зла, бути доброчинною, альтруїстичною формується в особистості внаслідок почування органічного, нерозривного, іманентного зв'язку з Творцем і Його творінням» [10, с. 84]. Відсутність такого зв'язку викликає в особистості екзистенційний вакуум, відчуття абсурдності існування, нівелює екзистенційну відповідальність та відкриває перед особистістю шлях свавілля, вседозволеності та відчуття безкарності. Людина починає реалізовувати свободу від Бога, вона стає вільною від Бога, тобто «божевільною» цим самим втрачаючи зв'язок із власною совістю, автентичним світом та віддаляється від автентичної свободи.

Проте цей зв'язок не передбачає сліпої фанатичної релігійної віри, а, навпаки, розум повинен бути тверезим і ясним, людина має чітко усвідомлювати як свою безсилість перед труднощами світу та існування, так і свою перевагу за рахунок віри у вершинні смисли існування. Це мужність прийняти екзистенційний відчай, породжений усвідомленням безсилля людини в світі, і попри все це знаходитися у пошуку та устремлінні до вищого вершинного смислу свого життя. Автентична свобода вбачається тут у силі духу протистояти байдужості та раціональності світу і попри все спрямовувати себе до вищих екзистенціалів, таких як Добро, Любов, Дружба, Краса тощо, переживаючи при цьому ще й духовну насолоду. Саме у такому бунті проти абсурдності світу і проявляється «вільний високий злет людського духу», а це і є здійснення автентичної свободи [10, с. 82–84].

З позиції звільнення від зовнішньої детермінації розглядає свободу Д. О. Леонтьєв і вважає, що свобода феноменологічно являє собою певний базовий стан, що стосується більшою мірою можливості, ніж власне акту здійснення конкретної події. На його думку, свобода – це можливість ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності в будь-якій точці її перебігу, а також відмови від неї. Свобода передбачає можливість подолання тих форм і видів

детермінації активності особистості, що виступають як зовнішні щодо дієвого екзистенційного «Я» – у тому числі власних налаштувань, стереотипів, сценаріїв, рис характеру і психодинамічних комплексів [7, с. 17–22].

Д. О. Леонтьєв виокремлює ключові аспекти проблематики свободи, які можна охарактеризувати такими тезами:

1) свобода полягає у сходженні на вищий рівень регуляції, що робить людину вільною від багатьох видів детермінації, проте не всіх;

2) момент вибору, який має за основу лише власне усвідомлене рішення – це розрив детермінації;

3) усвідомлення наявних можливостей і потенціалів, а також уміння відсторонитися від ситуації, що веде до суттєвого зростання рівня свободи і допомагає побачити більше можливостей та шансів активної зміни ситуації в потрібному напрямку;

4) сукупність зовнішніх (ситуаційних), внутрішніх (особистісних) та проміжних між ними (соціальних та матеріальних) ресурсів визначає ступінь свободи суб'єкта в певній ситуації;

5) свобода неможлива без її ціннісно-сислового обґрунтування, яке певним чином обмежує та перешкоджає її виродженню у вседозволеність [7, с. 22–24].

Д. О. Леонтьєв вважає, що більшість людей, «утікаючи від свободи», втікають насамперед від відповідальності; а оскільки відповідальність – це характеристика особистості, то вони «втікають і від особистості». Причиною цього є неправильне розуміння поняття особистості, яке часто плутають з набором індивідуальних особливостей, чим насправді є індивідуальність. Суттю ж особистості, на думку автора, є те, як людина будує свої стосунки зі світом, керуючись при цьому логікою смислу та життєвих стосунків, а на її найвищому рівні розвитку – логікою свободи вибору. І кожна людина стає особистістю настільки, наскільки перетворює свою індивідуальність.

Особистісний розвиток – це насамперед самостановлення, активний процес, пов'язаний не з пасивним очікуванням дозрівання чогось, а з активною роботою. Лише особистими зусиллями породжується еволюція, а бездіяльність призводить до занепаду. І лише власними зусиллями народжується свобода. Як тільки ми послаблюємо зусилля, вона перестає існувати [8, с. 20–25]. Отже, свобода, за Д. О. Леонтьєвим, є динамічним процесом, – понад це, вона твориться устремлінням та вольовими зусиллями.

Автор виокремлює такі різновиди свободи:

1) «свобода від» – це відсутність зовнішніх обмежень і примусів діяти певним чином, що сковують життя людини;

2) «свобода для» – це психологічна позиція, як ціннісне обґрунтування, що, здавалось би, обмежує свободу людини, проте насправді дає істинне розуміння суті речей, істинне знання [7, с. 17].

Окрім «свободи від» та «свободи для», Д. О. Леонтьєв виокремлює ще й екзистенційну свободу, з якою людина стикається на найвищих рівнях регуляції. А найвищий рівень регуляції – це рівень, на якому вона приймає рішення відповідно до суті речей. Цей вибір добровільний, але не стихійний, бо суть ре-

чей – не стихійна, а імперативна. Людина приймає вільне рішення орієнтуватися на неї, робити те, що вимагає суть речей. І в цьому – свобода вибору, тому що людина не зобов'язана цього робити, вона може жити, як і раніше, і не вникати в суть речей. Але якщо особистість уже прийшла до розуміння суті речей, вона добровільно підпорядковує свій шлях новому, вищому регулятивному імперативу, добровільно несе свій хрест, як Христос та інші просвітлені представники людства – «*homo transcendence*» – ті, що глибоко пізнали суть речей. Інакше кажучи, чим більше у людини свободи, тим менше у неї вибору [8, с. 23–27]. Можна сказати, що вищий рівень свободи є добровільним рабством, але не в зовнішньому світі, а в духовному, який відкриває перед людиною суть речей, після чого вже неможливо діяти всупереч цим істинам.

Отже свобода, за Д. О. Леонтьєвим, є динамічним процесом, який породжується особистими вольовими зусиллями та устремлінням, що проявляються як вибір; вона полягає в особистісному становленні (підняття на вищий рівень регуляції); її міра залежить від усвідомлення потенцій та правильного використання ресурсів, які надає ситуація, і які є в наявності у людини, а тому вона потребує ціннісно-сислового обґрунтування. Найвищий рівень свободи є добровільним підкоренням вищим духовним імперативам і полягає у розчиненні вибору, оскільки особистість всім своїм єством приймає духовний світ Добра і лише щоразу підтверджує своїм життям остаточно зроблений екзистенційний вибір.

О. С. Анісімов також розуміє свободу як звільнення від зовнішньої детермінації при збереженні залежності від внутрішніх факторів буття. Таке розуміння свободи, на його думку, знімає суперечність і контраст між внутрішнім та зовнішнім, свободою і необхідністю. Отримуючи потенціал зовнішньої свободи, людина також одержує потенціал нанесення шкоди (руйнації) цілісності організму, навколишньому середовищу. Щоб не зашкодити їм, необхідний механізм позитивного використання свободи, який базується на принципі цілісності та принципі служіння Універсуму [1, с. 45].

Отже, щоб уникнути протистояння зовнішньої та внутрішньої свободи, людина повинна у своїй зовнішній діяльності орієнтуватися на духовні цінності та внутрішні істини, підпорядковуватися голосу власної совісті, що проявляється як служіння Вищому Смыслу.

Як звільнення від залежностей розуміє свободу і К. Сельчонок та вважає, що особистісно вільна людина – це та, яка звільнилася від пут тих чи інших залежностей. Залежність – це певна форма рабства, гріх або захворювання душі. Вона стає перепоною на шляху людини до повноти самореалізації, яка називається щастям. А внутрішня свобода виступає як можливість знаходження нових, більш ефективніших шляхів своєї самореалізації [11].

Автор розрізняє свободу душевну, психологічну або особистісну, які він ототожнює, а також свободу творчості та духовну. Особистісна (психологічна або душевна) свобода визначається як звільнення від залежностей. Основне рішення щодо її здобуття лежить у духовній сфері. Духовність людини полягає у прийнятті життєстверджуючого рішення бути якомога більш вільним, щасли-

вим і радісним для себе та для інших. При цьому для здобуття справжньої свободи від залежності потрібно не лише прийняти рішення про трансформацію всього свого життя, а й переглянути, здійснити системний глибинний аналіз усіх власних звичок, очікувань та ставлень, переконань і мотивів, а також змінити способи взаємодії з іншими людьми та узвичаєні типи реагування на життєві ситуації – тобто перепрограмувати власну психіку та прилучитися до нового, здорового стилю життя [11].

Свободу, як можливість обирати способи дій у житті, виокремлює і Р. Кочюнас та називає її свободою вчинку (термін увів В. Франкл). Також дослідник визначає сутнісну свободу (термін увів Р. Мей) як можливість обирати власну позицію щодо когось або чогось. Саме сутнісна свобода є основою людської гідності, оскільки зберігається за будь-яких обмежень і залежить не стільки від зовнішніх обставин, скільки від внутрішньої налаштованості. Вона пов'язана з умінням бачити парадоксальність оточуючого світу та наших переживань. Проте, якою б свободою ми не володіли, вона ніколи не буде гарантією, – лише шансом для здійснення наших життєвих планів [6]. Тобто, свобода дає перспективу для власної реалізації, але не отожднюється з нею. Вона є умовою найповнішого саморозкриття та самоздійснення особистості.

З. С. Карпенко вважає, що абсолютна духовна свобода проявляється станом прийняття Благодаті, як повнота переживання своєї єдності з Космосом і внутрішньої гармонії. Верховною цінністю людської екзистенції є благо як позитивний зміст буття взагалі. А відчуття благодаті переживається як покликання – запрошення реалізувати своє покликання, відбутися як особистість, що сповняє власне – унікальне, незамінне призначення у світі [5, с. 71–73].

Свободу волі дослідниця розглядає як сутнісне визначення особистості в якості духовного суб'єкта, як благодать Божу, що супроводжується величезним тягарем відповідальності за наслідки свого ціннісного самовизначення. Дилема свободи вибору і тягара відповідальності вирішується за допомогою поглиблення, збагачення та розширення ціннісно-сислової свідомості особистості. «Добру чи злу сутність людини визначає її життєве середовище смислоутвердження, мірилом якого виступає гідність і совість конкретної людини, її готовність перед лицем Абсолютної Досконалості тримати звіт за результати самореалізації, усвідомлення свого сенсу існування та виконання свого життєвого покликання» [5, с. 61–62].

Висновки. Отже, можемо зауважити, що особистісна свобода у психологічній науці розглядається у площині саморозвитку та самореалізації та виступає центральним утворенням духовності особистості. В її основі лежить здатність здійснювати конструктивний вибір і нести відповідальність за його наслідки. Совість особистості є регулятором, яким керується особистісно вільна людина. А сміливість прийняти труднощі, з якими особистість стикається на життєвому шляху і попри все спрямовувати себе до прояву та утвердження духовних імперативів є істинним проявом особистісної свободи.

1. Анисимов О. С. О воле и «свободе воли». *Мир психологии*. 2007. № 3 (51). С. 36–46.
2. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Харьков : Фолио ; Москва : Изд-во АСТ, 2002. 688 с.

3. Бердяев Н. А. Философия свободы. Харьков : Фолио ; Москва : Изд-во АСТ, 2002. 624 с.
4. Ильин И. А. Религиозный смысл философии. Москва, 2003. 694 [10] с.
5. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. Київ, 1998. 216 с.
6. Кочюнас Р. Свобода и психотерапия URL: <mailto:rimask@parkas.lt> (дата звернення: 03.05.2011).
7. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 1. С. 15–25.
8. Леонтьев Д. А. Симбиоз и адаптация или автономия и трансценденция. Выбор личности в непредсказуемом мире. *Личность в современном мире : от стратегии выживания к стратегии жизнетворчества* / ред. Е. И. Яцуца. Кемерово : Графика, 2002. С. 3–34.
9. Мень А. В. У врат Молчания. *История религии : В поисках Пути, Истины и Жизни* : в 7 т. Москва : Слово, 1992–1994. 239 с.
10. Москалец В. П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство : Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. 2011. № 1. С. 96–108.
11. Сельченко К. От зависимости — к духовной свободе URL: sky@aquarun.ru (дата звернення 26.02.2012).
12. Філософський енциклопедичний словник / ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байєр Оксана – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної та вікової психології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Белей Михайло – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної та клінічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Борисюк Алла – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та філософії, Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет», м. Чернівці.

Вітюк Надія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Вітюк Святослав – магістрант спеціальності «Психологія» філософського факультету ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Гринчук Олександра – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Дубчак Галина – доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ), Інститут соціальних технологій.

Завацький Вадим – кандидат психологічних наук, докторант кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Заграй Лариса – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Климишин Ольга – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Когутяк Надія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Куравська Надія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Литвин-Кіндратюк Світлана – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Лукеча Ірина – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Скиданович Віталія – аспірант кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Федоришин Галина – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Чуйко Оксана – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ.

Шевченко Вікторія – магістрант спеціальності «Психологія», Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Щотка Оксана – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя.

Наукове видання

**Збірник наукових праць:
психологія**

Випуск 22

Головний редактор *Василь ГОЛОВЧАК*
Літературний редактор *Леся СЛОБОДЯН*
Комп'ютерна правка верстка *Віра ЯРЕМКО*

Підп. до друку 1.11.2018 р. Формат 60х84/16. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 8,13.
Наклад 100 пр. Зам. №128.

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1,
тел. 75-13-08, e-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач
Підприємець Голіней О. М.
76000, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128,
тел.: (0342) 580 432, +38 066 481 66 01,
+38 050 540 30 64
e-mail: gsm1502@ukr.net